

SLAVENSKI JEZICI
U USPOREDBI S HRVATSKIM I.

ur. Dubravka Sesar

Izdavač

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Dr. sc. Damir Boras, red. prof.

Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.

Glavna urednica

Dubravka Sesar

Recenzenti

Akademik Stjepan Damjanović
Dr. sc. Željka Fink-Arsovski, red. prof.

Grafičko oblikovanje naslovnice

Marko Maraković

Računalni slog

Boris Bui
Marko Maraković

Naklada

500 primjeraka

Tisak

Zrinski d.d., Čakovec

ISBN

978-953-175-334-0 (cjelina)

978-953-175-359-3 (Sv. 1)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 732205

SLAVENSKI JEZICI
U USPOREDBI S HRVATSKIM
I.

ur. Dubravka Sesar

 PF press

Zagreb, 2009.

Sadržaj

Predgovor (D. Sesar).....	7
---------------------------	---

I. GRAMATIČKE I PRAVOPISNE USPOREDBE

<i>Milenko Popović i Rajisa Trostinska</i> , Nešto drugačija interpretacija nekih afiksa (na materijalu hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskoga jezika).....	9
<i>Oksana Timko Ditko</i> , Glagolski oblici kao izraz gramatičkih kategorija.....	19
<i>Dubravka Sesar</i> , Modalni modeli u hrvatskom i drugim slavenskim jezicima.....	25
<i>Dubravka Sesar</i> , O željnim ili deziderativnim iskazima u slavenskim jezicima.....	39
<i>Dubravka Sesar</i> , Čestice – uvodne i umetnute riječi.....	49
<i>Eva Tibenská</i> , Povezanost leksičke i sintaktičke semantike (Sinkronijsko-poredbena analiza).....	57
<i>Siniša Habijanec</i> , Fonološki opis hrvatskoga dvoglasnika i slovačkih dvoglasnika.....	63
<i>Barbara Kryžan-Stanojević</i> , Susret dvaju pravopisa: transkripcija poljskih glasova u hrvatskom jeziku.....	71
<i>Petar Vuković</i> , O pisanju izvedenica od stranih vlastitih imena u hrvatskome.....	79

II. IZ KONTAKTNE LINGVISTIKE

<i>Milenko Popović i Rajisa Trostinska</i> , Još o međujezičnoj homonimiji hrvatsko-ruskoj i hrvatsko-ukrajinskoj.....	97
<i>Marija Turk i Dubravka Sesar</i> , Kalkovi – jedan oblik jezičnoga posuđivanja u hrvatskom i drugim slavenskim jezicima.....	111
<i>Tetyana Fuderer</i> , Teorija standardnoga jezika D. Brozovića kao temelj u određivanju ukrajinskoga <i>suržyka</i> i bjeloruske <i>trasjanke</i>	121

III. LEKSIKOLOGIJA I FRAZEOLOGIJA

<i>Branka Tafra</i> , Hrvatsko-slavenski leksikografski dodiri.....	133
<i>Milenko Popović i Rajisa Trostinska</i> , Pokušaj određivanja tipoloških i genetskih podudarnosti u petnaest frazema hrvatskoga, ruskog, ukrajinskog, poljskog, češkog i slovačkoga jezika.....	145
<i>Slavomira Ribarova i Ivana Vidović Bolt</i> , Biblijski zoonimski frazemi u hrvatskom, češkom i poljskom jeziku.....	163
<i>Slavomira Ribarova</i> , Koliko su sveti „sveti” u frazeologiji.....	171
<i>Ivana Vidović Bolt</i> , Poljsko-hrvatski frazeološki rječnik <i>on-line</i>	177

IV. PRAGMALINGVISTIČKE USPOREDBE

<i>Neda Pintarić</i> , Jezična slika triju egzistencijala u poljskoj i hrvatskoj pragmalingvistici. I. <i>Bog</i> u poljskoj i hrvatskoj pragmalingvistici.....	189
<i>Neda Pintarić</i> , II. <i>Dom</i> u hrvatskoj i poljskoj pragmalingvistici.....	199
<i>Neda Pintarić</i> , III. <i>Kruh</i> u hrvatskoj i poljskoj pragmalingvistici.....	215
Literatura.....	221

PREDGOVOR

Knjiga *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I* rezultat je dugogodišnjih komparativnih istraživanja slavenskih jezika, ponajprije zapadnoslavenskih i istočnoslavenskih – uvijek u usporedbi s hrvatskim. Štoviše, budući da su se sva istraživanja odvijala u hrvatskoj slavističkoj sredini i da su namijenjena ponajprije hrvatskim slavistima i kroatistima, u njima je hrvatski uvijek bio polazišni, a najčešće i ciljni jezik. Svojim smo radom željeli postići dva osnovna cilja: osvijetliti i na određenim jezičnim pitanjima definirati posebnosti i položaj hrvatskoga u slavističkom kontekstu te u konačnici popuniti određene praznine u hrvatskoj slavističkoj literaturi.

Naša su se istraživanja odvijala u okviru četiriju slavističkih jezikoslovnih znanstvenoistraživačkih projekata Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, koje je odobrilo i financijski potpomoglo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. U nizu koji čine projekti Istraživanje zapadnoslavenskih jezika (1996. – 2002.), Istraživanje istočnoslavenskih jezika (1996. – 2002.) i Zapadnoslavenski jezici u usporedbi s hrvatskim (2002. – 2006.), sadašnji projekt – pod nazivom *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim* – svjedoči o kontinuitetu naših komparativnih istraživanja, u kojima je do sada sudjelovalo 20 domaćih istraživača, 5 inozemnih konzultanata i niz vanjskih suradnika.

Rezultati našega rada ne očituju se samo mnoštvom objavljenih znanstvenih i stručnih tekstova, nego i knjigama koje imaju praktičnu vrijednost: rječnicima, gramatikama, sveučilišnim udžbenicima i priručnicima, znanstvenim knjigama i značajnim brojem prvih hrvatskih prijevoda recentnih slavenskih pisaca. Ta je literatura namijenjena ponajprije studentima slavistike i kroatistike te istraživačima koje zanimaju određena jezikoslovna slavističko-kroatistička pitanja.

Brojni tekstovi pojedinih istraživača i suradnika na spomenutim projektima objavljeni su u različitim publikacijama – znanstvenim časopisima i zbornicima radova sa znanstvenih skupova – pa su stoga teško dostupni potencijalnim korisnicima. Ovom knjigom želimo prezentirati mali dio rezultata svojih istraživanja i omogućiti da budu dostupni na jednom mjestu. Radovi koje ovdje objavljujemo ne odnose se na sva jezikoslovna područja kojima smo se bavili. Izbor tema je ograničen na tekstove koje smo smatrali značajnijima za predstavljanje određenih jezikoslovnih pitanja, ponajprije s kroatističkoga gledišta. Riječ je o znanstvenim radovima, od kojih većinu ovdje objavljujemo u prerađenom, dopunjenom ili osuvremenjenom obliku. Budući da je zbog brojnosti uspoređivanih jezika i raznovrsnosti tema teško izvršiti posve objektivnu i optimalnu selekciju naših radova, predvidjeli smo objavljivanje niza od najmanje triju publikacija, koje bi kao cjelina dale potpuniji pregled naših istraživanja i detaljniji prikaz odnosa između hrvatskoga i drugih slavenskih jezika (idući bi svezak prezentirao naše sociolingvističke radove).

Izbor tekstova za ovu publikaciju ograničili smo na područja pravopisnih, gramatičkih (fonoloških, morfoloških, sintaktičkih), semantičkih i leksikoloških pojava u suvremenim slavenskim jezicima, i to u okvirima klasične strukturno-funkcionalne lingvistike, kontaktne lingvistike i pragmalingvistike. Oslonjeni na suvremenu normativnu literaturu (koja kodificira konkretne pojave u pojedinim jezicima), naši se radovi temelje na suvremenim

jezikoslovnim teorijama, prihvaćenim ponajprije u svjetskoj slavistici. S toga se gledišta kontekstualiziraju i analiziraju pojedina teorijska pitanja vezana uz opis i normativnu obradu hrvatskoga jezika.

Knjiga *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I* je dakle zbirka radova istraživača i suradnika na spomenutim slavističkim projektima – Milenka Popovića i Rajise I. Trostinske, Dubravke Sesar, Nede Pintarić, Branke Tafre, Marije Turk, Ivane Vidović Bolt, Barbare Kryžan-Stanojević, Eve Tibenske, Oksane Timko Đitko, Siniše Habijanca, Petra Vukovića, Tetyane Fuderer i Slavomire Ribarove.

Radovi su razvrstani u četiri tematske skupine: I. Gramatičke i pravopisne usporedbe, II. Iz kontaktne lingvistike, III. Leksikologija i frazeologija i IV. Pragmalingvističke usporedbe. Knjiga obuhvaća 20 radova, uz ostalo i radove vanjskih suradnika (Marije Turk, Eve Tibenske). Popis literature kojom su se autori služili nalazi se na kraju knjige i donosi 437 naslova.

Vjerujemo da će ova publikacija zanimati i kroatiste i slaviste filoloških struka koje ovdje nisu zastupljene, da će naći svoju primjenu u visokoškolskoj nastavi te biti koristan izvor informacija i poticaj istraživačima do sada slabije istraženih ili neistraženih pitanja i tema u širokom okviru jezikoslovne komparativnoslavističke problematike.

Dubravka Sesar

I. GRAMATIČKE I PRAVOPISNE USPOREDBE

NEŠTO DRUGAČIJA INTERPRETACIJA NEKIH AFIKSA (NA MATERIJALU HRVATSKOGA, RUSKOGA I UKRAJINSKOG JEZIKA)

U članku je – na materijalu suvremenoga standardnog hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskog jezika – iznijeto nešto drugačije (od već uobičajenoga) gledanje na neke morfeme, obavljena je njihova reinterpetacija, u vezi s čime su uvedeni i drugačiji, novi nazivi: *flektoidni sufixs* – *flektoid*, *morfem satelit*, *morfemoid satelit*.

Flektoidni sufixs – flektoid

Ovakvog termina u gramatikama nema. Zašto nam je potreban? U svim se gramatikama hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskog jezika govori – kada je riječ o glagolima – o *infinitivnoj osnovi* i, u nešto starijima, o *infinitivnome nastavku*, a u novijima – o *infinitivnome sufixsu*. Dosljedno je upotrebljavajući pojam osnove upotrebljavati i pojam nastavka, i obrnuto, jer to jedno bez drugoga ne ide, ili: to jedno iz drugoga izvire. Ako postoji ono što zovemo osnovom, onda je ono što je (i što mora biti) poslije toga u istome riječ-obliku (termin je u Simeonovu rječniku kalk ruskoga termina *словоформа* /*slovoforma*¹) ili što je – s gledišta našeg načina pisanja – desno od toga u danome riječ-obliku – nastavak. Ali, ima jedna nedosljednost: budući da se do pojma osnove i nastavka ne može doći na temelju samo jednog riječ-oblika promjenljive riječi, a infinitiv je nepromjenljiv oblik (promjenljive riječi), onda ne može biti ni podijeljen na osnovu i nastavak. Budući pak da se u jezicima kakvi su hrvatski, ruski i ukrajinski, prema ustaljenome tumačenju, i nekoliko drugih glagolskih oblika tvori od onoga što se dobije kada se od infinitivnoga oblika odbije ono što mu se na kraju uvijek ponavlja, to se i dalje zove *infinitivna osnova*. A da se za stalni krajnji morfem infinitivnoga oblika izbjegne nedosljednost s terminom *nastavak*, u novijim se gramatikama, na primjer ruskoga jezika, upotrebljava termin *формообразовательный / формобразующий суффикс* (u gramatikama ukrajinskoga jezika: *формотворчий суфікс*), prema čemu se u hrvatskim gramatikama i radovima o jeziku upotrebljava kalkirani termin *oblikotvorni sufixs*. Nastaje nova nedosljednost: poslije sufixsa dolazi – makar i u nultome obliku – nastavak. A ovdje ga uopće nema, ne može biti, pa dakle ni nulti. I ne samo to: u ruskom i ukrajinskom jeziku i poslije toga infinitivnoga oblikotvornog *sufiksa*, kao i poslije svakog *nastavka* bilo kojega glagolskog oblika, dolazi (u onih glagola koji ga imaju) *postfiks* *-ся* (*-сь*) / *-sja* (*-s'*) = se. Pa budući da je infinitivni oblikotvorni sufixs distribuiran poslije (infinitivne) osnove (koja često na kraju, dakle neposredno ispred oblikotvornog sufixsa, ima sufixs i koja u ruskom i ukrajinskom jeziku – rečeno je – može imati / ima *postfiks*), tj. budući da smještajem / distribucijom *posve odgovara nastavku*, da bismo izbjegli nedosljednost ter-

¹ U transliteraciji se, bilježenju fonema u kosim zagrada i izgovora u uglatim, rabe latinična slova.

mina *infinitivni nastavak*, a i nedovoljnu preciznost termina *oblikotvorni sufiks*, nazvali smo ga *flektoidni oblikotvorni sufiks – flektoid*.

Gotovo u svim se bibliografskim jedinicama što ih u ovome članku navodimo (iznimka su *Краткая русская грамматика*, 1989 i *Русская грамматика I*, 1982) kaže da se *glagolski pridjev radni* (hrv.) / *форма (формы) прошедшего времени* (rus.) / *форма (форми) минулого часу* (ukr.) = *oblik (oblici) prošloga vremena*, kako to zovu ruske i ukrajinske gramatike, tvori (tvore) od *infinitivne osnove* dodavanjem *sufiksnoga morfema* za vrijeme (na prvo mjesto stavljamo – povijesno gledano – njegov primarni izraz) *-l / -o (-ao)* (hrv.) // *-л / -о-* (rus.) // *-л / -в- / -о-* (ukr.) i nastavka za rod i broj, na primjer: *rad-i-o-ø / tres-ao-ø, rad-i-l-a / tres-l-a, rad-i-l-o / tres-l-o; rad-i-l-i / tres-l-i, rad-i-l-e / tres-l-e, rad-i-l-a / tres-l-a* (hrv.), pri čemu nismo, kao J. Silić, označavali nulti sufiksni morfem (nulti tematski vokal) u *tresti*; *ход-и-л-ø = hodao je / тряс-ø-ø = tresao je, ход-и-л-а / тряс-л-а, ход-и-л-о / тряс-л-о; ход-и-л-и / тряс-л-и* (rus.); *ход-и-в-ø = hodao je / тряс-ø-ø = tresao je, ход-и-л-а / тряс-л-а, ход-и-л-о / тряс-л-о; ход-и-л-и / тряс-л-и* (ukr.). (U dvjema pak, kao iznimka, spomenutim gramatikama – uz *prezentsku osnovu* – nije *infinitivna*, nego je *perfektska osnova* ona koja služi za tvorbu oblikā.) Može se pitati: ima li netom – u svima trima jezicima – navedeni sufiksni morfem za vrijeme isti status kao i infinitivni flektoidni sufiks, tj. *je li i -l / -o (-ao) // -л / -о- // -л / -в- / -о- flektoidni sufiks – flektoid?* Premda bi odgovor odmah mogao biti: *ne*, mi ga odmah ne dajemo. Zašto? Zato što su u Babić, S. i dr. 1991 za *glagolski pridjev radni* navedeni *nastavci*: *-o, -la, -lo (-ao, -la, -lo)*; što su u Težak, S.–Babić, S. 1994⁹ za *isti oblik* navedeni *nastavci* *-o, -ao, -la, -lo; -li, -le, -la*; što su u Barić, E. i dr. 1995 za *isto* navedeni *nastavci*: *-o / -ao, -la, -lo i -li, -le, -la* (bez obzira na to što se iz teksta prije njihova navođenja vidi da je riječ o *dvomorfemnom završetku*); što u Гвоздев 1967² nije jasno što je – *zapravo* – *osnova oblika prošloga vremena*; što je *to* nejasno i u *Русский язык: Энциклопедия*, 1979; što je u *Русская грамматика I*, 1982 izrijekom rečeno da morfem o kojem je riječ *ne ulazi u osnovu oblika prošloga vremena*; što je *nejasnoća* i u *Современный русский язык*, 1984⁴; što je *nejasnoća* i u *Краткая русская грамматика*, 1989; što ni u Волох 1976 nije jasno što je – *zapravo* – *osnova oblika prošloga vremena*; što *to* nije jasno ni u *Украинская грамматика*, 1986; što se za Грищенко 1997 može reći *isto*; što *to* nije jasnije ni u *Сучасна українська літературна мова*, 2000², tj. što se *jedino* u Silić 1991 i u Silić 1995 jasno kaže da razmatrani oblikotvorni morfem *ulazi u sastav osnove glagolskoga pridjeva radnog* (dodajemo: što je potpuno primjenjivo na ruski i ukrajinski *oblik prošloga vremena*). A on doista ulazi u sastav te osnove (tih osnova) jer *poslije njega dolaze nastavci, pokazatelji roda i broja*. Pa premda je, dakle, gledano paradigmatski, morfem *-l / -o (-ao) // -л / -о- // -л / -в- / -о-* na istoj *vertikali* na kojoj je i infinitivni flektoidni sufiks i premda *jest oblikotvorni*, on *nije flektoidni sufiks, nije flektoid*.

(Poneki ukrajinski autori glagolski prilog prošli izvode iz “osnove muškoga roda u jednini prošloga vremena”: *написав / напысав* (= napisao je) – *написав-иш / напысав-ш*, *почув / počuv* (= začuo je) – *почув-иш / počuv-ш*, *схотів / shotiv* (= poželio je) – *схотів-иш / shotiv-ш*. Ovdje jest navedena *osnova prošloga vremena*, ali samo za muški rod, a i to u netočnom prikazivanju tvorbe glagolskoga priloga prošlog: 1. *-в- / -v-* (izgovara se kao neslogotvorni [ʏ]) u *написав, почув, схотів ...* je iz *-л / -l-*, dakle uopće ne pripada sufiksu *-иш / -vš-* (iza kojega može biti postfiks *-ся (-сь)*, 2. dani se oblik tvori od *infi-*

nitivne osnove dodavanjem sufiksa *-виш-*: *написа-виш*, *почу-виш*, *схоті-виш*, ili njegove varijante *-иш-*: *принесту / prynesty* (= donijeti) – *приніс-иш*, *добігту / dobigty* (= dotrčati) – *добіг-иш*).

Morfem satelit i morfemoid satelit

O *morfemu satelitu* smo pisali u nekoliko navrata: prvi put 1991. (*Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 26), zadnji put 2001. (u Zborniku radova I *Drugi hrvatski slavistički kongres*) (u prvome smo tekstu taj novouvedeni termin pisali kao polusloženicu, s crticom: *morfem-satelit*, u zadnjem je tekstu apozicija odvojena). Taj smo termin uveli za dio riječi (i njegovo ponašanje) koji – kako smo pisali – zbog neadekvatne interpretacije nije imao (i nema!) odgovarajući naziv. Nesklad smo između interpretacije i naziva, s jedne strane, i stvarnog ponašanja, s druge, uočili prvo kod hrvatskih (uvjetno rečeno) *povratnih glagola*, tj. *glagola sa se*. Taj *se* u hrvatskim gramatikama nije tretiran kao *jedan od morfema danoga glagola*, pa se naziva (*enklitičnim*) *oblikom povratne zamjenice* (što je *po podrijetlu*) ili – uz odmak od podrijetla – *povratnom česticom*. A taj je glagolski *se neodvojivi dio danoga glagola s pridruženim mu gramatičkim značenjem*, dakle *njegov morfem (povratni glagol kupati se oduzimanjem se postaje prijelazni glagol kupati, glagol smijati se oduzimanjem se postaje neovjerena riječ, iako i “prepoznatljiva”, itd.)*, ali koji *nije ni prefiks, ni sufiks, ni nastavak*. A koji je morfem? Enklitika je, koja se može nalaziti odmah iza svoje “glavnine”, iza dijela riječi koje je dio (*kupati se*), ali i daleko ispred nje (*Ja ću se, premda je voda danas hladna i premda znam da se vi jako bojite za moje zdravlje, ipak kupati u Kozjačkom jezeru*), to je, dakle, morfem koji smo – s obzirom na njegovu distribuciju, na njegovo ponašanje – nazvali *morfem satelit*. Iz navedenoga se vidi da suvremeni hrvatski standardni jezik, kada je riječ o *glagolima sa se, nema postfiks*, kao ruski i ukrajinski, *nego morfem satelit*. Suvremeni pak standardni ruski i ukrajinski jezik, kada je riječ o *glagolima sa -ся (-сь)*, *nemaju morfem satelit – imaju postfiks* (na primjer: *купать / купаться / купат’ / купат’ся* (= *kupati / kupati se*) – ruski i *купаму / купамуся / купаты / купатыся* (= navedeno značenje) – ukrajinski). Budući pak da se analogno glagolskome *se* u hrvatskom standardnom jeziku ponašaju *бы (б) / by (b)* u suvremenom ruskom i *бу (б) / by (b)* u suvremenom ukrajinskom u sastavu oblikā *kondicionala* (i *optativa*), mi i za taj kondicionalni (i optativni) *бы (б)* u ruskom i kondicionalni (i optativni) *бу (б)* u ukrajinskom kažemo da su *morfemi sateliti* (a ne *čestice*, kako su tretirani i kako se nazivaju u ruskim i ukrajinskim gramatikama, uključujući i najnovije).

I o *morfemoidu satelitu* smo pisali: podsjećamo na članak u *Filologiji* 20-21, 1992-1993. i u *Croatici* 37/38/39, 1993. (i taj smo termin u početku pisali s crticom: *morfemoid-satelit*, a kasnije ga počeli pisati bez nje). Namijenili smo ga pojavi (ne jedinoj u slavenskim jezicima) u suvremenom hrvatskom standardnom jeziku, koja se u gramatikama i danas tretira drugačije nego što smo mi predložili: riječ je o oblicima pomoćnoga glagola *htjeti* u tvorbi *futura prvog* – *ću, ćeš, će; ćemo, ćete, će*. Činjenica je da se ti *enklitični* oblici upotrebljavaju *samo* za tvorbu *futura prvog*, tj. oni su *neodvojivi dio paradigme futura prvog s pridruženim (gramatičkim) značenjem budućega vremena*. Mogu se nalaziti neposredno iza (svojega) infinitivnog oblika (*doći ću, nosit ću*), ali i daleko ispred njega (*Ona će, kao što vidite, iako to, mislim tako, uopće niste očekivali, prijeći preko svega što je bilo*). Pa budu-

ći da se pojavljuju *isključivo* u sastavu futura prvog, da su njegov *obvezatni* dio (dijelovi), budući da su enklitike, koje mogu biti neposredno *iza* i daleko *ispred* (svojega) infinitivnog oblika, ponašaju se *kao* morfem(i) satelit(i). Ali budući da *čine paradigmu*:

ć-ø-u
 ć-e-š
 ć-e-ø
 ć-e-mo
 ć-e-te
 ć-e-ø

(u kojoj je korijenski morfem /ć/, sufiksni je morfem /-e/- /-ø-, a nastavci su prezentski: -/u/, -/š/, -ø, -/mo/, -/te/, -ø), tj. budući da su *tromorfemni* – mi ih nazivamo *morfemoidi sateliti*.

To što je morfem satelit /se/ sastavni dio *svih* oblika glagolske paradigme danoga glagola, a što su morfemoidi sateliti futura prvog *samo* njegovi sastavni dijelovi – nije nešto što ih principijelno razlikuje.

S ovoga je gledišta *futur prvi* u suvremenom hrvatskome standardnom jeziku *dvočlani nesloženi* glagolski oblik: s jednim promjenljivim, enklitičnim gramatičkim članom i s jednim nepromjenljivim semantičkim članom.

(Uporaba *punih* (neenklitičnih) oblika: *hoću, hoćeš, ...* s infinitivom, kao u *upitu*, na primjer: *Hoćeš li doći?, uvijek nosi i modalno značenje* i, dakako, *ne predstavlja uporabu morfemoida satelita*.)

Imperativni sufiks, nastavci (i postfiks)

O tome kako tretirati *-u- / -i-* u 2. licu jednine i množine, a kako *-me- / -te-* u 2. licu množine imperativa (iza kojih može biti postfiks *-ся / (-сь)* u *suvremenom standardnom ruskom jeziku*, napisano je prije 20 godina (Popović 1982), ali je aktualnost rješenja pitanja ostala (kao primjeri za predmet o kojem se raspravlja služe nam odgovarajući oblici ruskih glagola: *идти / idti* (= ići) i *резать / rezat'* (= rezati): *иду / idi, идите / idite* i *режь / rež'* (= reži), *режьте / režite* (= režite).

U Виноградов 1947: 591 piše da (u vezi s mjestom naglaska) “imperativ završava na *-u*”, a na 594. stranici nalazimo: “Aglutinacijski se način, priljepljivanje morfema, prenosi čak na ovakve usklične tvorbe imperativnog tipa: *на-ка / na-ka, на-те / na-te, нуте-ка / nute-ka, полно-те / polno-te* i sl.

U ustrojstvu imperativa ti morfemi što se aglutiniraju tvore sustav svojevrstnih gramatičkih suodnosa i opozicija ... Lijepeći se na temeljni oblik imperativa (*ешь / ješ'* (= jedi), *ешьте / ješte* (= jedite) afiks *-me* mu pridaje značenje 2. lica množine.”

Dakle, imperativ “završava na *-u*” (koji nije definiran!), afiks *-me* (nedefiniran!) se *aglutinira na temeljni oblik* (u primjeru bez *-u-*) pridajući mu značenje 2. lica množine, a i navedene “usklične tvorbe” imaju na kraju aglutinativne morfeme.

U *Грамматика русского языка I*, 1960: 466: “Oblici 2. lica jednine imperativa završavaju na *-u* ... ali mogu biti i sama prezentska osnova ...

Nastavak je 2. lica množine imperativa *-me* ...”

Na stranici se pak 492. iste gramatike govori gdje sve može biti “nastavak *-u*”.

Dakle, 2. lice jednine imperativa “završava na *-u*”, zatim se govori o “nastavku *-u*” (gdje se uzima u obzir i 2. lice jednine i 2. lice množine), a “nastavak je 2. lica množine imperativa *-me*”.

U *Грамматика современного русского литературного языка*, 1970: 414: “Обличи 2. лica jednine tvore se ... 1) pripajanjem prezentskoj osnovi fleksije *-u*, ili 2) nulte fleksije ...”, a na stranici 415: “Обличи 2. лica množine tvore se pripajanjem oblicima jednine postfiksa *-me*; na primjer: *иди-те, режь-те ...*”

Dakle, *-u* je nastavak za 2. lice jednine (može biti i nulti), a *-me* na kraju 2. lica množine jest postfiks.

U Розенталь i dr. 2002⁴ *-u* je sufiks, kojemu se u množini dodaje postfiks *-me*, a “U povratnim glagolima afiks *-ся* ostaje” (str. 234).

U *Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц II*, 2002 oblici se imperativa 2. lica jednine tvore “dodavanjem” “posebnoga afiksa *-u*”, ili od “čiste” (u navodnicima) osnove, a oblici se 2. lica množine imperativa tvore dodavanjem prvima “aglutinativnog afiksa *-me*” (str. 95).

Prema svemu navedenom, u vezi s *-u*: 1) imperativ ili “završava” na (nedefinirani) *-u*, 2) ili je riječ o “nastavku” *-u* (na mjestu kojega može biti i “nulta fleksija”), 3) ili je riječ o “sufiksu” *-u*, 4) ili o “posebnom afiksu” *-u*.

Prema svemu navedenom, u vezi s *-me*: 1) *-me* se ili “aglutinira” na temeljni oblik imperativa (pridajući mu značenje 2. lica množine), 2) ili je “nastavak” 2. lica množine imperativa, 3) ili je “postfiks” (pripojen obliku jednine), 4) pri čemu “u povratnim glagolima afiks *-ся* ostaje”.

U ruskom (kao i u hrvatskom i ukrajinskom) jeziku imperativ čini jednu od paradigmi u okviru sveukupnog obličja kojega glagola, pri čemu su (u ruskom) *jezgra* te paradigme oblici 2. lica jednine i 2. lica množine. (Imperativnost se u ruskom za 3. lice jednine i 3. lice množine iskazuje opisno, pri čemu se glagol upotrebljava u obliku 3. lica jednine i 3. lica množine prezenta nesvršenih / futura svršenih glagola; i za 1. lice množine nesvršenih glagola iskazuje se opisno, pri čemu se glagol upotrebljava u obliku infinitiva; ako je svršen, iskazuje se neopisno – oblikom 1. lica množine futura danoga glagola, bez upotrebe lične zamjenice – dakle uporabom nespecifičnih oblika, već “angažiranih” u prezentu nesvršenih i futuru svršenih glagola, pa njih ne razmatramo.) Navodimo imperativne oblike 2. lica jednine i 2. lica množine glagola koji nam, kako je rečeno, služe kao primjer:

2. lice jednine: *иди режь*
2. lice množine: *идите режьте.*

Jezgra se paradigme imperativa, vidljivo je, sastoji od oblika 2. lica jednine, koji se od oblika 2. lica množine razlikuje *nemanjem -me*, i oblika 2. lica množine, koji se od oblika 2. lica jednine razlikuje *imanjem -me*. Također je vidljivo da *oba* oblika glagola *идму* *sadrže / i / i* da *oba* oblika glagola *pezать* *ne* *sadrže / i /*. Očigledno je da */ i / nije nastavak*, nego *dio osnove jezgre paradigme imperativa* (koju čine oblici 2. lica jednine i 2. lica množine), očigledno je da se nalazi *iza korijenskog morfema*, *da ga može i ne biti*, tj. *da može biti i nulti*, i da je *neposredno ispred -me*, čije je postojanje, kako je rečeno, pokazivač oblika 2. lica množine i čije je nepostojanje pokazivač oblika 2. lica jednine. Prema svemu rečenom razmatrani oblici podijeljeni na morfeme izgledaju ovako:

ид - у - ø режь - ø - ø

ид - у - ме режь - ø - ме.

Budući da se nalazi *i* u obliku 2. lica jednine *i* u obliku 2. lica množine, budući da je *dio* (zajedničke: *иду-*) osnove obaju (razmatranih) oblika, **-u- nije nastavak**, **-u- je sufiks** (koji može biti i nulti, kao u navedenim oblicima glagola *резать*). Dva se razmatrana oblika, dakle, nikada *ne razlikuju* (svojim) osnovama, nego uvijek (svojim) nastavcima, od kojih je **nastavak za oblik 2. lica jednine uvijek -ø-**, a **nastavak za oblik 2. lica množine uvijek -me-**, dakle: **-me- se ne aglutinira**, dakle: **-me- nije postfiks** (iza njega, ako ga glagol ima, normalno dolazi postfiks *-ся (-сь)*). (Ovakvo je gledanje, o kojem je (kako je spomenuto) napisano 1982., zastupljeno kasnije *jedino* u gramatici Боброва 1999.) Budući da se oblici imperativa za 2. lice jednine i množine tvore od prezentske (ili jednostavnoga futura) osnove – što je općeprihvaćeno, u dânu se interpretaciju potpuno uklapaju i imperativni oblici poput: *слушай / slušaj / слушайте / slušajte*, *думаю / dumaj* (= misli) / *думайте / dumajte* (= mislite), u kojima krajnji / j / nije sufiks dvaju imperativnih oblika, nego sufiks prezentske (jednostavnoga futura) osnove, tako da takvi oblici odgovaraju varijanti: ... -ø-ø / ... -ø-me. Iznimku ne čine ni odgovarajući oblici jednosložnih glagola: *буть / bit'* (= tući), *вить / vit'* (= viti, svijati, motati), *лечь / lit'* (= liti, lijevati), *пить / pit'* (= piti), *шить / šit'* (= šiti, šivati) (*бей / bej* (= tuci) / *бейте / bejte* (= tucite), *вей / vejte*, ...), u kojima je / j / na kraju prezentske osnove alternanta infinitivnome / i /, a među suglasnicima je nepostojani / e /. Također treba reći: poslije [ž], [š] u izgovoru nije [i], nego [y], na primjer: *скажу* (od *сказать / skazat'* = reći), *пишу* (od *писать / pisat'* = pisati), pa je u takvom slučaju riječ 1) ili o alofonu fonema / sufiksa / i / – “moskovska fonološka škola”, 2) ili o fonemu / sufiksu / y /, pozicijskoj varijanti sufiksa / i / – “lenjingradska / sanktpeterburška škola”.)

Što se tiče *-me* koji se, kao *ublaživač zapovijedi*, može pojaviti na kraju imperativnog oblika za 1. lice množine, dakle *poslije nastavka* (kao u primjeru: *пойдѐмте / pojděmte* = pođimo – od glagola *пойти / poiti* = poći), to *jest postfiks*, ali *okazionalni / fakultativni* (*ne ulazi* u paradigmu, govornik ga upotrebljava / ne upotrebljava *po svojoj želji*, ali ga – ako hoće izraziti značenje koje taj okazionalni postfiks nosi – *mora* upotrijebiti – takvog, na tome mjestu). (Na taj se postfiks može dodati još jedan postfiks – *ublaživač zapovijedi*, koji je još više ublažava: *пойдѐмте-ка*. Isti se okazionalni postfiks *-ка* može dodavati – što mu je mnogo češća upotreba – i neposredno na oblike za 2. lice jednine i množine imperativa, kao u primjeru: *иду-ка / идите-ка*.)

Drugačije je, u odnosu prema ruskom, stanje u tvorbi imperativnih oblika u *suvremenom standardnom ukrajinskom jeziku*. I u njemu je 3. lice (jedinine i množine) opisno, s uporabom oblika prezenta nesvršenih / futura svršenih glagola, ali je – kao u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku – oblik imperativa za 1. lice množine “imperativni”, a ne “posuđen”. I ne samo to, za razliku od ruskoga, s jedne strane, i hrvatskoga, s druge, s obzirom na fonemsku prirodu afiksa (u jednoj varijanti paradigme) zajedništvo čine *oblici 1. i 2. lica množine* u odnosu prema *obliku 2. lica jednine*, što se vidi iz oblika glagola: *сидіти / sydity* (= sjediti), *сідати / sidaty* (= sjedati), *сідати / sisty* (= sjesti) (navodimo ih, bez oblika za 3. lice jednine i 3. lice množine, prema: *Українська грамматика*, 1986):

jednina:

1. -----

množina:

1. *сидімо, сідаймо, сядьмо*
sydimo, sidajmo, sjad'mo

2. <i>сиди, сідай, сядь</i>	2. <i>сидіть, сідайте, сядьте</i>
<i>sydy, sidaj, sjad'</i>	<i>sydit', sidajte, sjad'te</i>
3. -----	3. -----

I u ukrajinskom se jeziku razmatrani oblici tvore od prezentske osnove, a budući da navedeni predstavljaju modele njihove tvorbe, lako je zaključiti da postoje dvije varijante: *s afiksom* i *bez njega*. Vidi se, međutim, da se ukrajinski od ruskoga razlikuje time što je u jednini afiks *-y/-* (ili *-Ø-*), a u množini afiks *-i/-* (ili *-Ø-*). Nameće li ta činjenica drugačiju interpretaciju ukrajinskih *-y/-*, *-i/-* u odnosu prema ruskome *-i/-*? Ne. U ukrajinskome je *-u-* (*-y/-*) (koji može biti i nulti *-Ø-*) sufiks imperativnoga oblika 2. lica jednine, a *-i-* (*-i/-*) (koji može biti i nulti *-Ø-*) sufiks imperativnih oblika 1. i 2. lica množine – međusobno su, dakle, isključivi, a čine morfofonemni sufiks: *-y/-* | *-i/-* koji alternira s nulom *-Ø-*, pa razmatrani oblici podijeljeni na morfeme izgledaju ovako:

2. lice jednine:	1. lice množine:	2. lice množine
<i>сид -и-Ø</i>	<i>сид -і-мо</i>	<i>сид -і-ть</i>
<i>сідай-Ø-Ø</i>	<i>сідай -Ø-мо</i>	<i>сідай-Ø-те</i>
<i>сядь -Ø-Ø</i>	<i>сядь -Ø-мо</i>	<i>сядь -Ø-те</i>

Ovakvu interpretaciju – da su imperativni *-y/-* i *-i/-* *sufiksi* – ne nalazimo u današnjoj ukrajinskoj lingvističkoj literaturi: u njoj je *-y/* nastavak, a *-i/...* dio (prva fonemska sastavnica) dvaju množinskih nastavaka. Jedino se u Житецкий 1889:102 (navodi se prema: *Історія української мови. Морфологія*, 1978: 333) jasno kaže da je *-i/-* sufiks. (Navedeni su glagoli bez postfiksa, zato su – podijeljeni na morfeme – bez crtica na kraju oblika, usporedi: *дивитися / дивитися* = gledati – *див-и-сь / див-и-с'* = gledaj.) (Budući da su Ukrajinci ikavci, sufiksni je – unificirani – imperativni *-i/-* refleksi *jata /è/* koji je bio u oblicima množine. Dakako, uvijek ima otklona od općeg modela (na primjer: oblici glagola *дати / daty* = dati), svi oni imaju svoje objašnjenje, ali mi se u ovome članku njima ne bavimo.)

I u *suvremenomu* su *standardnome hrvatskom* jeziku oblici imperativa za 3. lice jednine i množine opisni, s uporabom već drugdje “angažiranih” oblika, pa se ni o njima ovdje više neće govoriti. U vezi pak s tvorbom ostalih imperativnih oblika lako je uočljivo da je najunificiranija, a time i najjednostavnija (u odnosu prema stanju u ruskom i ukrajinskom) slika u *suvremenom standardnom hrvatskom jeziku*. I hrvatski, kao i ukrajinski, ima za 1. lice množine “pravi imperativni” oblik, ali dok su u ukrajinskom 1. i 2. lice množine svojim *-i/-* u opoziciji prema 2. licu jednine s njegovim *-y/-*, u hrvatskome je *u svima trima oblicima isti sufiks*, pitanje je samo – kada je riječ o jeziku, a ne o pojedinom glagolu – može li se govoriti o dvama sufiksima, o jednome sufiksu, ili o jednom sufiksu koji se može ostvarivati i kao nulti.

Budući da je s gledišta morfemike razmatrano pitanje najdosljednije obrađeno u Silić 1991 i u Silić 1995, navodimo gledanje iz Silić 1991: 6, gdje se kaže “da se osnova svakoga glagolskog oblika utvrđuje prema njemu samom, a ne prema kojemu drugom glagolskom obliku (jer svaki glagolski oblik ima vlastitu osnovu)”, na temelju čega su na stranici 11. navedeni “(morfemi) nositelji gramatičkih značenja ‘imperativ’”, pa su tako: “5. za imperativ: *i/j* (usp. *misl-i-Ø* i *čit-a-j-Ø*)”, a u Silić 1995: 46 čitamo: “*Imperativ* se tvori tako da se na imperativnu osnovu dodaju (imperativni) morfemi *-Ø* (za drugo lice jednine), *-mo* (za prvo lice množine) i *-te* (za drugo lice množine).” Odmah poslije ovoga pita se kako se dobiva imperativna snova, pa se u davanju odgovora nekoliko puta ponavlja formulacija: “Glagoli kojima prezentska osnova završava na ...”

Dakle, navedena su *dva sufiksa* imperativne osnove (koji se ponavljaju u *svima trima* razmatranim oblicima): *-i-* i *-j-* i *tri nastavka* – za 2. lice jednine: *-ø*, za 1. lice množine: *-mo*, za 2. lice množine: *-te*.

Mi mislimo da se – kada je riječ o stanju u *suвременom standardnome hrvatskom jeziku* – može reći da se polazni oblik koji služi za dobivanje imperativnih oblika za 2. lice jednine, 1. i 2. lice množine, tj. *imperativna osnova podudara s prezentskom osnovom koja se dobiva u 3. licu množine*, tj. da se može reći da se navedeni *imperativni oblici dobivaju od prezentske osnove*. Dodavanjem čega? Odgovor na ovo pitanje ovisi o odgovoru na drugo pitanje: što treba smatrati dānom osnovom glagolā tipa: *kopati*? Prvo zaključujemo da je – premda “je intervokalne prirode” – /j/ u obliku *kopaju jezična stvarnost* (dakle, da ga nositelji jezika identificiraju, tj. “čuju” ga i mogu ga reproducirati), koju možemo interpretirati: 1) **ili** kao *dio osnove*, 2) **ili** kao *dio nastavka*. Ako ga shvatimo kao dio osnove, onda pripada **alo-osnovi** u obliku 3. lica množine prezenta glagolā kao što je, na primjer, *kopati: kopa-m, kopa-š, kopa-ø, kopa-mo, kopa-te, kopaj-u*. Pred nama su po takvom gledanju, dakle, *dvije alo-osnove: kopa-* (u svim oblicima, osim u obliku 3. lica množine) i *kopaj-* (u obliku 3. lica množine). S obzirom na rečeno, može biti **ili**: *griz-i-ø (griz-i-mo, griz-i-te), meć-i-ø (meć-i-mo, meć-i-te), mol-i-ø (mol-i-mo, mol-i-te), ...*, **ili**: *drmaj-ø-ø (drmaj-ø-mo, drmaj-ø-te), gledaj-ø-ø (gledaj-ø-mo, gledaj-ø-te), kopaj-ø-ø (kopaj-ø-mo, kopaj-ø-te), ...*, dakle: po ovome se gledanju razmatrani imperativni oblici tvore **dodavanjem na prezentsku osnovu sufiksa -i- koji može biti i nulti**.

U ovo se posve uklapaju i glagoli poput: *darivati* (i kada su im *alo-osnove* u oblicima 3. lica množine modela: *daruj-ø-*, dakle *bez le/* ostvarenog u *alo-osnovama* u ostalim oblicima prezenta, i kada se ostvaruju po modelu: *darivaj-ø-*), *kupovati* (*kupuj-ø-*, također *bez spomenutoga le/*);

u ovo se uklapaju i glagoli *pasti* (*padni, ...*), *mesti* (*meti, ...*), *kleti* (*kuni, ...*);

u ovo se uklapaju i glagoli *peći* (*peci, ...*), *sjeći* (*sijeci, ...*), *teći* (*teci, ...*) – uz alternaciju: *k(i) > c(i)* (prezentske su oblike svršenoga glagola *reći* u standardnom jeziku uglavnom istisnuli prezentski oblici svršenoga glagola *kazati*, tako da se automatski upotrebljavaju imperativni oblici s osnovom *rec-i-*, naime, malo se u govorima upotrebljava prezentski oblik 3. lica množine: *reku*, a više oblici: *reču* i *reknu*);

u ovo se uklapaju, zahtijevajući komentare, i glagoli *leći*, *pomoći*, *strići* – uz alternaciju: *g(i) > z(i)*;

(u vezi s ostvarenjem /j/ dvojnost pokazuju glagoli kojima infinitivna osnova završava na *-ji*, kao: *brojiti, krojiti, pojiti*).

Ako /j/, o kojem je riječ, shvatimo kao *dio nastavka* (dakle da je dioba na osnovu i nastavak glagola, na primjer, *kopati*, u prezentskom obliku 3. lica množine: *kopa-ju*), onda se konstatacija da se *imperativni oblici tvore dodavanjem na prezentsku osnovu sufiksa -i- koji može biti i nulti mora preformulirati: od prezentske osnove dodavanjem (imperativnih) sufiksa: -i- ili -j-*. (Na odluku o smještaju ovoga /j/ u osnovu ili nastavak ne bi trebalo djelovati ponašanje kajkavskoga narječja, koje u 3. licu množine ima *kopaju*, ali i *ideju, treseju, nosiju*, a u 2. licu jednine imperativa *kopaj, idi, tresi, nosi*, po čemu bi /j/ ulazio u nastavak, jer je riječ o drugačijem sustavu.)

U ruskom i ukrajinskom jeziku dvojbe nema: ako postoji, /j/ je u *svim* oblicima prezenta / jednostavnoga futura, dakle isključivo je završna fonemska sastavnica osnove.

GLAGOLSKI OBLICI KAO IZRAZ GRAMATIČKIH KATEGORIJA (NA PRIMJERIMA HRVATSKOG, UKRAJINSKOG I RUSINSKOG JEZIKA)¹

U analizi glagolskih gramatičkih kategorija pokušali smo objasniti razlike između glagolskog sustava ukrajinskog, rusinskog i hrvatskog jezika. Osobitosti u glagolskom sustavu svakog od ovih jezika ukazuju, s jedne strane, na promjene koje je jezik doživio u odnosu na ranije zajedničko praslavensko stanje, a s druge, na sličnosti koje potvrđuju da je riječ o srodnim jezicima koji su, bez obzira na višestoljetnu razdvojenost, sačuvali ne samo morfološke sličnosti nego i na sintaktičkoj i semantičkoj razini čuvaju zajedničke osobine.

Broj glagolskih kategorija isti je u sva tri jezika.

Svaka se gramatička kategorija odnosi na različiti dio komunikacijskog procesa s jedne strane, a s druge, svaka kategorija ima svoje osobitosti iskazivanja. Neke su stoga čisto morfološke, neke semantičke, a neke sintaktičke. Po tim se osobinama analizirani jezici ne razlikuju.

Na razini gramatičkih kategorija najveće su razlike na sinkronijskom planu u povezanosti pojedinih kategorija.

U ukrajinskom i rusinskom jeziku izrazita je povezanost kategorija vremena i vida. Njihova se veza temelji na općoj ideji vremena koju oni konkretiziraju na razne načine. U vremenskim značenjima ideja je vremena orijentirana na podudarnost radnje s trenutkom govora, tj. ima vanjsku usmjerenost, a u vidskim je značenjima ona unutarnja osobitost radnje. Dakle, gramemi vremena i vida iskazuju vanjske i unutarnje kvalitete dinamičkog obilježja, iskazanog glagolom.

Necjelovita radnja glagola nesvršenog vida može se podudarati sa svakim iskazom vremena. Cjelovita radnja svršenih glagola ili prethodi trenutku govora ili nastaje poslije njega. U ukrajinskom i rusinskom je jeziku to jasno izraženo time što svršeni glagoli imaju samo buduće i prošlo vrijeme (ukrajinski: *напишу – написав, написала, зроблю – зробив, зробила*; rusinski: *напишем – написал, написала, зробим – зробел, зробела*).

Kategorije vida i vremena razlikuju se i sredstvima izražavanja. Vidska značenja iskazuju sufiksi i prefiksi i osnovna im je klasifikacijska funkcija. Vremenska značenja prenosi fleksija usmjerena na iskazivanje sintaktičkih veza i semantičko-sintaktičkih odnosa među dijelovima rečenice.

U sva tri je jezika infinitiv oblik s najmanjim opterećenjem. Razlikuje samo kategorije prijelaznosti i vida. Upravo je pomanjkanje kategorija procesualnosti (kao vrijeme, način, stanje) ponukalo neke znanstvenike da posumnjaju u mjesto infinitiva unutar glagola (Kučerenco 2003: 35).

¹ Članak je objavljen u časopisu *Riječ* 2, 2008.

Imperativ je u sva tri jezika oblik s malo većim brojem relevantnih kategorija. U svima ima kategorije broja, lica, načina i stanja. Naravno, glagoli u imperativu razlikuju se i po prijelaznosti i vidu, ali oni, kao ni kategorija vremena, nisu relevantni, tj. ograničavajući za ovaj oblik. Zanimljivo je pitanje vremena imperativa. S obzirom na to da se radnja odvija poslije iskaza, tj. naredbe, odnosno upotrebe imperativa, moglo bi se zaključiti da je imperativ oblik budućeg vremena. Nepostojanje dihotomije, tj. još jednog oblika kojim bi se iskazivala opozicija u vremenu, neutralizira kategoriju vremena.

Nešto više glagolskih kategorija, ali u ograničavajućoj funkciji, sudjeluje u tvorbi oblika glagolskih priloga. U analiziranim jezicima glagoli nesvršenog vida tvore glagolske priloge sadašnjeg vremena, a glagoli svršenog vida samo oblik prošlog vremena. Dakle, ovdje je kategorija vida ograničavajuća. Ovi oblici ni u jednom analiziranom jeziku nemaju mogućnost razlikovati rod, broj, lice, što su osobine koje ih približavaju priložima.

Aktivni glagolski pridjevi koji su zadržali osobine pridjeva u hrvatskom jeziku ne postoje. U ukrajinskom jeziku postoje aktivni glagolski pridjevi sadašnjeg i prošlog vremena (*палаючий, дримаючий; зів'ялий, зрошений*). Ipak, i u ukrajinskom se jeziku rijetko upotrebljavaju, pogotovo u svakodnevnom govoru. Puno su češći pasivni glagolski pridjevi (*посіяний, писаний, застосовуваний, загоєний, куплений, зроблений, розбитий, витертий*), što dokazuje činjenica da je njihov suodnos u učestalosti upotrebe u suvremenome ukrajinskom jeziku 5:1 (Bilodid 1969:89). Osim kategorije vremena ograničavajuću ulogu imaju kategorije prijelaznosti i vida, jer se aktivni glagolski pridjevi prošlog vremena tvore od neprijelaznih glagola svršenog vida, a aktivni glagolski pridjevi sadašnjeg vremena mogu biti oblikovani od glagola nesvršenog vida. Ovi su oblici zadržali obilježja pridjeva, pa tako razlikuju rod, broj i padež.

U hrvatskom jeziku postoji glagolski pridjev radni ili particip perfekta koji je izgubio kategoriju padeža kao pridjevsku osobinu. Zadržao je kategoriju roda (i u jednini i u množini) te kategoriju broja (*бачао, бачала, бачало, бачали, бачале, бачала, видіо, видјела, видјело...*). U ukrajinskim gramatikama on se naziva oblikom prošlog vremena i bitno se razlikuje od aktivnoga glagolskog pridjeva, koji se, premda nije jako čest i uobičajen, ipak upotrebljava u tom jeziku (oblik prošlog vremena: *співав, співала, співало, співали, співати*, aktivni glagolski pridjev: *співаючий, співаюча, співаюче, співаючі – співаючого, співаючому...*). Glagolski pridjev trpni u hrvatskom i ukrajinskom se jeziku tvori samo od prijelaznih glagola. Dakle, ovdje je kategorija prijelaznosti ograničavajuća. Glagolski pridjevi imaju kategoriju roda i broja te pridjevsku kategoriju padeža. Kategorije vida, vremena, načina nisu relevantne u tvorbi ovog oblika, a kategorija stanja «matična» je kategorija.

Rusinski jezik je potpuno pojednostavio količinu oblika glagolskih pridjeva. Tako je u njemu danas moguć samo oblik glagolskog pridjeva trpnog. On se tvori uglavnom od prijelaznih glagola, ali češće nego u hrvatskom i ukrajinskom i od neprijelaznih glagola: *читани, прочитани, писани*; neprijelazni glagoli: *поставани* (*Рано уж шицки були поставани*), *наездени, спаднути, злєкнути, прємокнути, вигаснути, умарти*.

U ukrajinskim se gramatikama posebno izdvajaju tzv. predikativni oblici na *-no, -to*. To su okamenjeni oblici glagolskih pridjeva srednjeg roda. Ni u jednom drugom slavenskom jeziku oni ne čine posebnu skupinu. U ovoj analizi oni nam samo mogu biti potvrda tezi da su pasivne konstrukcije uobičajenije u ukrajinskom nego u hrvatskom jeziku. Tvore se

od prijelaznih glagola. S obzirom na to da su okamenjene tvorbe jednog oblika glagolskih pridjeva, nepromjenjivi su, tj. nemaju kategorije roda, broja, lica, vremena, načina. I za njih možemo reći da im je kategorija stanja «matična» kategorija. Iako su podrijetlom glagolski pridjevi, s vremenom su izgubili sve osobine pridjeva, ali se upravo zbog toga izdvajaju kao posebne tvorbe. Uz oblike infinitiva, oni su oblici s najmanjim kategorijalnim opterećenjem (*написано, забито, зроблено, розглянуто. Ой у полі жито копитами збито, під білою березою козаченька вбито* (nar. pjesma).

Bezlične tvorbe imaju nešto veći broj glagolskih kategorija. Kao i svi oblici glagola imaju kategoriju prijelaznosti i vida, ali one u ovim tvorbama nisu ograničavajuće. U oba su jezika to oblici glagola koji se upotrebljavaju u 3. l. jednine prezenta, tako da im kategorije lica, broja, roda i vremena nisu relevantne, ali su ograničavajuće jer se bezlične tvorbe javljaju samo u tom obliku. Pripadnost bezličnim glagolima, proizlazi iz semantike, iako neki glagoli imaju i potpunu paradigmu (*grmi, sviće, sijeva...*).

Sva tri analizirana jezika imaju dva oblika kondicionala. Razlika je u tome što se u ukrajinskom jeziku oni zovu pogodbeni način sadašnjeg vremena i pogodbeni način prošlog vremena. Pogodbeni način prošlog vremena tvori se u ukrajinskom jeziku od glagola svršenog vida, dok u hrvatskom i rusinskom ograničenje po vidu ne postoji. Oblici kondicionala imaju kategorije broja i roda (osim u ukrajinskom i rusinskom u množini). U hrvatskom jeziku kondicional ima i kategoriju lica, jer, kao što smo rekli, ona se iskazuje aoristom pomoćnog glagola *biti*, a kako ukrajinski i rusinski jezik nemaju aorista, u ovom je obliku sačuvao samo okamenjeni oblik 2. lica jednine *би*. A niti se u gramatikama ne naziva pomoćnim glagolom, nego česticom.

Razlika između rusinskog i ukrajinskog standardnog jezika je u tome što rusinski ima dvije varijante iskazivanja kako kondicionala, tako i perfekta. Jedan je način kada je subjekt iskazan, kondicional se tvori okamenjenom česticom *би*, bez pomoćnog glagola (kao u standardnom ukrajinskom)

Я би читал; ти би читал; вон би читал...

Kad subjekt nije iskazan, kondicional se tvori uz pomoć oblika pomoćnog glagola *biti* (slično kao u hrvatskom)

Читал бим (читал би сом); читал биш (читал би ши); читал би...

Rusinski je blizak ukrajinskom i po tome da oblici kondicionala u množini ne razlikuju rod (jer ga ne razlikuje pridjev radni glagola, tj. ukrajinski oblik prošlog vremena).

Možda su najveće razlike između ukrajinskog, rusinskog i hrvatskog jezika u tvorbi budućeg vremena. Iako ukrajinski jezik ima tri, a hrvatski i rusinski dva oblika futura, ipak je značenjski riječ o 2 : 1 u korist hrvatskog. U semantičko polje hrvatskog futura I. možemo smjestiti sva tri oblika ukrajinskog budućeg vremena (*напишу, буду писати, писатиму*), a isto tako i oba oblika rusinskog futura (*напишем, будем писаць*) jer svi iskazuju značenje radnje koja će se dogoditi poslije trenutka govora. Svi oblici razlikuju broj i lice. U ukrajinskom i rusinskom je jeziku kategorija vida ograničavajuća jer prosti oblik imaju samo glagoli svršenog vida, a složeni i sastavljeni samo nesvršeni vid, ali riječ je samo o ograničenju u tvorbi, a ne u značenju.

Ukrajinski standardni jezik i rusinski nemaju futur II., dakle nemaju oblik koji bi iskazivao radnju koja će se dogoditi prije neke druge. U hrvatskom taj oblik, budući da mu je jedna od komponenti glagolski pridjev, razlikuje rod, broj i lice (*budem pisao, budeš pisao, budeš pisala...*).

Posebnost rusinskog jezika je u tome da se, iako već arhaizirana, sačuvala mogućnost tvorbe složenog budućeg vremena uz pomoć oblika futura glagola biti – *бути* i infinitiva glagola moći – *мочити* i infinitiva glagola koji se spreže: *Думали же голем будзем мочи лежац у пощелі* (И. Копч.–Кнеж.); *Я нііда не будзем мочи танцовац – подумал сом себе.* (О. Коч.) (Ramač 2002:122). Takva bi se tvorba mogla zvati tročlana.

Kategorije koje sudjeluju u tvorbi oblika prezenta ne podudaraju se potpuno. Present u analiziranim jezicima ima lice i broj, ali u ukrajinskom i rusinskom je jeziku vid ograničavajuća kategorija jer se present može tvoriti samo od glagola nesvršenog vida.

U tvorbi oblika perfekta i pluskvamperfekta sudjeluju kategorije roda, broja i lica. Nijedna kategorija nije ograničavajuća, samo što u ukrajinskom i rusinskom jeziku oblici množine ne razlikuju rod, a lice se, zbog toga što je u ukrajinskom nestao pomoćni glagol u oblicima perfekta, pa tako i pluskvamperfekta, razlikuje samo u sintagmama sa zamjenicama, tj. sintaktički. Rusinski, kao i kod kondicionala, i ovdje ima dvije mogućnosti tvorbe:

Я писал, ти писал...

Писал сом, писал ши....

U hrvatskom jeziku postoje oblici imperfekta i aorista koji su tijekom vremena u istočnoslavenskim jezicima, pa tako i u ukrajinskom i rusinskom, nestali.

Iz provedenog pregleda realizacije glagolskih kategorija unutar glagolskih oblika možemo izvesti zaključke:

1. U analiziranim jezicima svaka glagolska kategorija sudjeluje različitim intenzitetom i različitim ograničenjima u tvorbi glagolskih oblika.
2. Broj glagolskih oblika nije isti. U ukrajinskom jeziku postoji veći broj glagolskih pridjeva, bezlične tvorbe na *-no*, *-to*, dok je hrvatski bogatiji vremenskim oblicima (futura II., aorist, imperfekt).
3. U sva tri jezika ograničavajuće su općeglagolske kategorije (kategorija vida i prelaznosti).
4. Glagolske kategorije češće imaju ograničavajuću ulogu u tvorbi glagolskih oblika u ukrajinskom i rusinskom jeziku.
5. Tako su oba jezika ograničena kategorijom vida u tvorbi glagolskih priloga. U ukrajinskom i rusinskom glagolski vid ima presudnu ulogu u tvorbi prezenta i prostog oblika futura (glagoli svršenog vida nemaju present, a glagoli nesvršenog vida ne tvore proste oblike futura).
6. Kategorija prijelaznosti ograničavajuća je u tvorbi glagolskog pridjeva trpnog u hrvatskom i ukrajinskom jeziku te u ukrajinskim bezličnim tvorbama na *-no*, *-to*.
7. Glagolski pridjevi aktivni (sadašnjeg vremena na *-uč-* *-juč-*, *-ač-*, *-jač-* te prošlog vremena na *-l-*) danas postoje samo u ukrajinskom jeziku. U njihovoj tvorbi ograničavajuću ulogu imaju kategorije prijelaznosti, vida i vremena.

8. Osim toga, u svim analitičkim tvorbama u kojima je jedna od komponenti glagolski pridjev, tj. particip perfekta ili, kako navode ukrajinske gramatike, oblik prošlog vremena, oblici množine u ukrajinskom i rusinskom su jeziku ograničeni jednim rodом, tj. nekadašnjim oblikom muškog roda, jer je kategorija roda u množini atrofirala.

MODALNI MODELI U HRVATSKOM I DRUGIM SLAVENSKIM JEZICIMA¹

Uvod

Polazeći od razlika u teorijskom pristupu sintaktičkoj obradi hrvatskoga i većine slavenskih jezika, ovdje ćemo se baviti modalnom sastavnicom pojedinih tipova jednostavnih iskaza, odnosno rečenica različitoga *sadržaja*. Usporedbom hrvatskih modalnih obrazaca s češkima, poljskima i ruskima, pokušat ćemo redefinirati osnovne modalne modele u hrvatskom jeziku.

U hrvatskim normativnim sintaksama pojam modalnosti i dalje ostaje slabo razjašnjen, naime, u postojećoj obradi prevladavaju dva različita pristupa, od kojih je onaj tradicionalni (Težak i Babić 1996: 195–196, 236, 275) zastario, dok se drugi, svojedobno vrlo *moderan*, zasniva na transformacijsko-generativnom postupku preoblika (Barić et al. 1995: 444–454; Katičić 1986: 17, 21, 32 i d.), odnosno izvođenja različitih modalnih od “amodalnih” struktura. Naglašavajući logičko-psihološke odrednice rečenice, tj. njezin “sadržaj”, “značenje” ili “smisao”, tradicionalni pristup zapostavlja strukturalna, gramatičko-leksička i intonacijska razlikovna obilježja osnovnih modalnih obrazaca, a transformacijsko-generativni model – izvodeći različite preoblike iz temeljnih struktura (npr. upitne ili niječne iz ne-upitnih i ne-niječnih), a ne obratno, sugerira “amodalnost” tih temeljnih struktura, redovito indikativnih i afirmativnih. Čini se da je u obradi hrvatske sintakse, za razliku od sintaksa drugih slavenskih jezika, izostala ona razvojna faza koja tradicionalni deskriptivni pristup povezuje s transformacijsko-generativnim i koja je hrvatskoj gramatičarskoj tradiciji najprimjerena. Riječ je o obradi sintakse – u svoj njezinoj složenosti, sa svim njezinim sastavnicama (uključujući i modalnu) – na klasičnom strukturalno-funkcionalnom načelu.² I u semantičkom pristupu sintaksi, koji je inače karakterističan za suvremeno poljsko jezikoslovlje, također se operira strukturalno-funkcionalnim pokazateljima, koji su, uostalom, neizbježan instrumentarij gramatičkoga opisa.

U hrvatskoj normativnoj literaturi modalnost eksplicitno obrađuje samo Pranjkovićeva srednjoškolska sintaksa (1995: 14–16), međutim, i u njoj, prema tradicionalnom pristupu, modalnost uključuje i emocionalnost (usklične rečenice), što u sintaksama većine slavenskih jezika nije slučaj (iznimka su, donekle, ruske sintakse). Emocionalnost se u njima tretira kao izvanjezična (psihološka) kategorija koja se može izraziti svim jezičnim sredstvima, pa i modalnim, ali tada su ta sredstva emocionalno obilježena. Kako se emocionalnost kazivača, odnosno njegova iskaza, ne može odrediti samo pomoću semantičkih kriterija, jezični sustav ostaje jedina objektivna i neutralna osnova relevantna za utvrđivanje emocionalne,

¹ Tekst je dotjerana verzija članka koji je objavljen u *Suvremenoj lingvistici* br. 51–52 (2001).

² Međunarodni znanstveni skup o pitanjima slavenske sintakse, održan u Brnu 1971. godine, u cijelosti je bio posvećen modalnosti u slavenskim jezicima; veliki istoimeni zbornik (*Otázky slovanské syntaxe III*) ne donosi ni jedan kroatistički prilog.

stilske i dr. obilježnosti određenoga iskaza u okviru postojećega ili pretpostavljenoga konteksta.

Teorijska tumačenja modalnosti

Osnovni je problem u definiranju modalnosti sličan onome u definiranju rečenice. I ta se definicija uvijek kreće na granici jezičnoga (sintaktičkoga) i logičko-semantičkoga poimanja problema. Ovisno o gramatičkoj tradiciji, razini obrade sintakse i teorijskom pristupu sintaksi određenoga jezika, i u znanstvenoj i u normativnoj literaturi nalazimo velik broj definicija modalnosti. Modalnost u širem smislu općenito se definira kao trostruk odnos – između kazivača (njegove intencije), sadržaja iskaza (iskaz kao jedinica govora na jezičnom planu odgovara rečenici) i zbilje (obuhvaćene sadržajem iskaza). U tumačenju modalnosti načelno se razlikuju dva polazišta: jedno je pozicija (nakana, intencija) kazivača, tj. njegov mogući odnos prema zbilji, a drugo je način iskazivanja određenoga sadržaja, koji se očituje u načinu oblikovanja iskaza. Iz teorijskih razmatranja proizlazi da kriterij kazivačeve nakane naglašava moguću višeznačnost sadržaja njegova iskaza i smješta pitanje modalnosti na semantički plan, dok način iskazivanja određenoga sadržaja i oblikovanja iskaza prenosi modalnost na sintaktičku razinu. Modalnost se u najširem smislu (i ne samo u sintaksama slavenskih jezika) definira kao sintaktičko-semantička kategorija s određenim formalnim (strukturnim) razlikovnim obilježjima, karakterističnim za pojedine jezike. Ta su razlikovna obilježja ujedno kriteriji za utvrđivanje polifunkcionalnosti, a time i moguće višeznačnosti pojedinih oblika i struktura (npr. uzlazna se intonacija, kao razlikovno obilježje tzv. totalnih upitnih iskaza, u funkciji retoričkoga pitanja mijenja u silaznu).

Usporedbom sintaksa slavenskih jezika uočava se nekoliko elemenata zajedničkih svim definicijama modalnosti, bez obzira na razlike u teorijskom pristupu, iz kojih onda proizlaze i terminološke razlike.

a) Modalnost je uvijek obrađena na razini iskaza, a iskaz se definira kao konkretna, procesualna jedinica govora, bitno određena sadržajem, koja se na normativnoj razini može identificirati s rečenicom.³ Ustroj iskaza najjednostavnije definiraju Bauer i Grepl (1970: 10–12), koji navode četiri njegove sastavnice: leksičku, modalnu, gramatičku i kontekstualnu (obavijesnu).

b) Drugo načelo zajedničko novijim sintaksama slavenskih jezika je razdvajanje modalnosti i emocionalnosti kao dviju kategorijski različitih razina govora. Usklične se rečenice definiraju kao emocionalno obilježeni (kontekstualizirani ili situacijski aktualizirani) modalni modeli,⁴ a pojedina modalna sredstva (kao i druga jezična sredstva) mogu funkcionirati kao indikatori emocionalnosti.⁵

³ Činjenica da modalnost pripada domeni iskaza, a ne rečenice, “nikako ne znači da i sredstva izražavanja opće modalnosti imaju iskazni (govorni), tj. nejezični, nesustavni karakter. Konkretni glagolski načini i vrste završnih intonacija bez dvojbe pripadaju jeziku (langue), i to ne samo pojedina sredstva, nego i njihove ustaljene kombinacije, osnovne modalne sheme” (Grepl 1973: 28–29). I one su, naime, konvencionalizirane, društveno ovjerene i normativne.

⁴ Primjeri uskličnih rečenica u hrvatskim sintaksama potvrđuju da nije riječ ni o kakvim posebnim strukturama, nego o emocionalno obilježenim izjavnim, upitnim, zapovjednim i željnim rečenicama.

⁵ O tome opširnije u: Sesar 1992–1993.

c) Treću poveznicu čini podjela na tri načelno različita tipa opće modalnosti ili modalnosti u širem smislu (Šmilauer 1966: 21): (1) osnovnu, intencijsku modalnost obilježava kazivačeva nakana ili “ciljna usmjerenost (priopćajna svrha)”⁶ njegova izjavnoga, upitnoga, zapovjednoga ili željnoga iskaza. Ta je modalnost kao konstitutivna sastavnica svakoga iskaza relevantna za ostvarivanje predikacije.⁷ Ona uključuje druga dva tipa modalnosti, koji su sintaktički fakultativni: (2) modalnost vjerodostojnosti⁸ obilježava stupanj sigurnosti ili nesigurnosti kazivača u istinitost, vjerodostojnost određene situacije, a (3) voluntativna modalnost izražava različite semantičke nijanse nužnosti, mogućnosti i namjere, odnosno kazivačevo mišljenje o uvjetima ostvarivosti neke situacije. Bez obzira na razlike u teorijskom pristupu, a shodno tome i poimanju modalne funkcije pojedinih jezičnih sredstava (primjerice u okviru modalnosti vjerodostojnosti), i novije *semantičke* sintakse slavenskih jezika na isti način definiraju i razvrstavaju osnovne modalne tipove.⁹ Takva strukturno-funkcionalna podjela u svakom slučaju prethodi semantičkoj tipologizaciji modalnosti, s kojom u sintaktičkoj analizi korespondira.¹⁰

U kontekstu navedene podjele postavlja se i pitanje objektivnosti i/ili subjektivnosti modalnosti. Različiti jezikoslovci i o tome sude različito, ovisno o već spomenutim osnovnim pristupima modalnosti, o određivanju nositelja modalnosti i izboru jezičnih sredstava u oblikovanju iskaza. Kako su mišljenja u znanstvenim radovima podijeljena – od onoga da su u svakom tipu modalnosti zastupljeni i objektivni i subjektivni elementi do takvoga da se subjektivna modalnost izražava leksičkim, a objektivna gramatičkim sredstvima,¹¹ iz usporedbe s rješenjima u normativnoj literaturi proizlazi da je jedino iskaz, odnosno rečenica kao jezična kategorija, objektivna pokazatelj opće modalnosti, a time i osnovno mjerilo stupnja subjektivnosti kazivača ili nekog drugog modalizatora.

Semantičko se određenje objektivnosti ili subjektivnosti iskaza, uvijek povezano s komunikacijsko-pragmatičkim (obavijesnim), u svakom slučaju oslanja na njegov jezični (gramatički) ustroj, ili drugim riječima – značenje iskaza utvrđuje se s obzirom na odnos između njegove tematske i rematske sastavnice, koji se, uz ostalo, očituje redom riječi i konvencionalnim izborom modalnih sredstava u pojedinim tipovima iskaza. Npr. iskaz *Petar bi to*

⁶ Pranjković 1995: 16; sličnim se terminom koriste ruske sintakse, npr. Valgina 1978: 74–78.

⁷ O odnosu predikacije i modalnosti u slavističkoj se znanstvenoj literaturi susreću različita razmišljanja u smislu mogućega postojanja modalnosti izvan predikacije i predikacije bez modalnosti; pri tome se i pojam predikacije tumači ili sa sintaktičko-funkcionalnoga ili s primarno semantičkoga aspekta.

⁸ Termin je iskonstruiran prema češkoj imenici *jistota* (sigurnost) i ruskoj *уверенность* (uvjerenost, sigurnost), koje atribuiraju ovu modalnost; u hrvatskom se za potrebe normativne uporabe vjerojatno može naći bolji naziv. Ovaj dio sintakse i inače karakterizira velika terminološka raznolikost koja je dijelom posljedica kombiniranja različitih kriterija u pristupu modalnosti.

⁹ Razvrstavajući iskaze “s obzirom na odnos kazivača prema sadržaju iskaza” i najnovije poljske sintakse (npr. Labocha 1995, Strutyński 1997) navode spomenute osnovne modalne tipove. U češkim se sintaksama – Bauera i Grepla (1970), Grepla i Karlíka (1986) i *Průruční mluvnické češtiny*, (1995) – najzornije očituje postupni prijelaz od strukturno-funkcionalnoga do komunikacijsko-pragmatičkoga i semantičkoga teorijskoga pristupa sintaktičkoj problematici.

¹⁰ Takav je primjer monografija D. Rytel (1982) koja Lyonsovu semantičku tipologiju modalnosti (epistemičku, deontičku i aletičku modalnost) primjenjuje na češki i poljski jezik.

¹¹ Prilozi u zborniku *Otázky slovanské syntaxe III* (1973) donose niz različitih mišljenja o tome pitanju.

učinio drugačije semantički se može raščlaniti ovako: 1) Petar to objektivno pod određenim uvjetima može ili zna učiniti drugačije,¹² 2) na osnovi objektivnih pokazatelja kazivač subjektivno pretpostavlja da to Petar pod određenim uvjetima može ili zna učiniti drugačije,¹³ 3) istu subjektivnu pretpostavku iskazuje neki drugi modalizator.¹⁴ Kontekst određuje čime je “realno” uvjetovano da to Petar učini drugačije i je li bitno da bi on to učinio drugačije od npr. Ivana ili da bi to učinio drugačije kad bi mogao, morao ili htio (kad je uvjet kontekstom određen, kondicionalni se iskaz može preoblikovati u indikativni, npr. *Ako se potrudi, Petar to može učiniti drugačije od Ivana.*). Potencijalnost iskaza, izražena kondicionalom, nije dakle nužno subjektivna. Silazna intonacija i rečenični naglasak na priložnoj oznaci načina potvrđuju da je u ovoj izjavnoj rečenici rematski dio iskaza na predikatnom dodatku, odnosno da je red riječi objektivna, a raspored tematskoga i rematskoga dijela iskaza neutralan (T+R). Da je u rečenici s istim redom riječi rečenični naglasak na subjektu, intonacija bi se promijenila u uzlazno-silaznu kadencu, raspored teme i реме bio bi obrnut (R+T) i cijeli bi iskaz bio obilježen. Zbog naglašene subjektivnosti kazivača (ili nekog drugog modalizatora) takav se iskaz svrstava u usklične rečenice. Navedeni primjer bar donekle pokazuje da su modalne sastavnice iskaza (rečenice) – glagolski način i vrsta završne (konkluzivne) intonacije – polazišta relevantna za daljnju, kontekstualnu i semantičku analizu.

Vrste modalnosti

Usporedbom istovrsnih modalnih modela (iskaza ili rečenica razvrstanih “prema sadržaju”) u slavenskim jezicima pokušat ćemo odrediti razlikovna obilježja hrvatskih modalnih obrazaca na razini osnovne, intencijske modalnosti, uključujući i modalnost vjerodostojnosti i voluntativnu modalnost. Budući da je modalnost svojstvo svake rečenice, pri usporedbi ćemo se poslužiti iskazima koji su u sintagmatsko-predikacijskom smislu rečenice (jasno je da u komunikacijsko-pragmatičkom smislu svaki iskaz nije i ne mora biti rečenica).

(1) Tako se osnovna, intencijska modalnost, kojom kazivač prilikom govorne realizacije oblikuje svoj iskaz kao izjavnu, upitnu ili zahtjevnu (zapovjednu ili željnu) rečenicu, iskazuje pomoću osnovnih, konstitutivnih modalnih sredstava – glagolskoga načina i određenoga tipa završne intonacije.

(2) Modalnost vjerodostojnosti, kojom, kao što smo spomenuli, kazivač iskazuje stupanj svoje sigurnosti ili nesigurnosti u istinitost, vjerodostojnost određene situacije, podrazumijeva jestno ili niječno oblikovanje izjavnih i upitnih rečenica (iskaza) pomoću modalnih riječi – čestica ili partikula (uključujući i načinske priloge) i modalnih glagola koji su obično u kondicionalu.

(3) Voluntativna modalnost, kojom kazivač iskazuje svoje mišljenje o uvjetima ostvarenosti neke situacije, odnosno o nužnosti, mogućnosti ili namjeri (želji) da se ona ostvari,

¹² Ovakav tip *objektivne* modalnosti poljski sintaktičari (npr. D. Rytel 1982) prema Lyonsu nazivaju aletičkom.

¹³ Ovdje je prema istim izvorima riječ o tzv. epistemičkoj modalnosti.

¹⁴ Prema istim izvorima – riječ je o deontičkoj modalnosti.

podrazumijeva oblikovanje izjavnih, upitnih i željnih¹⁵ rečenica (iskaza) pomoću modalnih glagola ili istoznačnih modalnih predikativa.¹⁶

Navedena modalna sredstva pomoću kojih se oblikuju tipovi modalnosti (2) i (3) fakultativna su s gledišta osnovne, intencijske modalnosti (1).

U okviru navedenoga sustava, u kojemu su moguće različite kombinacije modalnih sredstava (npr. za afirmativno iskazivanje nužnosti ili niječno iskazivanje mogućnosti u izjavnim ili upitnim iskazima), valja uzeti u obzir niz semantičkih čimbenika, prije svega odrediti poziciju kazivača ili nekoga drugoga modalizatora, odnosno identificirati njegov odnos prema agensu s jedne i nositelju modalnosti s druge strane. Tu se pokazuje da sintaktička struktura i izbor modalnih sredstava ovisi o semantičkim odnosima (npr. glagoli *željeti* i *namjeravati* u iskazima namjere imaju različite funkcije, ovisno o tome je li agens nositelj modalnosti ili nije). Budući da bismo za takvu, kompleksniju usporedbu ovdje morali imati daleko više prostora, ograničit ćemo se na oblikovanje modalnih modela s obzirom na njihova jezična razlikovna obilježja.

Osnovna tipologija modalnosti

Opći, intencijski modalni model koji vrijedi za sve tipove rečenica (iskaza) može se prikazati formulom:

0. intencijska modalnost = (partikula) + glagolski način + tip završne intonacije

Sam glagolski način obuhvaća i fakultativna modalna sredstva – modalne glagole i predikative. Budući da su partikule po definiciji modalne riječi koje, prelazeći granice među vrstama riječi, funkcioniraju kao sintagmatski neovisni dijelovi rečenice, pitanje njihove modalne *konstitutivnosti* u slavenskim jezicima svodi se na oblikovanje niječnih te nekih tipova zapovjednih i željnih iskaza.¹⁷ Završna (konkluzivna) se intonacija kvalificira kao jedan od fonoloških razlikovnih čimbenika.¹⁸ Tri osnovna tipa – konkluzivna kadenca, antikadenca i polukadenca – uključuju i promjenjive, varijantne intonacijske linije, ovisno o mjestu rečeničnoga naglaska (tako je silazna kadenca kod detaljnih pitanja varijanta uzlazno-silazne konkluzivne kadenca). Zbog ovisnosti rečenične intonacije o prozodijskim značajkama pojedinih slavenskih jezika postoje razlike u melodiji istovrsnih iskaza, ali ne i bitne razlike među modalnim modelima tih jezika. Na isti se način, ovisno o strukturnim značajkama pojedinih slavenskih jezika, njihovi modalni modeli razlikuju gramatički

¹⁵ U zapovjednim se iskazima volja iskazuje izravno – imperativom, a modalni glagoli ne tvore imperativ.

¹⁶ Termin *modalni predikativ* (opširnije u: Sesar 1994) odnosi se prije svega na pridjevski dio imenskoga predikata, koji se može zamijeniti značenjski bliskim modalnim glagolom (npr. *biti prisiljen* = morati). U bezličnim, pasivnim konstrukcijama ovi se pridjevi pojavljuju u srednjem rodu i funkcioniraju kao istovrsni načinski prilozni. Ruski je slučaj u ovome kontekstu specifičan – u njemu se kao modalni predikativi u besubjektivnim rečenicama obično pojavljuju tzv. predikativni prilozni (*надо, нужно* itd.).

¹⁷ Uspoređujući takve iskaze u hrvatskom i nekim drugim slavenskim jezicima, pokušala sam na ovo pitanje odgovoriti u: Sesar 1996a i 1996b.

¹⁸ Bauer i Grepl (1970: 19) – prema Mathesiusu, koji ovu funkciju intonacije naziva “primarno modalnosnom”.

(morfosintaktički). Budući da se ovdje u prvom redu bavimo modalnom, a ne gramatičkom sastavnicom iskaza (rečenice), navedeni osnovni model primijenit ćemo na pojedine vrste rečenica ili tipove iskaza.¹⁹ Pri tome ćemo samo upozoriti na osnovne gramatičke razlike među njima.

1. izjavna rečenica = indikativ/(kondicional)²⁰ + silazna konkluzivna kadenca

Č. Petr to udělal jinak. P. Piotr to zrobił inaczej. R. Пётр это сделал по-другому. H. Petar je to učinio drugačije.

Č. Petr to neudělal jinak. P. Piotr tego nie zrobił inaczej. R. Пётр это не сделал по-другому. H. Petar to nije učinio drugačije.

Č. Petr to určitě/ pravděpodobně/ asi/ možná... udělal jinak. P. Piotr to pewnie/ prawdopodobnie/ chyba/ może... zrobił inaczej. R. Пётр наверное/ вероятно/ может быть... сделал это по-другому. H. Petar je to sigurno/ vjerojatno/ valjda/ možda... učinio drugačije.

Č. Petr to musel/ měl/ mohl/ směl/ chtěl... udělat jinak. P. Piotr to miał/ musiał/ mógł/ chciał... zrobić inaczej. R. Пётр смог/ (за)хотел это сделать по-другому. H. Petar je to morao/ trebao/ mogao/ smio/ htio/ želio... učiniti drugačije.

Č. Petr to nemusel/ neměl/ nemohl/ nesměl/ nechtěl... udělat jinak. P. Piotr tego nie miał/ nie musiał/ nie mógł/ nie chciał... zrobić inaczej. R. Пётр это не смог/ не (за)хотел сделать по-другому. H. Petar to nije morao/ nije trebao/ nije mogao/ nije smio/ nije htio... učiniti drugačije.

Č. Petr byl povinen/ s to/ v stavu... to udělat jinak. P. Piotr powinien być to zrobić inaczej. Piotr to był w stanie zrobić inaczej. R. Пётр должен/ обязан/ способен/ в состоянии... был это сделать по-другому. Петру надо/ нужно/ можно... было это сделать по-другому.* H. Petar je to bio dužan/ u stanju... učiniti drugačije.

Č. Petr nebyl povinen/ s to/ v stavu... to udělat jinak. P. Piotr nie powinien być tego/ to zrobić inaczej. Piotr nie był w stanie tego zrobić inaczej. R. Пётр не должен/ не обязан/ не способен... был это сделать по-другому. Пётр не был в состоянии это сделать по-другому. Петру не надо/ не нужно/ нельзя... было этого (с)делать по-другому.* H. Petar to nije bio dužan/ nije bio u stanju... učiniti drugačije.

Č. Petr by to udělal jinak. P. Piotr by to zrobił inaczej. R. Пётр бы это сделал по-другому. H. Petar bi to učinio drugačije.

Č. Petr by to neudělal jinak. P. Piotr by to tego nie zrobił inaczej. R. Пётр не сделал бы это по-другому. H. Petar to ne bi učinio drugačije.

Č. Petr by to určitě/ pravděpodobně/ snad/ asi/ možná... udělal jinak. P. Piotr by to pewnie/ prawdopodobnie/ chyba/ może... zrobił inaczej. R. Пётр, наверное/ вероятно/ скорее всего/ может быть..., сделал бы это по-другому. H. Petar bi to sigurno/ vjerojatno/ valjda/ možda... učinio drugačije.

Č. Petr by to musel/ měl/ mohl/ směl/ chtěl... udělat jinak. P. Piotr by to miał/ musiał/ mógł/ chciał... zrobić inaczej. R. Пётр бы мог/ хотел это сделать по-другому. H. Petar bi to morao/ trebao/ mogao/ smio/ htio/ želio... učiniti drugačije.

¹⁹ Naši su primjeri oblikovani prema primjerima iz sintaksa uspoređenih jezika, ujednačeni (radi lakše usporedbe) i provjereni kod izvornih govornika.

²⁰ U zagradama navodimo fakultativna modalna sredstva.

Č. Petr by to nemusel/ neměl/ nemohl/ nesměl/ nechtěl... udělat jinak. P. Piotr by tego nie miał/ nie musiał/ nie mógł/ nie chciał... zrobić inaczej. R. Пётр не (с)мог/ не хотел бы сделать это по-другому. H. Petar to ne bi morao/ ne bi trebao/ ne bi mogao/ ne bi smio... učiniti drugačije.

Č. Petr by byl povinen/ s to/ v stavu... to udělat jinak. P. Piotr byłby to powinien/ w stanie... zrobić inaczej. R. Пётр должен/ способен/ в состоянии... был бы сделать это по-другому. Петру надо/ нужно... было бы это сделать по-другому.* Петру (бы) сделать это по-другому.* H. Petar bi to bio dužan/ u stanju... učiniti drugačije.

Č. Petr by nebyl povinen/ s to/ v stavu... to udělat jinak. P. Piotr nie powinien byłby tego zrobić inaczej. Piotr nie byłby w stanie zrobić tego inaczej. R. Пётр не должен был бы этого делать по-другому. Пётр был бы не способен это сделать по-другому. Пётр не был бы в состоянии это сделать по-другому. Петру не надо/ не нужно/ нельзя... было бы это сделать по-другому.* Петру не следовало бы этого делать по-другому.* H. Petar to ne bi bio dužan/ ne bi bio u stanju... učiniti drugačije.

Navedeni češki, poljski, ruski i hrvatski primjeri pokazuju da ovi jezici tvore izjavne iskaze prema istom modalnom modelu.²¹ Kondicional u svima vrši dvostruku funkciju: njime se iskazuje potencijalna radnja na razini intencijske modalnosti (kad su kontekstom određeni uvjeti ostvarenja radnje) ili služi kao sredstvo za iskazivanje modalnosti vjerodostojnosti (npr. *Siguran sam/ vjerujem/ mislim/ nisam siguran da bi to Petar morao/ trebao/ mogao učiniti drugačije*). Za razliku od češkoga, poljskoga i hrvatskoga ruski kondicional ne poznaje kategoriju vremena pa, ovisno o kontekstu i izboru modalnoga predikativa, kopulativni pomoćni glagol (*быть*) uz kondicionalnu partikulu *бы*²² može značiti irealnu ili realnu mogućnost.

Ruski se od navedenih jezika strukturno znatnije razlikuje u iskazivanju voluntativne modalnosti. Kako je u njemu funkcija modalnih glagola ograničena,²³ u njihovu se značenju rabe predikativni načinski priloz *надо, нужно, можно, нельзя...* (ti su primjeri označeni zvjezdicom – *), koji se u iskazima nužnosti u govoru obično izostavljaju. Pri tome cijeli iskaz postaje deagentan i preoblikuje se u besubjektivnu rečenicu u kojoj je gramatički objekt u dativu uvijek živo biće (tzv. logički subjekt).²⁴ Budući da formalno tvore poseban obrazac, ove bi se deagentne strukture gramatički mogle izdvojiti kao poseban

²¹ Ovdje nije riječ o morfološkim razlikama koje se u našim primjerima očituju tvorbom glagolskoga vremena i načina (a time i položajem klitika i redom riječi) te oblikovanjem agentnih i deagentnih (dvočlanih i jednočlanih) rečenica s različitim modalnim predikativima.

²² Slavenski jezici koji nemaju jednostavnih prošlih vremena i “ne prepoznaju” ostatak aorista u kondicionalnoj konstrukciji obično oblik *by* tretiraju kao partikulu.

²³ Neki slavenski modalni glagoli u ruskom ni nemaju glagolskoga ekvivalenta (npr. *morati se* najčešće iskazuje predikativom *быть должен*), a uporaba ostalih često je stilski obilježena. Ni njihova značenja ne odgovaraju uvijek značenjima istih glagola u navedenim slavenskim jezicima (npr. glagol *сметь* najčešće znači *usuditi se*). Osim toga, samo glagoli *мочь, хотеть* i *сметь* imaju lične (osobne) oblike: u prezentu – *могу, хочу, смею*; u futuru – *смогу, захочу*; u perfektu – *смог, захотел*.

²⁴ Ovakve strukture postoje i u češkom (*bylo/ bude nutno* komu co), poljskom (*trzeba było/ trzeba będzię* komu co) i hrvatskom (*Bilo mu je potrebno odmoriti se. Bilo mu je nemoguće/ Nije mu bilo moguće vratiti se na vrijeme*), ali su funkcionalno ograničene i češće se oblikuju kao subjektivne zavisne rečenice.

modalni podsustav, a semantički se mogu priključiti iskazima s modalnim glagolima²⁵ ili s istoznačnim pridjevskim predikativima.

2. Upitna rečenica:

2.1. detaljno pitanje²⁶ = upitna riječ²⁷ + indikativ/(kondicional) + uzlazno-silazna/silazna konkluzivna kadenca

Č. Kdo to udělal? P. Kto to zrobit? R. Кто это сделал? H. Tko je to učinio?

Č. Kdy/ Jak... to Petr udělal? P. Kiedy/ Jak... to Piotr zrobit? R. Когда/ Как... Пётр это сделал? H. Kad/ Kako... je to Petar učinio?

Č. Kdo to musel/ měl/ mohl/ chtěl... udělal? P. Kto to miał/ musiał/ mógł/ chciał... zrobić? R. Кто мог/ хотел это сделать? H. Tko je to morao/ trebao/ mogao/ htio... učiniti?

Č. Kdy/ Jak... to Petr musel/ měl/ mohl... udělal? P. Kiedy/ Jak... to Piotr miał/ musiał/ mógł... zrobić? R. Когда/ Как... Пётр мог это сделать? H. Kad/ Kako... je to Petar morao/ trebao/ mogao... učiniti?

Č. Kdo to byl povinen/ v stavu... udělal? P. Kto to był powinien/ w stanie... zrobić? R. Кто должен был это сделать? Кто был способен/ в состоянии... это сделать? Кому надо/ нужно/ можно... было это сделать?* H. Tko je to bio dužan/ u stanju... učiniti?

Č. Kdy/ Jak... to Petr byl povinen udělal? P. Kiedy/ Jak... to Piotr powinien był zrobić? R. Когда/ Как... Пётр должен был это сделать? Когда/ Как... Петру надо/ нужно/ можно было это сделать?* H. Kad/ Kako... je to Petar bio dužan učiniti?

Č. Kdo by to udělal? P. Kto by to zrobit? R. Кто бы это сделал? H. Tko bi to učinio?

Č. Kdy/ Jak... by to Petr udělal? P. Kiedy/ Jak... by to Piotr zrobit? R. Когда/ Как... бы Пётр это сделал? H. Kad/ Kako... bi to Petar učinio?

Č. Kdo by to musel/ měl/ mohl/ chtěl... udělal? P. Kto by to miał/ musiał/ mógł/ chciał... zrobić? R. Кто бы смог/ хотел это сделать? H. Tko bi to morao/ trebao/ mogao/ htio... učiniti?

Č. Kdy/ Jak... by to Petr musel/ měl/ mohl... udělal? P. Kiedy/ Jak... by to Piotr miał/ musiał/ mógł... zrobić? R. Когда Пётр смог/ хотел бы это сделать? Как бы Пётр мог/ хотел это сделать? H. Kad/ Kako... bi to Petar morao/ trebao/ mogao... učiniti?

Č. Kdo by to byl povinen/ v stavu... udělal? P. Kto by to był powinien/ w stanie... zrobić? R. Кто должен был бы это сделать? Кто был бы способен/ в состоянии... это сделать? Кому надо/ нужно/ можно... было бы это сделать?* H. Tko bi to bio dužan/ u stanju... učiniti?

Č. Kdy/ Jak... by Petr byl povinen to udělal? P. Kiedy/ Jak... Piotr powinien byłby to zrobić? R. Когда/ Как... Пётр должен был бы это сделать? Когда/ Как... Петру надо/ можно... было бы это сделать?* H. Kad/ Kako... bi to Petar bio dužan učiniti?

²⁵ Zbog šire funkcije modalnih glagola to se u češkim i poljskim kontrastivnim ruskim sintaksama obično i čini.

²⁶ češki – doplňovací otázka, poljski – pytanie uzupełniające, ruski – развернутый вопрос

²⁷ upitna zamjenica ili prilog

U oblikovanju tzv. detaljnih pitanja (odgovor na njih je *detalj* koji obavijesno upotpunjuje iskaz) među slavenskim jezicima vidimo slične razlike kao kod izjavnih rečenica. Zbog ograničene funkcije modalnih glagola ruski se i ovdje strukturno znatnije razlikuje od hrvatskoga i zapadnoslavenskih jezika. Ovaj tip pitanja većinom se oblikuje afirmativno (niječno oblikovana detaljna pitanja poprimaju određena emocionalna i stilska obilježja, kakvo ima npr. retoričko pitanje). Kondicional i ovdje, kao i kod izjavnih rečenica, ima dvostruku funkciju: služi za iskazivanje intencijske modalnosti i modalnosti vjerodostojnosti.²⁸ Silazna se intonacija, kao uobičajena varijanta, pojavljuje kad je rečenični naglasak na upitnoj riječi.

2.2. totalno pitanje²⁹ = indikativ/(kondicional) + uzlazna konkluzivna antikadencia

Č. Petr to udělal jinak? P. Piotr to zrobił inaczej? R. Пётр это сделал по-другому? H. Petar je to učinio drugačije? (= Je li to Petar učinio drugačije?)

Č. Neudělal to Petr jinak? P. Piotr nie zrobił tego inaczej? R. Пётр не сделал это по-другому? H. Petar to nije učinio drugačije? (= Zar to Petar nije učinio drugačije?)

Č. Jestlipak to Petr udělal jinak? P. Czy Piotr to zrobił inaczej? R. Сделал ли Пётр это по-другому? Разве Пётр сделал это по-другому? H. Je li/Zar je to Petar učinio drugačije?

Č. Petr to musel/ měl/ mohl udělat jinak? P. Piotr to miał/ musiał/ mógł zrobić inaczej? R. Пётр смог/ хотел сделать это по-другому? H. Petar je to morao/ trebao/ mogao... učiniti drugačije? (= Je li to Petar morao/ trebao/ mogao... učiniti drugačije?)

Č. Neměl/ Nemohl to Petr udělat jinak? P. Piotr nie mógł tego zrobić inaczej? R. Пётр не смог/ не хотел сделать это по-другому? H. Petar to nije morao/ nije trebao/ nije mogao učiniti drugačije? (= Nije li to Petar morao/ trebao/ mogao učiniti drugačije?)

Č. Petr byl povinen to udělat jinak? P. Piotr powinien był to zrobić inaczej? R. Пётр должен/ обязан был это сделать по-другому? Петру надо/ нужно было это сделать по-другому?* H. Petar je to bio dužan učiniti drugačije? (= Je li to Petar bio dužan učiniti drugačije?)

Č. Nebyl Petr povinen to udělat jinak? P. Piotr nie powinien był tego zrobić inaczej? R. Пётр не должен/ не обязан был сделать это/ делать этого по-другому? Петру не надо/ не нужно было сделать это/ делать этого по-другому?* H. Petar to nije bio dužan učiniti drugačije? (= Nije li to Petar bio dužan učiniti drugačije?)

Č. Neudělal by to Petr jinak? P. Piotr nie zrobiłby tego inaczej? R. Пётр не сделал бы это по-другому? H. Petar to ne bi učinio drugačije? (= Ne bi li to Petar učinio drugačije?)

Č. Jestlipak by to Petr udělal jinak? Že by to Petr udělal jinak? P. Czy Piotr zrobiłby to inaczej? R. Разве Пётр сделал бы это по-другому? H. Bi li to Petar učinio drugačije?

Č. Petr by to asi udělal jinak? Udělal by to Petr snad jinak? P. Piotr by to może zrobił inaczej? R. Пётр, может быть, сделал бы это по-другому? H. Petar bi to možda učinio drugačije?

²⁸ Razumije se da je indikativu perfekta u svim primjerima paralelan kondicional prošli. Budući da je to za sam opis modalnoga modela nebitno, a zakompliciralo bi opis i povećalo broj primjera, ovdje dajemo primjere s kondicionalom sadašnjim.

²⁹ češki – zjišťovací otázka, poljski – pytanie stwierdzające, ruski – замкнутый вопрос

Č. Petr by to musel/ měl/ mohl udělat jinak? P. Piotr by to musiał/ miał/ mógł zrobić inaczej? R. Смог бы Пётр сделать это по-другому? H. Petar bi to morao/ trebao/ mogao... učiniti drugačije? (= Bi li to Petar morao/ trebao/ mogao... učiniti drugačije?)

Č. Neměl/ Nemohl by to Petr udělat jinak? P. Piotr nie mógłby tego zrobić inaczej? R. Не мог/ Не хотел бы Пётр сделать это по-другому? H. Petar to ne bi morao/ ne bi trebao/ ne bi mogao učiniti drugačije? (= Ne bi li to Petar morao/ trebao/ mogao učiniti drugačije?)

Č. Petr by to byl povinen udělat jinak? P. Piotr powinien byłby to zrobić inaczej? R. Пётр должен был бы сделать это по-другому? Петру надо/ нужно бы сделать это по-другому?* Петру (бы) сделать это по-другому?* H. Petar bi to bio dužan učiniti drugačije? (= Bi li to Petar bio dužan učiniti drugačije?)

Č. Nebyl by to Petr povinen udělat jinak? P. Piotr nie powinien byłby tego zrobić inaczej? R. Пётр не должен был бы сделать это по-другому? Не надо/ Не нужно было бы Петру этого делать по-другому?* Петру не надо/ не нужно (бы) сделать это по-другому?* H. Petar to ne bi bio dužan učiniti drugačije? (= Ne bi li to Petar bio dužan učiniti drugačije?)

Budući da se gramatički i sadržajno ne razlikuju od izjavnih iskaza (sadrže odgovor kao rematski dio iskaza, koji valja samo potvrditi ili zanijekati), za totalna je pitanja distinktivna uzlazna intonacija (suprotna onoj u izjavnim rečenicama). Kondicional i ovdje, kao i kod izjavnih rečenica, ima dvostruku funkciju. Totalna se pitanja mogu bez promjene osnovno-ga značenja oblikovati i niječno (takav je način u komunikaciji diskretniji).

Među totalnim pitanjima iznimku čine disjunktivna pitanja (*Bi li to bolje učinio Petar ili Ivan?*), kojima je intonacija uzlazno-silazna i na koja se zbog dvostruke reme ne može dati jednostavan potvrdni ili niječni odgovor.

Uporaba upitnih partikula u totalnim je pitanjima karakterističnija za hrvatski, nego za ruski i poljski, a pogotovo za češki jezik, gdje one mogu imati emocionalno obilježje (mogu npr. izražavati čuđenje, kao npr. češka partikula *copak*, koja se u pravim totalnim pitanjima ne rabi). Kako je upitna partikula sama po sebi razlikovno sredstvo, ona u ovim pitanjima može utjecati na promjenu intonacije, a u hrvatskom očito i utječe. Pitanje je mogu li se, s obzirom na uporabnu normu, u hrvatskom slučaju totalna pitanja s upitnom partikulom (*li, zar*) i uzlazno-silaznom završnom intonacijom smatrati “uobičajenom” varijantom ili čak posebnim modalnim modelom oblikovanim prema formuli:

totalno pitanje = partikula + indikativ/(kondicional) + uzlazno-silazna konkluz. kadenca

S funkcionalnoga se gledišta detaljna i totalna pitanja semantički razlikuju ovisno o adresatu: tzv. *deliberativna* pitanja, upućena sebi ili drugome i sebi istodobno (takva “monološka” pitanja, najčešće izrečena u 3. licu, odražavaju nesigurnost, dvoumljenje ili neodlučnost kazivača) razlikuju se od *nedeliberativnih* koja se uvijek upućuju drugome (ta su “dijaloška” pitanja obično u 2. licu).³⁰ Pojedina modalna sredstva imaju u različitim tipovima ovih pitanja različita značenja (npr. kondicional u deliberativnom i nedeliberativnom – detaljnom i totalnom pitanju), koja se preciziraju pomoću drugih modalnih sredstava – partikula, modalnih glagola i dr.³¹

³⁰ Ove su termine uvele češke sintakse (Bauer i Grepl 1970 i dr.).

³¹ Ovo je pitanje detaljnije semantičke analize kojim se bavimo i u: Sesar 1998.

3. Zahtjevna rečenica:

3.1. zapovjedna rečenica = imperativ + silazna konkluzivna kadenca

Č. Udělej to, prosím tě. P. Zrób to, proszę cię. R. Сделай это, пожалуйста. H. Učini to, molim te.

Č. Udělej to hned! P. Zrób to natychmiast! R. Сделай это сразу! H. Učini to odmah!

Č. Nedělej to! P. Nie rób tego! R. Не делай это/этого! H. Ne čini to! Nemoj to činiti/učiniti.

Č. Nedělej to tak narychlo. P. Nie rób tego tak szybko. R. Не делай это так быстро. H. Ne čini to na brzinu. Nemoj to činiti/učiniti na brzinu.

3.1.1. zapovjedna rečenica = partikula + indikativ + silazna konkluzivna kadenca

Č. Ať to udělá hned! P. Niech to zrobi natychmiast! R. Пусть он это сделает сразу! H. Neka to učini odmah!

Č. Ať to nedělá tak narychlo. P. Niech tego nie robi tak szybko. R. Пусть он не делает этого так быстро. H. Neka to ne čini na brzinu.

U gramatičkoj strukturi izravnih zapovjednih iskaza, za koje je razlikovan sam imperativ, među navedenim slavenskim jezicima nema veće razlike. Paralelna je i uporaba vida – svršenoga u afirmativno izrečenoj naredbi i nesvršenoga u zabrani. Ovdje jedino hrvatski ima i mogućnost tvorbe složenoga izravnoga imperativa u značenju zabrane – pomoću niže partikule *nemoj*, *nemojmo*, *nemojte* i infinitiva punoznačnoga svršenoga i nesvršenoga glagola. Gramatičku strukturu neizravnoga imperativa (sa zapovjednim partikulama i indikativom) imaju i željni iskazi, ali im je intonacija drugačija.

3.2. željna rečenica = partikula + kondicional/indikativ + uzlazno-silazna konkl. kadenca

Č. Kéž by to Petr udělal co nejdříve! Kdyby jen Petr to udělal co nejdříve! P. Oby to Piotr zrobił jak najprędzej! Gdyby to Piotr (tylko) zrobił jak najprędzej! R. Если бы/ Только бы/ Лишь бы/ Хоть бы Пётр это сделал как можно быстрее! Только бы/ Лишь бы/ Хоть бы Петру сделать это как можно быстрее! H. Kad bi to Petar bar učinio što prije!

Č. Kéž to Petr udělá co nejdříve! Jen ať to Petr udělá co nejdříve! P. Niech to Piotr (tylko) zrobi jak najprędzej! R. Пусть Пётр это сделает как можно быстрее! H. Da to Petar bar učini što prije! Samo da to Petar učini što prije! Neka to Petar (samo) učini što prije!

Za razliku od izjavnih i upitnih rečenica u kojima indikativ označava realnu, a kondicional irealnu, potencijalnu radnju, u željnim se rečenicama ova razlika neutralizira pa i indikativ i kondicional podjednako znače potencijalnost. Budući da posebne željne partikule u slavenskim jezicima gotovo ne postoje (*kéž* u češkom i *oby* u poljskom danas su arhaične), partikule vezničkoga ili priložnoga tipa, koje se vežu s kondicionalom, rjeđe s indikativom (u hrvatskom se oba načina rabe ravnopravno), u željnim se rečenicama mogu smatrati modalno konstitutivnima. Naime, unatoč njihovoj *slaboj* gramatičkoj i još *slabijoj* leksičkoj razlikovnosti, željni su iskazi u formi zavisne rečenice prepoznatljivi upravo po tim partikulama.

Budući da iskazi oblikovani kao zavisne rečenice ne mogu imati rečenični naglasak na vezničkim riječima i da je rematski dio takvih iskaza (u objektivnom redu riječi) odmaknut od partikule i vezan za predikat ili dio predikatnoga skupa, za njih je distinktivna uzlazno-silazna završna intonacija. Ona je objektivno distinktivna i za željne iskaze oblikovane pomoću željnih partikula, bez obzira na njihovu manje ili više izraženu emocionalnu komponentu.

Uz navedene valja spomenuti i partikule pomoću kojih se najčešće iskazuju loše želje, npr. – u češkom *Bodejť (by) tě husa koplá!*, u poljskom *Bodajś się udlawil!*, u ruskom *Чтоб ты провалился! Чтоб тебе провалиться!*, koje u hrvatskome nemaju neutralnoga modalnoga ekvivalenta; semantički je najbliži takvome tipu optativni iskaz bez partikule, npr. *Vrag te odnio!* (za razliku od obilježenoga: *Dabogda te vrag odnio!*).

Vrsta željnih iskaza su i ustaljeni, konvencionalni sklopovi riječi – pozdravi, dobre želje, čestitke, zdravice, povici na javnim manifestacijama. Oblikuju se pomoću imperativa (u češkom npr. *Bud' zdráv! Mějte se dobře!*, u poljskom *Bądź zdrów!*, u ruskom *Будь здоров!*, u hrvatskom *Budi mi živ i zdrav!*) ili indikativa sa spomenutim partikulama – u češkom *at' (At' se vám to podaří!)*, u poljskom *niech (Niech żyje!)*, u ruskom *пусть (Пусть снят в покое!), да (Да здравствует солнце!),* u hrvatskom *neka (Neka vas prati sreća!)*. Ovakve se želje iskazuju i bez partikula, u ruskom npr. infinitivom (*Добро пожаловать! Счастливо оставаться!*), a u hrvatskom participom aktivnim (*Živio! Dobro došli! Veseli i zdravi bili!*³²).

Navedeni primjeri (reducirani na one najtipičnije) potvrđuju da su željne rečenice semantički najbliže usklíčnicima; odatle i njihova strukturna raznolikost i intonacijska promjenjivost. Međutim, činjenica da se jedino željne rečenice tvore prema modalnom modelu s kondicionalom (kojemu je indikativ ravnopravna alternativa, posebice u hrvatskom) i partikulama vezničkoga ili priložnoga podrijetla, koje su s njim čvrsto ili labavo srasle,³³ daje za pravo onim sintaktičarima koji željne rečenice definiraju kao poseban modalni tip. Takvo mišljenje podupire i činjenica da se usklíčne rečenice, kao emocionalna kategorija, oblikuju unutrašnjom preobrazbom svih, a ne samo željnih, modalnih modela.

Emocionalno obilježavanje modalnih modela očituje se prije svega promjenom rečenične intonacije, a to znači promjenom mjesta rečeničnoga naglaska, odnosno (neutralnoga) položaja rematskoga dijela iskaza, što je često povezano i s promjenom reda riječi. Na isti se način emocionalnost očituje i u mogućnosti zamjene funkcija glagolskih načina, odnosno u promjeni njihovih osnovnih funkcija (npr. indikativ se često rabi u funkciji imperativa ili kondicionala). Emocionalnost takvih iskaza pojačavaju fakultativna modalna i druga jezična sredstva, prije svega usklíci i partikule, kao i izabrani leksik. U svim se slavenskim jezicima mogu izvesti slične preobrazbe, a njihova usporedba najbolje otkriva komunikacijsko-pragmatičke funkcije elemenata govora i složene semantičke odnose u svakom pojedinom jeziku.

³² S obzirom na svoju modalnu specifičnost ovakvi se iskazi mogu nazvati optativnima.

³³ Rječnici slavenskih jezika potvrđuju da su vezničke i priložne sveze s kondicionalom u velikoj većini leksikalizirane.

Zaključak

Iako su u ovom kratkom prilogu proučavanju slavenskih jezika prikazani samo osnovni modalni modeli, izložena građa pokazuje niz posebnosti hrvatske sintakse u usporedbi s češkom i poljskom s jedne te ruskom s druge strane. Već i sami modeli nameću niz pitanja o tipologiji pojedinih modalnih sredstava (npr. glagolskih načina, modalnih glagola, varijantnosti završne intonacije itd.), njihovim značenjima i funkcijama. Određena otvorena pitanja vezana uz modalnost i općenito sintaktičku problematiku potvrđuju da je jezik fenomen koji se nikakvim istraživanjima ne može iscrpiti. Komparativna jezikoslovna istraživanja imaju pritom dvostruku vrijednost – daju potpuniji uvid u svaki uspoređeni jezik i zasigurno pridonose otkrivanju *skrivenih* obilježja uspoređivanih jezika, čak i onih koji su temeljito opisani i optimalno normirani. Kad je riječ o hrvatskoj sintaksi, svaka usporedba sa srodnim, slavenskim jezicima, može samo pomoći da se razjasne određene dvojbe, uklone neke nepreciznosti i nađu jasni odgovori na mnoga pitanja.

O ŽELJNIM ILI DEZIDERATIVNIM ISKAZIMA U SLAVENSKIM JEZICIMA¹

Uvod

Imaju li tzv. željne rečenice (iskazi koji sadrže kazivačevu želju da se nešto ostvari ili ne ostvari) vlastita razlikovna obilježja ili se, s obzirom na njihovu emocionalnu sastavnicu, jednostavno mogu svrstati u emocionalno obilježene iskaze, odnosno u usklične rečenice, kako to tradicionalno čine hrvatske sintakse? Drugim riječima, jesu li željne rečenice posebna sintaktička kategorija – ne samo u kontekstualnom, semantičkom ili obavijesnom smislu, nego i sa strukturno-funkcionalnoga gledišta? S obzirom na mjesto željnih rečenica u sintaksama drugih slavenskih jezika (posebno onih optimalno standardnih, tj. češkoga, poljskoga i ruskoga), ovo nam se pitanje može činiti neumjesnim. Međutim, kako hrvatske sintakse na njega ne daju izričit i nedvosmislen odgovor, pokušat ćemo usporedbom s drugim slavenskim jezicima dokazati da i u hrvatskome postoje određeni distinktivni “deziderativi” koji su ekvivalentni konkretnim pokazateljima željnosti u drugim slavenskim jezicima. Analizom strukturnih, sintaktičko-semantičkih, odnosno modalnih posebnosti deziderativnih jezičnih sredstava ispitat ćemo mogućnost uspostave određene deziderativne “paradigmatike” u hrvatskom jeziku.

Modalnost i emocionalnost; željne i usklične rečenice

Budući da rečenica po definiciji pripada jeziku, a iskaz govoru, za potrebe sintaktičke analize distinkciju između rečenice (tipizirane apstraktne sheme, forme iskaza) i iskaza (konkretna, dinamična realizacija rečeničnoga sadržaja) ne treba naglašavati jer podrazumijeva takve iskaze koji se mogu oblikovati kao rečenice.

Polazeći od načela da je svaka rečenica (ili iskaz – u pragmatično-komunikacijskom, odnosno obavijesnom smislu), strukturirana na četiri osnovne razine, i to na leksičkoj, gramatičkoj, modalnoj i funkcionalnoj, odnosno aktualno-kontekstualnoj (Bauer, Grepl 1970: 11), odgovor na pojedina sintaktička pitanja valja najprije potražiti na temeljnim sintaktičkim razinama – gramatičkoj i modalnoj. Prva, naime, otkriva narav i način oblikovanja sintaktičkih odnosa (subordinacijskih, koordinacijskih) među dijelovima rečenice (ili rečeničnim članovima), ostvarenje predikacije, narav i tipologiju osnovnih rečeničnih vrsta i sl. Na drugoj (modalnoj) se utvrđuje odnos između kazivača, sadržaja iskaza i zbilje, koji se sintaktički oblikuje različitim kombinacijama glagolskih načina i modalno distinktivne konkluzivne (završne) intonacije, eventualno i pomoćnim, modalno fakultativnim jezičnim sredstvima (modalnim glagolima, modalnim predikativima i partikulama). Kad je riječ o

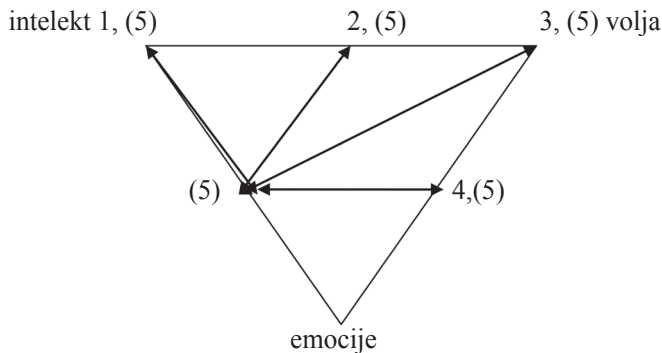
¹ Ovaj je tekst dotjerana i prerađena verzija članka koji je pod naslovom „O deziderativnim iskazima u slavenskim jezicima“ objavljen u časopisu *Suvremena lingvistika*, 1996.

željnim rečenicama, valja dakle utvrditi kakve su sintaktičke strukture karakteristične upravo za takav tip iskaza, odnosno može li se na osnovi takvih struktura izvesti određeni modalni obrazac po kojemu bi se željne rečenice objektivno razlikovale od izjavnih, upitnih i zapovjednih (kao podvrste zahtjevnih²) rečenica s jedne, odnosno od emocionalno obilježnih (subjektivnih) iskaza s druge strane.

Kod željnih je rečenica poseban problem u tome što su one po svome sadržaju manje ili više emocionalno obilježene i što je kod njih teže nego kod drugih modalnih struktura odrediti tzv. objektivnu, emocionalno neutralnu (ili optimalno neutralnu) formu (shemu) koja bi imala paradigmatičku vrijednost. Bez takvoga se obrasca ne može utvrditi subjektivnost željnoga iskaza. Naime, kako se svaka razlikovnost utvrđuje u oprekama, tako se i subjektivnost pojedinih iskaza utvrđuje u sintaktičko-semantičkoj, zapravo u modalnoj, opreci prema objektivnim, emocionalno neutralnim obrascima.

U slavističkoj se literaturi (i ne samo u njoj) modalnost kao sintaktičko-semantička kategorija razlikuje od emocionalnosti koja se, kao psihološka kategorija, može (ali ne mora) izraziti i jezičnim sredstvima, odnosno njihovom situacijskom, kontekstualnom aktualizacijom (subjektivizacijom).³ Tako se i željne (deziderativne i optativne) rečenice kao podvrsta zahtjevnih (uz zapovjedne)⁴ kategorijski razlikuju od uskličnih i zajedno s izjavnim i upitnim rečenicama kvalificiraju i klasificiraju kao poseban modalni tip iskaza.⁵ Naime, budući da nemaju vlastitu sintaktičku strukturu, usklične se rečenice ostvaruju aktualizacijom svih emocionalno neutralnih struktura – izjavne, obiju upitnih⁶ i zahtjevnih (zapovjednih i željnih) rečenica.⁷

Ako se odnos kazivača prema zbilji (u pojednostavljenom obliku) ostvaruje u relacijama kazivačeva intelekta (mišljenja, stava), volje i emocija, onda se osnovni sadržaji iskaza oblikuju kao osnovni modalni obrasci, koji se mogu smjestiti i razvrstati unutar tih triju osnovnih točaka. Shematski bi taj prikaz izgledao ovako:⁸

1 – izjavne, 2 – upitne, 3 – zapovjedne, 4 – željne, 5 – usklične rečenice

² Zapovjedne i željne rečenice (iskaze) smatramo podvrstama zahtjevnih rečenica (iskaza); iako je na semantičkoj razini očita polifunkcionalnost svih glagolskih načina, osnovno gramatičko sredstvo za oblikovanje zapovjednih rečenica je imperativ i silazna završna intonacija.

³ O jezičnim, odnosno modalnim indikatorima emocionalnosti pisala sam u *Filologiji* (1992–1993).

⁴ Zahtjevne rečenice – zapovjedne i željne, vidjeti: Sesar 2001.

⁵ O kategorizaciji rečenica prema njihovoj modalnosti u češkim, poljskim i ruskim sintaksama u usporedbi s hrvatskim pisala sam u *Jeziku* (1989) i *Suvremenoj lingvistici* (2001).

⁶ Upitne rečenice – totalna i detaljna pitanja, vidjeti: Sesar 2001.

⁷ O emocionalnoj sastavnici iskaza vidjeti: Grepl (1962: 307–312).

⁸ Tako ih, bez unutrašnjih linija u trokutu, prikazuje Šmilauer (1966: 21).

Trokut prikazuje suodnos triju osnovnih polazišta kazivača i četiri osnovna modalna obrasca na razini modalnosti u širem smislu, odnosno opće ili intencijske modalnosti. Budući da su načinske kategorije polisemantične i polifunkcionalne, oblik iskazivanja odnosa prema zbilji ovisi o kazivačevu izboru modalnih sredstava, ponajprije konstitutivnih, ali i fakultativnih.

“Čistu” emocionalnost nije moguće iskazati nikakvim jezičnim strukturama, ali se usklični iskazi (5) mogu izravno povezati sa svim postojećim modalnim obrascima. Naime, iako usklične rečenice nisu modalna kategorija, one se – uz proizvoljnu, slobodnu uporabu jezičnih sredstava i postupaka, a ponajprije promjenom neutralne završne intonacije – oblikuju kao emocionalno obilježene izjavne, upitne, zapovjedne ili željne rečenice. Ta mogućnost dopušta da se i one uvrste u navedeni shematski prikaz.⁹

Željne se rečenice, dakle, oblikuju na relaciji između volje i osjećaja i na modalnoj su razini izravno povezane sa zapovjednim, odnosno zahtjevnim iskazima. Budući da se htijenje kreće u značenjskom rasponu od zapovijedi i zabrane, preko zahtijevanja i poticaja do molbe i želje, željne se rečenice u normativnoj literaturi klasificiraju različito, ovisno o tome smatraju li se više izrazom volje ili osjećaja.¹⁰ Pri tome se same željne rečenice razlikuju s obzirom na njihove strukturne karakteristike, odnosno prema funkciji određenih modalno distinktivnih jezičnih sredstava, u prvom redu glagolskih načina, partikula i intonacije.

Ovdje se još postavlja pitanje oblika i značenja optativa i/ili deziderativa. Osim što se optativ općenito definira kao željni način (Simeon 1969: 991; Barić et al. 1995: 225. i 418–421), koji se iskazuje indikativom, kondicionalom, pa i imperativom, u pojedinim se jezicima određuje i kao poseban oblik, ovisno o tumačenju njegova podrijetla.¹¹ U hrvatskom je to npr. particip radni (*Živio! Dobro došli!*), u češkom, poljskom i ruskom određene kombinacije željnih čestica s indikativom ili kondicionalom.¹² Deziderativ se u lingvističkoj terminologiji pojavljuje ili kao sinonim za optativ (*coniunctivus desiderativus vel optativus*, Simeon 1969: 226) u njegovu općem (kao željni iskaz) i posebnom značenju (kao poseban željni način), dok drugdje jednostavno označava jezična sredstva (glagole, partikule) pomoću kojih se tvore tzv. željni oblici.¹³ Za razliku od sintaksa većine drugih slavenskih jezika, hrvatska sintaksa govori o optativu kao četvrtom glagolskom načinu (Barić et al. 1995: 244., 418–421). Kako je hrvatski optativ paradigmatski teško usporediti s optativnim

⁹ Usp. Šmilauer (1966: 26), Bauer, Grepl (1970: 204–221), Gvozdev (1968: 44–52), Valgina (1978: 74–78), Klemensiewicz (1969: 9–15), Grochowski et al. (1984: 26–27, 79 i dalje).

¹⁰ U hrvatskim se gramatikama željne rečenice (zajedno sa zapovjednima) tradicionalno svrstavaju u usklične, npr. Brabec, Hraste, Živković (1961: 192), Težak, Babić (1992: 217–218), Pranjković (1995: 16) i Silić, Pranjković (2005: 281–282). U Katičićevoj sintaksi (1986) i u najnovijoj gramatici Barić et al. (1995) poticaj i zahtjev se određuju kao tipovi preoblika osnovnoga rečeničnog ustrojstva, ali se ne utvrđuje strukturna specifičnost željnih preoblika.

¹¹ Optativ, prema Simeonu (1969: 991), “postoji kao samostalan, poseban način u nekoliko jezika, a služi za izražavanje želje. U ostalim je jezicima taj način apsorbirao konjunktiv ili imperativ, ili su oni njega apsorbirali.”

¹² Sintakse zapadnoslavenskih jezika izričito navode da se, zbog nepostojanja posebnoga glagolskoga načina za iskazivanje želje, sprega partikule i indikativa ili kondicionala može smatrati analitičkim modusom, odnosno optativom; vidjeti: Bauer, Grepl (1970: 31).

¹³ *Rusko-český slovník lingvistické terminologie* (1960), Praha.

oblicima u drugim slavenskim jezicima, ovdje se za željne iskaze općenito služimo pojmom deziderativnosti.¹⁴

Željne rečenice sa željnim partikulama

U ovoj se analizi nećemo baviti svim vrstama i tipovima željnih rečenica, nego samo onima koje imaju posebna, vlastita distinktivna obilježja i oblikuju se pomoću određenih jezičnih (morfosintaktičkih i leksičkih) sredstava. Zanimaju nas ponajprije strukture koje se oblikuju (i) pomoću tzv. željnih partikula. Stoga ćemo ostaviti po strani iskaze koji se kao željni mogu definirati samo na semantičkoj ili pragmatično-komunikacijskoj razini, a prepoznamo ih kao izjavne (*Rado ćemo doći...*), zapovjedne (*Molim vas, dođite..., Budite zdravi i veseli!*), optativne ili željne s participom radnim (*Dobro došli! Živjeli!*) i “čiste” željne s kondicionalom (*Rado bismo došli...*). Izostavit ćemo također jednostavne i složene rečenice s glagolima želje (*Želimo / željeli smo / željeli bismo doći... Želimo / željeli smo / željeli bismo da dođete na njegovu promociju.*), kao i sve iskaze koji se jedino semantički mogu odrediti kao željni.

Ograničit ćemo se dakle na deziderativne rečenice sa strukturnim obilježjima na osnovi kojih bismo mogli govoriti o posebnom modalnom obrascu (shemi). Uspoređujući različite slavenske jezike (nažalost ne sve) pokušat ćemo utvrditi značenjski ekvivalentne željne iskaze koji se oblikuju pomoću istovrsnih razlikovnih sredstava koja, bez obzira na njihovu oblikotvornu narav, možemo nazvati deziderativnim partikulama. Naime, u nekim slavenskim jezicima postoje partikule koje imaju isključivo modalnu, deziderativnu funkciju (ne funkcioniraju npr. i kao veznici), dok u drugima takvu službu vrše druge vrste riječi, najčešće veznici i pojedini prilozi. Međutim, i takve specifične željne partikule, koje se rabe isključivo u željnim rečenicama, u većini su slavenskih jezika stilski obilježene, knjiške ili zastarjele, pa ih zamjenjuju one koje su nastale kombinacijom (ponekad i srastanjem) veznika i priloga s kondicionalom ili indikativom.

Isključivo deziderativna partikula *kěž* u češkom i njoj ekvivalentna partikula *kiež* u slovačkom jeziku pojavljuju se u kombinaciji s indikativom i kondicionalom:

Kěž už mám tu zkoušku za sebou! Kěž bych už měl tu zkoušku za sebou! (BG, 31),¹⁵

Kiež sa dočkáme mieru na celom svete! (SSJ),

Kiež by sa vrátili ešte dnes! (PRŠ, 325).

Sličnu funkciju ima i partikula *bodejt'* u češkom, odnosno *bodaj* u slovačkom i poljskom, *ბოდაუ* u ukrajinskom te *бадаў* u bjeloruskom. Izgubivši svoju tvorbenu osnovu (Bog+daj), ova deziderativna partikula stoji u kombinaciji s indikativom perfekta ili s kondicionalom:

¹⁴ *Slovník slovanské lingvistické terminologie* (1977) za željne (deziderativne) rečenice navodi sljedeće nazive: češki *deziderativní (přací) věta*, slovački *deziderativna (želacia) veta*, poljski *zdanie życzące*, gornjo- i donjoluzičkosrpski *přejaca sada*, ruski *желательное предложение*, ukrajinski *бажальне речення*, bjeloruski *пажадальны сказ*, bugarski *желателно изречение*, makedonski *дезидеративна (желбена) реченица*, srpskohrvatski / hrvatskosrpski (“SH=HS”) *оптативна (дезидеративна, жельна) реченица*, slovenski *deziderativni (optativni, želelni) stavek*.

¹⁵ Izvori primjera označeni su u popisu literature.

Bodejt' (by) ho husa kopl! (BG, 31),
Bodaj ťa lanský sneh spáil! (PRŠ, 290),
Bodaj by to nebola pravda! (PRŠ, 325),
Bodajś się udlawil! (EJP, 240),
Bodajbym nie dożył tej pory! (Sz, 327),
Бодай він цього не діждав! (SUM),
Бадай ты прапая! (BRS).

Želja iskazana pomoću ovih partikula u hrvatskom ima dva značenjski suprotna ekvivalenta, ovisno o tome je li kazivačev odnos prema zbilji pozitivan ili negativan. Negativan se odnos iskazuje partikulom *dabogda*, a pozitivan svezom *daj Bože, nedajbože* i složenom rečenicom:

Dabogda se udavio!
Daj Bože / Nedajbože da to doživim!

U slovačkim se deziderativnim iskazima najčešće pojavljuje specifična partikula *bár* s kondicionalom:

Bár by tam nebol ani šiel! Bár by to bola pravda! (PRŠ, 325).

Poljska deziderativna partikula *oby* (uzvik srastao s kondicionalom) također je modalno distinktivna:

Oby ci szczęście zawsze sprzyjało! (Sz, 327),
Obyś był szczęśliwy! (SJP).

Za južnoslavenske su jezike karakteristični željni iskazi u formi objektne zavisne rečenice s partikulom *da* i indikativom. Tako je modalno distinktivna i specifična bugarska partikula *дано* (*да*):

Дано да не вали! Дано скоро да оздравее! Да пукнеш дано! (ČBR),
Дано дойде по-скоро! Само дано дойде! (ČRB),
Да си жив и здрав! Бял ден да не видиш! (RSBJ),
Да бяхме сега на море! Да беше сега тук! (KTM, 91),

Slični se iskazi s partikulom *да* ili *камо да* oblikuju u makedonskom:

Да си жив и здрав! Голем да пораснеш! Да пукнеш, да даде господ! (RMJ),
Камо да е човек помлад! Камо да сум помлад! (RMJ),
Камо да е пролет! Кам да беше пролет! (RMJ),

u hrvatskom (i srpskom):

Da si mi živ i zdrav!

kao i u slovenskom jeziku:

Da ste mi zdravi! (T, 434).

U hrvatskom se u takvim iskazima obično pojavljuju sprege partikula i priloga – *samo da, da bar*, npr.

Samo da dođe proljeće! Da bar dođe proljeće!

ili su besubjektivni i bezlični:

Da mi je sada nekamo oputovati!

U slovenskom se partikula *da* u željnim iskazima češće javlja s kondicionalom:

Da bi vrnili sreče se in slave časi! (T, 434)

ili također u besubjektivnim i bezličnim iskazima:

Da mi je to vedeti! (T, 434).

Ruski željni iskazi s partikulom *da*, npr. *Да здравствует солнце, да скроется тьма!* (V, 77) semantički su drugačijega, imperativnoga tipa i ruskoj partikuli *da* hrvatski je ekvivalent *neka*.

Najveći je broj deziderativnih partikula u slavenskim jezicima nastao srastanjem ili kombinacijom veznika i priloga s kondicionalom, odnosno s pomoćnim glagolom kao dijelom kondicionala. Na taj način strukturirani željni iskazi potvrđuju da su nastali osamostalivanjem objektnih ili subjektivnih zavisnih rečenica tipa:

(Volio bih / Bilo bi mi drago) kad bi došlo proljeće (uz: da dođe proljeće).

Neke od ovako oblikovanih deziderativnih partikula u pojedinim su se jezicima semantički osamostalile više nego u drugima, tako da ih i rječnici definiraju kao modalne riječi.¹⁶ Nevelike, uglavnom pravopisne razlike (rastavljeno ili sastavljeno pisanje kondicionalne sastavnice) ne predstavljaju nikakav problem u određivanju sprege veznika ili priloga s kondicionalom kao posebne analitičke partikule. Takve željne iskaze s kondicionalom poznaju gotovo svi slavenski jezici, npr.

češki: *Kdyby tak člověk byl mladší! Aby už raději bylo jaro!* (BG, 31),

poljski: *O, żeby już była niedziela! (L, 16), Aby cię ziemia pożarła! Iz by cię diabli wzięli!* (P, 38), *Gdybyśmy teraz byli nad morzem!* (KTM, 91),

slovenski: *Ko bi le bilo, kakor praviš! Da bi bil to tedaj vedel! Da bi vrnili sreče se in slave časi!* (T, 434),

hrvatski: *Kad bi (bar) došlo proljeće!*

ruski: *Если бы мы это знали! Лишь бы мы не опоздали на поезд! Хоть бы я вспомнил, где он живёт! Чтоб он провалился! Только бы вы были здоровы и счастливы!* (BMŽ, 34–36).

ukrajinski: *Щоб ти кричав і не переставав! Якби оце всі наші встали! Коли б нам було дано заступати собою інших...* (GM)

¹⁶ Rječnici slavenskih jezika, posebice dvojezični, potvrđuju da su veznice i priložne sveze s kondicionalom u velikoj većini leksikalizirane; u češkim i poljskim rječnicima takve su željne partikule obrađene posebno, u ruskim rječnicima različito – posebno ili u okviru vezničkih i priložnih natuknica, a u hrvatskom Anićevu rječniku se sveza *kad bi* u funkciji željne partikule ne navodi.

Navedene se ruske konstrukcije javljaju i u bezličnoj (besubjektnoj) varijanti s infinitivom umjesto participa radnoga, ali se mjesto i funkcija deziderativne partikule ne mijenja, npr. u ruskom:

Если бы это знать! Лишь бы не опоздать на поезд! Хоть бы (мне) вспомнить, где он живёт! Чтоб ему провалился! (BMŽ, 34–35).

U ovakvim se konstrukcijama kondicional može i reducirati:

Лишь встретиться с ним! (BMŽ, 36).

Iz navedenih usporedbi slijedi:

a) da je hrvatska sveza *kad bi (bar)* modalno (sintaktički i semantički) ekvivalentna češkima *kdyby, kéž by*, slovačkima *bár by, kiež by*, poljskima *gdyby, żeby*, slovenskima *da bi, ko bi*, ruskima *если бы, чтобы*, ukrajinskima *бу/б, коли б, аби, щоб, якби* i sl.

b) da su hrvatske sveze *da (bar)* i (*samo*) *da* modalno ekvivalentne svezama veznika *da* s indikativom, i to u slovenskom, srpskom, makedonskom i bugarskom – *дано (да), (само) дано, да*, ali i u zapadnoslavenskim jezicima, budući da se češka partikula *kéž*, slovačka *kiež* i poljska *oby* može vezati i s indikativom.

Deziderativno značenje mogu imati i iskazi s tzv. imperativnom partikulom (za 3. lice) i indikativom; u češkom je to partikula *ať*, u slovačkom *nech*, u poljskom *niech*, u ruskom *пусть*, u ukrajinskom *нехай, хай*, u bjeloruskom *няхай, хай*, u slovenskom *naj*, u hrvatskome, srpskom, makedonskom i bugarskom *neka / нека*, npr.

Ať se ti něco hezkého zdá! (Š, 25),

Nech sa vám všetko podari! (PRŠ, 337),

Niech cię Bóg broni! (SJP),

Пусть сильнее грянет буря! (V, 77),

Нехай прийде! (SUM),

Няхай будзе так! (BRS),

Naj se zgodi tvoja volja! (T, 434),

Ветрец лек нек далек носи твоя глас! (RSBJ),

Ајде, така нека биде! (RMJ),

Neka te prati sreća.

Budući da je opće značenje ovakvih struktura zahtjevno, njihovu deziderativnost određuje kontekst i promjena zapovjedne intonacije u željnu.

Ovdje se nećemo upuštati u semantičku raščlambu pojedinih tipova deziderativnosti, jer ona podrazumijeva posve drugačiji pristup ovoj opsežnoj i složenoj građi. S obzirom na odnos kazivača prema zbilji možda bi osnovnu podjelu trebalo izvršiti prema tome je li iskazana želja “deliberativna” ili “nedeliberativna” (je li opća ili je upućena nekom sugovorniku),¹⁷ odnosno je li monološkoga ili dijaloškog tipa. Isto se tako može govoriti o realnoj (ispunjivoj) ili irealnoj (neispunjivoj) želji. Unutar tih značenja mogu se utvrditi i

¹⁷ Slična distinkcija postoji i kod upitnih rečenica, vidjeti: Bauer, Grepl (1970: 23–24).

različiti stupnjevi deziderativnosti (težnja, molba, poticaj, poziv, zahtjev itd.). To, međutim, nije bio cilj naše analize. Zbog razlika u sintaktičkom opisu slavenskih jezika željeli smo u prvom redu pokazati da se željni sadržaji u različitim slavenskim jezicima iskazuju pomoću istovrsnih modalnih sredstava, u koja se ubrajaju i deziderativne partikule.

Zaključci

Usporedba deziderativnih iskaza u slavenskim jezicima poslužila nam je prije svega za utvrđivanje činjenica koje bi, budući da postoje (i) u hrvatskom jeziku, morala osvijetliti i hrvatska sintaksa. Riječ je o specifičnim sintaktičkim strukturama pomoću kojih se iskazuje i po kojima se prepoznaje želja, odnosno o modalno distinktivnim riječima (partikulama) i načinima, koji uz pripadnu intonaciju predstavljaju obrazac (paradigmu) željne ili deziderativne rečenice u slavenskim jezicima. Na osnovi izložene građe može se izvesti njihova opća shema:

željna rečenica = partikula + kondicional /indikativ + uzlazno-silazna završna intonacija

Željne rečenice očito (i u hrvatskom) imaju vlastitu sintaktičku strukturu, bez obzira na to što ne postoji posebni glagolski način za iskazivanje želje. Zbog specifične deziderativne partikule *kéz* češka lingvistika barata i pojmom *deziderativ* (Bauer, Mrázek, Žaža 1960: 35), a slovenska uz *velelnik* navodi i *želelnik 'naj'* (Toporišič 1982: 270). Činjenica je da većina slavenskih jezika tvori željne iskaze u formi zavisnih rečenica koje se pomoću različitih veznika i priloga u kombinaciji s kondicionalom ili indikativom oblikuju kao sintaktički samostalne cjeline. Također je činjenica da takvi veznici i prilozi s kondicionalom ili indikativom imaju samostalnu deziderativnu funkciju i da se prema tome, bez obzira na njihovo podrijetlo i način oblikovanja, mogu smatrati partikulama, a tako ih određuju ne samo gramatike, nego i većina rječnika.

Isključivo modalna funkcija pojedinih partikula, koje bismo po uzoru na priloge mogli nazvati i "pravima", (npr. spomenuta češka partikula *kéz* koja danas ima izrazito knjiško obilježje i u općoj je komunikaciji zamjenjuje standardna sprega priloga s kondicionalom – *kdyby*), ne može biti argument da se modalna funkcija veznika i priloga u željnim iskazima odredi kao sekundarna. To bi značilo da se formalni kriterij u definiranju jezičnih sredstava nadređuje funkcionalnom, što nije primjereno suvremenoj sintaksi.

Činjenica je također da se u većini slavenskih jezika željni iskazi najčešće (s izuzetkom bugarskoga i makedonskoga) tvore pomoću kondicionala (ili bar postoji i takva mogućnost tvorbe), što je razumljivo s obzirom na potencijalnost želje. Time se kondicional u većini slavenskih jezika potvrđuje i kao željni način, odnosno kao svojevrsni "deziderativ".

U deziderativnim je iskazima poseban problem intonacija, ne samo zato što bi je njihova emocionalna sastavnica činila neodređenom ili slabije razlikovnom, nego i zato što iskazi oblikovani kao zavisne rečenice ne mogu imati rečenični naglasak na vezni(čki)m riječima, odnosno zato što je rematski dio takvih iskaza (pod uvjetom da je red riječi objektivan) odmaknut od partikule i vezan uz predikat ili dio predikatnoga skupa. Takva je uzlazno-silazna konkluzivna intonacija očito za željne iskaze modalno distinktivna, iako uslijed prozodijskih razlika svaki slavenski jezik ima i karakterističnu rečeničnu melodiju.

Bez obzira na izabrani teorijski pristup, koji jasno određuje način i kriterije klasifikacije temeljito oprimjerene građe, detaljnije modalne relacije pa i pojedinosti vezane uz problem iskazivanja želje najbolje osvjetljuju postojeće (češke, poljske, ruske) kontrastivne sintakse. Ovdje smo tek željeli upozoriti na određene posebnosti modalne, a u tom okviru poglavito željne, deziderativne “paradigmatike” u slavenskim jezicima. Ona je sastavni dio sintakse većine slavenskih jezika pa bi morala naći mjesta i u suvremenoj hrvatskoj sintaksi.

Naša analiza barem u osnovnim crtama pokazuje da deziderativni iskazi u jezičnom pogledu nisu proizvoljna, subjektivna, emocionalna ili psihološka kategorija (nisu usklične rečenice), nego se na osnovi utvrđenih posebnosti mogu na sintaktičkoj razini kategorizirati (poput izjavnih i upitnih rečenica) kao samostalna modalna struktura.

ČESTICE – UVODNE I UMETNUTE RIJEČI¹

Uvod

Čestice (češ. částice, rus. частицы, polj. partykuły) su, kao što kaže njihov latinski naziv *partikule*, specifični “djelići” govora (i jezika), koje su mnoge tradicionalne opisne gramatike izostavljale iz popisa vrsta riječi. One su predstavljale poseban problem među jezičnim sredstvima koja su, zbog naglašavanja morfoloških, a zanemarivanja sintaktičkih kriterija, ostajala nedefinirana. Sa sazrijevanjem spoznaje da se “ne mogu ubrojiti ni u jednu od tradicionalnih devet vrsta riječi”, a da ipak valja odrediti njihovo mjesto i ulogu i u sustavu i u govoru, nastajale su i različite “definicije čestica u raznih autora” (Simeon 1969: 191).

U slavističkoj jezikoslovnoj teoriji česticama je posvećena veća pozornost u sklopu sustavnih sintaktičkih istraživanja krajem 60-ih i početkom 70-ih godina, kad se veliki broj slavista posebno bavio pitanjima modalnosti iskaza.² Unatoč različitim teorijskim pristupima jeziku, posebno sintaksi, i iz njih proizašlim teorijskim razlikama u tumačenju modalnosti (prije svega funkcionalno-sintaktičkom i semantičkom), čestice se danas definiraju kao posebna (deseta) vrsta riječi.

Čestice kao vrsta riječi i njihova sintaktička pozicija

U definiranju čestica treba poći od činjenice da se zbog mogućnosti formalne identifikacije velikoga dijela čestica s drugim vrstama riječi morfološki pokazatelji ne mogu smatrati pouzdanima i da stoga potpunije određenje čestica treba tražiti na strukturno-funkcionalnoj, odnosno sintaktičkoj razini, pri čemu se moraju uzeti u obzir i osnovni semantički pokazatelji. Naime, kao što je formalna bliskost čestica s veznicima (i vezničkim riječima uopće) problem koji treba razriješiti na sintaktičkom planu, tako je i značenjska podudarnost dijela čestica s priložima (posebno načinskim) pitanje koje također traži odgovor na funkcionalnoj razini. Želimo li, dakle, čestice definirati kao posebnu vrstu riječi, moramo provjeriti njihovu samostalnost u sintaktičkoj strukturi. Kako se strukturna samostalnost riječi utvrđuje u elementarnom gramatičko-značenjskom odnosu članova rečeničnoga para (u sintagmatskom odnosu), a čestice i tu pokazuju svoju posebnost jer nisu i ne mogu biti samostalni članovi sintagme, one se moraju najprije definirati u odnosu na druge sintagmatski nesamostalne riječi.

Budući da se čestice, zajedno s veznicima i prijedlozima, po definiciji ubrajaju u sinsemantičke riječi i da je njihova sinsemantičnost uvjetovana prije svega njihovom sintaktičkom funkcijom, s jedne se strane postavlja pitanje sintagmatske nesamostalnosti čestica

¹ Ovaj je tekst prerađena i dopunjena verzija članka, koji je pod naslovom “O mogućnostima kategorizacije partikula u hrvatskom jezičnom standardu” objavljen u *Suvremenoj lingvistici* (1992: 251–262).

² Tim su se problemom pojedini slavisti, npr. Mirowicz, Vinogradov, Dokulil i Đurovič, bavili i puno ranije.

u odnosu na veznike i prijedloge, a s druge i pitanje stupnja sintaktičke (ne)samostalnosti pojedinih, kategorijski različitih vrsta čestica.

Među sinsemantičkim vrstama riječi prijedlozi svoju posebnost potvrđuju svojom rekcijom koja izražava njihovu gramatičku zavisnost. Sintagmatska nesamostalnost veznika i čestica drugačije je naravi. Čestice se od veznika načelno razlikuju po svojoj modalnoj funkciji koja je primarno sintaktička (modalnost pojedinih jezičnih sredstava, pa i čestica, nije ni moguće odrediti izolirano od sintaktičke strukture u kojoj vrše određenu funkciju). Nadalje, različite govorne situacije potvrđuju da su čestice sintaktički (ne i sintagmatski!) samostalne, a veznici to nisu (kad funkcioniraju sintaktički “samostalno” veznici samo vrše ulogu čestica). Štoviše, za razliku od veznika koji su sintagmatski tipično nesamostalne, gramatičke riječi, čestice mogu funkcionirati i kao jednočlane ili besubjektne rečenice.

Poseban je problem u tome što su pojedine vrste čestica i formalno i značenjski bliske priložima, koji su pak autosemantičke, leksičke riječi. Međutim, i leksički aspekt obrade čestica kao vrste modalnih sredstava (Rytel 1982) zahtijeva jasno određenje i potvrdu na sintaktičkom planu. Sintaktički samostalno mogu funkcionirati i čestice i prilozi, ali su sintagmatski samostalni samo prilozi. To potvrđuje i normativna praksa, kad čestice označava kao parentetske elemente u osnovnoj rečeničnoj strukturi. Tako će npr. u nekoj rečenici priložna oznaka, iskazana načinskim prilogom i sintagmatski vezana s predikatom (glagolom), imati u modalnom smislu drugačiju funkciju od homonimne čestice koja se parentetski, s druge sintaktičke razine, “uključuje” u osnovnu strukturu, dajući cijeloj rečenici određeno subjektivno modalno obilježje.

Npr. u rečenici *Ne brini se, taj vozač vozi sigurno* gramatički (sintaktički) je odnos u sintagmi koju čine predikat i priložna oznaka načina, odnosno glagol *vozi* i prilog *sigurno*, iskazan pridruživanjem, a semantički jasno označava sigurnost vožnje s određenim vozačem, odnosno sigurnu radnju određenoga agensa (subjekta). Semantički je odnos drugačiji u rečenici *Autobusa još nema, taj vozač sigurno kasni...* Iz činjenice da vozač kasni ne proizlazi vozačeva sigurnost u kašnjenju, nego vrlo čvrsta pretpostavka (sigurnost) onoga tko čeka, da će vozačevom “zaslugom” autobus kasniti (*Autobusa još nema. Siguran sam da taj vozač /opet/ kasni*). Budući da se ta sigurnost semantički može povezati samo sa subjektivnim mišljenjem, iskustvom ili uvjerenjem kazivača u određenoj objektivnoj situaciji, niti je subjekt *vozač* nositelj te sigurnosti niti ona uz predikat *kasni* iskazuje način vožnje. Dakle, sa strukturno-funkcionalnoga gledišta *sigurno* nije načinski prilog (priložna oznaka) i ne tvori sintagmu s glagolom (predikatom), nego je modalna riječ, čestica koja sintaktički dolazi s druge razine i ponaša se parentetski, a semantički proširuje kontekst.

Ovdje možda, zbog specifične komunikacijske, obavijesne ili kontekstualne uloge čestica, treba precizirati njihovo mjesto u odnosu između rečenice i iskaza. Razumije se da, pogotovo kad je riječ o modalnosti, valja razlikovati plan iskaza od rečeničnoga plana, ili drugim riječima – apstraktnu rečeničnu shemu (strukturu) valja razlikovati od konkretnoga sadržaja ugrađenoga u takvu shemu. Želimo li biti terminološki sasvim precizni, u obzir bismo morali uzeti i druge aspekte u analitičkoj prosudbi odnosa između rečenice i iskaza, odnosno i druge sastavnice³ osnovne jezično-obavijesne jedinice koju sintakse obično defi-

³ Bauer i Grepl (1970: 11) navode četiri sastavnice iskaza/rečenice: leksičku, gramatičku, modalnu i funkcionalno-obavijesnu.

niraju kao rečenicu, međutim, za našu je analizu dovoljno napomenuti da se pojmovi rečenice i iskaza u sintaktičkoj analizi ne rabe kao istoznačnice, ali se ni ne isključuju. Čestice se dakle preciznije mogu definirati kao modalno distinktivna jezična sredstva koja na razini iskaza signaliziraju određeni tip odnosa između kazivača, sadržaja iskaza i realnosti. U tom se odnosu najopćenitije određuje i sama modalnost kao “izrazito složen pojam koji u svojoj složenosti nije moguće definirati. Zato se mogu definirati samo pojedini njegovi aspekti” (Grepł 1979a: 34).⁴ U tom okviru treba gledati i naš pokušaj opisa i kategorizacije čestica.

Narav čestica proizlazi iz naravi jezika kojemu pripadaju, odnosno govora koji upravo one čine rafiniranijim, suptilnijim i do te mjere posebnim da je u nekom stranom jeziku vjerojatno najteže svladati upravo ta modalna sredstva (iste čestice i u srodnim jezicima nerijetko funkcioniraju različito). Iako ni ovdje ni drugdje nije moguće odgovoriti na sva pitanja, čestice se načelno mogu razvrstati s obzirom na provjerene formalne, funkcionalne i značenjske pokazatelje.

A) Čestice s morfološkoga gledišta:⁵

1. Imperativno-deziderativne čestice⁶ – neka, da, da bar, kad bi, kad bi bar, samo da...
2. Potvrдно-niječne čestice – da, ne, jest, ma kakvi...
3. Upitne čestice – li, da li, zar...
4. Vezničke čestice – da, i, i da, ni, niti, pa, ta, ma, ali, kad, kad bi, kako...
5. Zamjeničke čestice – što, to, ono...
6. Priložne čestice – baš, čak, štoviše, još, valjda, evo, eto, eno, pak, ipak, dakle, jednostavno, eventualno, zapravo, ukratko, samo, međutim, onda, kao, navodno, tobože, vjerojatno, možda, začudo, takoreći, doslovce, očito, očigledno, naravno, jasno, uistinu, zbilja, itekako, sigurno, također, naprotiv, nikako, ni izdaleka, jedva, ponešto, manje-više, uglavnom, posve...
7. Glagolske čestice – mislim, čini mi se, pretpostavljam, vjerujem, nadam se, izgleda, slušaj(te), zamisli(te), vidi(te), daj(te), nemoj(te), ma nemoj(te), hajde, gle, kažete, shvaćate (li), razumijete...⁷

⁴ U širokom spektru prezentacije čestica postoje različita teorijska i normativna rješenja. Pojedini poljski autori razlikuju čestice na razini opće, rečenične modalnosti od tzv. modulanata kao posebne vrste riječi (Zwolski), dok drugi u kategoriju tzv. modalizatora svrstavaju sve vrste čestica (Grzegorzcykowa et al.). Različite teorijske pristupe prate i terminološke razlike. Tako se modalnost definira dvojako: a) kao objektivna (Hryčkova, Adamec), intencijska (Grepł), aletička (Lyons) ili modalnost u širem smislu (Šmilauer) i b) kao modalnost u užem smislu (Šmilauer) koja, ovisno o poziciji kazivača ili nekoga drugog modalizatora obuhvaća subjektivne načine iskazivanja sadržaja (Hryčkova, Adamec, Zolotova), a riječ je o dva tipa – o modalnosti vjerodostojnosti (sigurnosti) i voluntativnoj modalnosti (Bauer, Grepł), odnosno epistemičkoj i deontičkoj modalnosti (Lyons, Grzegorzcykowa, Rytel). Razlike u stajalištima uvjetovane su različitim teorijskim pristupima – od gramatičkoga do semantičkoga, iako se oni međusobno ne isključuju.

⁵ Navodimo samo one čestice koje su modalno distinktivne za svaku pojedinu grupaciju. O modalnim pokazateljima osnovne, intencijske modalnosti bit će riječi na sintaktičkom planu.

⁶ Zahtjevne se čestice preciznije mogu razvrstati u zapovjedne (imperativne) i željne (deziderativne).

⁷ Iako ovi oblici funkcioniraju kao umetnute rečenice, zbog formalne dosljednosti nazvali smo ih glagolskim partikulama.

8. Frazeološke čestice – bilo kako bilo, u svakom slučaju, ako Bog da (akobogda), hvala Bogu (hvalabogu), bez sumnje, bez dvojbe, dabogda, Bože sačuvaj (božesačuvaj), ni u kom slučaju, ni za živu glavu, nedajbože...

U ovoj se klasifikaciji mogu odijeliti dvije načelno različite vrste čestica. Jednoj bi pripadale prve tri skupine koje funkcioniraju kao modalno distinktivna sredstva na razini osnovne, intencijske modalnosti i stoga bismo ih, po uzoru na prijedloge i veznike mogli nazvati "pravim" česticama. Većinu "pravih" čestica, a posebno imperativno-deziderativne, zbog njihove pozicije u rečenici sintakse definiraju kao uvodne ili introduktivne.⁸ Drugoj bi vrsti pripadale "neprave" čestice koje se formalno mogu definirati u okviru drugih morfoloških kategorija, kako sinsemantičkih (veznici), tako i autosemantičkih (prilozi, zamjenice, glagoli i dr.).

Ponuđena podjela otvara niz novih pitanja, npr. pitanje modalne konstitutivnosti upitnih čestica (li, da li, zar) pomoću kojih se u hrvatskom, češće nego npr. u zapadnoslavenskim jezicima, oblikuju tzv. totalna pitanja.

B) Čestice sa sintaktičkoga gledišta:

1. Osnovna, intencijska modalnost

Uz osnovna, sintaktički konstitutivna modalna sredstva (glagolske načine i vrste završnih intonacija), čestice se pojavljuju kao konstitutivni elementi određenih

- zapovjednih iskaza: Neka mu se javi. Da si mu se odmah javio!
- željnih iskaza: Da mu se bar javi. Kad bi mu se bar javio. Samo da mu se javi!
- upitnih iskaza (totalnih): Smeta li vam buka? Zar vam ne smeta buka?⁹

2. Voluntativna modalnost

Budući da se voluntativni iskazi (tj. iskazi sa značenjem nužnosti, mogućnosti i namjere, odnosno dopustivosti i obvezatnosti) oblikuju pomoću modalnih glagola i modalnih predikativa, čestice u njima funkcioniraju fakultativno, kao i na razini osnovne (intencijske) modalnosti. Voluntativni se iskazi oblikuju kao izjavne, upitne i željne rečenice, npr.

- On je to možda/ valjda/ vjerojatno/ sigurno/ svakako... morao učiniti.
- To je možda/ valjda/ vjerojatno/ sigurno/ svakako... bilo potrebno učiniti.
- Je li on to možda... morao učiniti?
- Je li to možda... bilo potrebno učiniti?
- Možda će to (ipak) htjeti učiniti!

⁸ Usp. *Slovník slovanské lingvistické terminologie* (1977–1979).

⁹ Totalna pitanja tipa *Smeta vam buka?* obilježava uzlazna intonacija (za razliku od izjavnih, kojima je intonacija silazna), eventualno i red riječi. U hrvatskome se takva pitanja češće oblikuju pomoću upitnih čestica.

3. Modalnost vjerodostojnosti (sigurnosti)

Iskazujući različite stupnjeve i nijanse sigurnosti, uvjerenosti kazivača ili nekoga drugog modalizatora u vjerodostojnost iskazanog, čestice su prije svega i u najvećem broju sredstva za iskazivanje modalnosti vjerodostojnosti (sigurnosti). Uglavnom su to priložne čestice, odnosno leksička modalna sredstva (usp. Rytel 1982) pomoću kojih se (u kombinaciji s drugim modalnim sredstvima) oblikuju izjavni i upitni iskazi. Pri tome su čestice samostalan signalizator subjektivnosti:

Izjavne rečenice:

- jednostavne s indikativom ili kondicionalom, npr. To će valjda/ možda/ sigurno... naučiti. To bi valjda/ možda/ sigurno... naučili.
- jednostavne s modalnim glagolom, npr. To valjda/ možda/ sigurno... mogu naučiti. To bi valjda/ možda/ sigurno... mogli naučiti.
- složene subjektne s modalnim predikativom, npr. Valjda/ možda/ sigurno... je moguće da to nauče.
- složene objektne, npr. Valjda/ možda/ sigurno... misliš da će to naučiti.
- složene i jednostavne s futurom glagola biti, npr. Bit će (valjda) da to mogu naučiti.

Upitne rečenice:

- pitanja s upitnom česticom *li*, npr. Tko li je to učinio?
- pitanja s vezničkim česticama, npr. Pa tko je to učinio? Ali tko bi to učinio? Tko da to učini?
- pitanja s modalnim glagolima, upitnim i vezničkim česticama, npr. Tko li je to mogao učiniti? Pa tko bi to mogao učiniti?

Čestice koje obilježavaju iskaze sigurnosti, nedoumice, nevjerice, čuđenja, iznenađenja ili nesigurnosti kazivača u vjerodostojnost onoga o čemu govori (sadržaja iskaza) mogu se dalje razvrstavati u okviru svake od navedenih skupina.

Sintaktička pozicija ovih čestica uvjetovana je semantičkim faktorima koji ih čine i sintaktički samostalnijima od ostalih čestica. Problem objektivnoga utvrđivanja subjektivnih činjenica, pa tako i funkcije čestica kao modalnoga segmenta iskaza, ne može se razriješiti bez primjene semantičkih kriterija.

C) Čestice sa semantičkoga gledišta

Semantičko se određenje čestica ne bi smjelo izvoditi iz njihove sekundarne funkcije emocionalnoga obilježavanja iskaza, jer se time problem prenosi na kategorijski drugačiju razinu. Naime, čestice kao i sva druga jezična sredstva mogu poslužiti za emocionalnu aktualizaciju¹⁰ iskaza, ali je njihova primarna funkcija modalna. Ovdje dakle nije riječ o česticama kao indikatorima emocionalnosti iskaza, nego o semantičkom aspektu njihove

¹⁰ Riječ je o transformaciji emocionalno neutralnih jezičnih sredstava u emocionalno obilježena, pri čemu se modalnost smatra jednim od indikatora takve transformacije (Bauer i Grepl 1970: 204–221).

primarne, modalne funkcije u iskazima mišljenja, dojma, volje ili želje. Bez obzira na to je li u središtu analize iskaz ili kazivač, funkcija čestica semantički se utvrđuje u odnosu na realnost. Na toj se osnovi čestice općenito mogu kategorizirati trojako.¹¹

1. Apelativne ili kontaktne čestice

Kazivač se ovakvim česticama služi pri slobodnom obraćanju sugovorniku, odnosno pri iskazivanju svoga odnosa prema zbilji. Distinktivno obilježje apela imaju:

- pitanje: Zar ga baš nimalo ne voliš? Jesi li to već pročitao?
- zahtjev, zapovijed: Neka mi se javi sutra. Da se nisi usudio zakasniti!
- želja: Kad bi mi se bar javio. Da se bar javi. Samo da se javi!
- poticaj: Hajde počni čitati. Daj se urazumi.
- uvjerenje: To se zbilja/ uistinu/ svakako/ nesumnjivo... isplatilo vidjeti.
- potvrđivanje: To se eto/ dakle/ naravno/ očito... isplatilo vidjeti.
- protivljenje: Ali to ti nikako/ ni u kom slučaju... ne preporučujem.
- prijetnja: To bi te nedajbože moglo skupo koštati. To bi te itekako moglo koštati!
- prigovor: A da malo stišate radio? Samo se ti igraj s vatrom!

Apelativne čestice mogu označiti i neslaganje, sumnju, nadu, očekivanje, pretpostavku i druge sadržaje, kao i različite stupnjeve i nijanse navedenih značenja.

2. Evaluacijske čestice

Kazivač se ovim česticama služi pri slobodnoj ocjeni i procjeni određenih činjenica, pojava, pretpostavki. Njegov odnos prema sadržaju iskazuje se pomoću čestica koje obilježavaju značenja u rasponu od prihvaćanja do odbijanja tih činjenica ili pojava. Načelno se može govoriti o nekoliko tipova takve evaluacije:

- a) evaluacija s gledišta modalnosti vjerodostojnosti:
- sigurnost: Da, to će nesumnjivo/ uistinu/ sigurno... biti korisno. Dobro, slažem se s vama. Ne, to zbilja/ ni u kom slučaju/ nikako ne dolazi u obzir.
 - djelomična sigurnost: Posao je gotovo/ prilično/ uglavnom... pri kraju.
 - nesigurnost: Možda/ valjda je to bila slučajnost. To bi možda/ mislim/ izgleda... trebalo ponoviti. Ne bih se baš/ sasvim/ možda... s time složio.
 - vjerojatnost: Vjerojatno/ valjda/ po svoj prilici... nas nije vidio.

- b) evaluacija s gledišta voluntativne modalnosti:

Pojačavajući značenja nužnosti i obvezatnosti, mogućnosti, dopustivosti i namjere (nakane) čestice su ovdje fakultativna modalna sredstva, npr.

- Sutra se svakako/ neizostavno/ obvezatno/ nužno... moramo vidjeti.

¹¹ Unutar triju osnovnih kategorija čestice smo svrstali prema kriterijima kojima operira većina sintaksa slavenskih jezika; usp. *Mluvnice...* (1986: 230), *Грамматика...* (1970: 313), *Encyklopedia...* (1978: 240), Barić et al. (1995: 282), Silić i Pranjković (2005: 253) i dr.

c) evaluacija usporedbom – komparativne čestice:

– Učinio je to doslovce/ takoreći preko noći.

d) evaluacija tumačenjem – rektifikacijske, anaforičke čestice:

– Ti si dakle/ jednostavno/ eventualno/ zapravo/ ukratko... mogao odgoditi taj ispit.

e) evaluacija ispunjenja ili neispunjenja neke pretpostavke – presumpcijske čestice:

– Ti si naravno/ jasno/ istina/ očigledno/ čak/ štoviše... morao odgoditi taj ispit.

f) evaluacija mjere – kvantifikacijske čestice:

– S tim smo se jedva/ tek ponešto/ donekle/ manje-više/ uglavnom/ posve... mogli složiti.

– S tim se nikako/ uopće/ ni izdaleka/ ni u kom slučaju/ ni za živu glavu... nismo mogli složiti.

g) naglašavanje – čestice intenzifikacije:

Naglašavanje značenja i važnosti sadržaja ili dijela sadržaja iskaza, koje je često i emocionalno obilježeno, postiže se pomoću čestica intenzifikacije (ili pojačajnih čestica – v. Silić i Pranjković 2005: 254) – vezničkih, priložnih i drugih, npr.:

– Pa već sam to rekao. I on se uopće nije ljutio. Da čovjek ne povjeruje svojim ušima.

– Bar se nije morao mučiti. To mu se čak sviđalo. Samo neka se strpi. To je još podnošljivo.

Ovdje smo naveli samo osnovne, uglavnom poznate semantičke kategorije u okviru kojih čestice mogu obilježiti kazivačev (modalizatorov) odnos prema realnosti. Aktualizirani, emocionalno obilježeni iskazi (iznenađenje, čuđenje, žaljenje, zadovoljstvo, razočaranje, bojazan, rezignacija, ravnodušnost itd.) također se oblikuju pomoću navedenih čestica, ali imaju i posebna emocionalna obilježja, ponajprije promijenjenu intonaciju, eventualno i red riječi, a često uključuju i izabrani leksik.¹²

3. Strukturalne čestice

Ove su čestice sintaktički bliske veznicima (u funkciji su hijerarhizacije teksta, tj. povezivanja elemenata i dijelova teksta) i u novijim se sintaksama obično nazivaju konektorima (usp. Silić – Pranjković 2005: 361–363). Budući da funkcioniraju kao jedno od sredstava koherencije komunikacijskih tvorevina i obilježavaju semantičke relacije na komunikacijskom planu, o njima se može govoriti s komunikacijsko-pragmatičkoga aspekta (usp. Nikolajeva 1985). Međutim, i takva se obrada čestica gradi na jasno definiranim strukturno-funk-

¹² Ako jednostavnu izjavnu rečenicu *Ivan će studirati filozofiju* preoblikujemo u uskličnu, poslužiti ćemo se i česticama koje označavaju: iznenađenje – *I Ivan će studirati filozofiju!*, čuđenje – *Zar će Ivan zbilja studirati filozofiju?!*, žaljenje – *Ivan će nažalost studirati filozofiju!*, zadovoljstvo – *Ivan će hvalabogu studirati filozofiju!*, razočaranje – *A Ivan će ipak studirati filozofiju!*, bojazan – *Zar će Ivan ipak studirati filozofiju!*, rezignaciju – *Pa Ivan će očito studirati filozofiju!* i ravnodušnost – *Ivan će ionako studirati filozofiju!*

cionalnim osnovama, bez kojih je teško izbjeći zamjenu kriterija (gramatičkih, leksičkih, logičkih) i semantički uvjetovanog miješanja pojedinih kategorija.

Zaključak

Umjesto zaključka ponovimo da se čestice kao posebna (deseta) vrsta riječi ne mogu definirati izvan sintakse. Ako je modalnost po definiciji sintaktičko-semantička kategorija, a čestice su modalne riječi, pitanje njihove distinktivnosti problematičnije je sa sintaktičkoga, nego sa semantičkoga gledišta (to je vjerojatno razlog što ih mnoge sintakse detaljnije opisuju semantički). Problem ne predstavljaju malobrojne čestice koje se ne mogu identificirati s drugim vrstama riječi (upitne, potvrdno-niječne i dio imperativno-deziderativnih), kao ni čestice koje se doduše mogu identificirati s veznicima i vezničkim riječima, ali je očito da su iskazi s takvim česticama rečenice (nezavisne ili zavisne) koje pripadaju složenim rečeničnim strukturama. Najupitnija je distinktivnost najbrojnijih, priložnih čestica, a glagolske i frazeološke mogu im se značenjski pridružiti.

S obzirom na modalnost kao opće obilježje čestica, na pitanje njihove distinktivnosti unutar jezičnoga sustava možda je najjednostavnije potražiti odgovor u njihovoj nesintagmatskoj, odnosno u činjenici da u većini funkcioniraju kao „umetnute“ riječi (poput umetnutih rečenica), odnosno kao svojevrzne parenteze. Većina priložnih čestica, pogotovo onih koje su sinonimi načinskih priloga, mogu se supstituirati umetnutim rečenicama, odnosno mogu se oblikovati složenije, ovisno o situaciji i osnovnoj intenciji kazivača – modalizatora. Primjerice, čestica *vjerojatno* u rečenici *Sutra će vjerojatno biti lijepo vrijeme* može se zamijeniti oblicima *vjerujem, nadam se, čini mi se, (kako) izgleda*, koji jesu umetnute rečenice, čime je jasno određen njihov sintaktički i semantički odnos prema rečenici u koju se umeću. Parentetska pozicija čestica u rečenici i s njom povezana njihova nesintagmatskost (nemogućnost da se sintagmatski povežu s drugim dijelovima rečenice) dovoljno su čvrsti pokazatelji njihove sintaktičke (u širem smislu gramatičke) posebnosti. Međutim, upravo ta obilježja čestica s druge strane otvaraju pitanje njihove opće sinsemantičnosti, koja je očito definirana na osnovi tradicionalno utvrđenih distinktivnih obilježja malobrojnijih, uvodnih ili introduktivnih čestica (imperativno-deziderativnih, upitnih i potvrdno-niječnih) kao neupitno posebne vrste riječi.

POVEZANOST LEKSIČKE I SINTAKTIČKE SEMANTIKE (SINKRONIJSKO-POREDBENA ANALIZA)¹

Semantička struktura rečenice (dalje u tekstu SSR) je pojava iz područja jezika. Njezini nositelji ili reprezentanti su riječi u određenoj morfološkoj i sintaktičkoj realizaciji, koje u rečeničnoj shemi povezuju određeni odnosi. Osnovu SSR vidimo u kategoriji odnosa, ako odnos shvaćamo u skladu s V. M. Solncevim kao „određenu vrstu veze, ovisnosti i međusobnog djelovanja među elementima“ (Solncev 1981: 21).

Prije uvrštenja u rečenicu riječi su elementi leksičkoga sustava jezika. Na osnovi *komponentne* analize možemo u njihovom leksičkom značenju izdvojiti kategorijske, subkategorijske i individualne ili specifične semove. U području leksičkoga značenja situaciju uz ostalo komplicira i postojanje polisemantičnih riječi i homonima. Tek uvrštenjem riječi u rečenicu, a time i u međusobne odnose sa značenjima drugih riječi, polisemantična ili homonimna riječ postaje jednoznačnom ne samo s gledišta svoga sintaktičkoga, nego i s gledišta svoga leksičkoga značenja. Neke autore to navodi na zaključak da značenje riječi izvan rečenice ne postoji. Lexičko značenje riječi kao potencijalnu jedinicu vidi na primjer S. D. Kacnel'son kada navodi da su „riječi i njihova značenja u svome odnosu prema svijesti i prema realnoj stvarnosti posredovane rečenicom, a izvan rečenice su samo potencijalne jedinice“ (Kacnel'son 1972: 140).

Međutim, i prije uvrštenja u rečenicu riječ ima takva svojstva koja je predodređuju za ispunjavanje određenih, a ne bilo kojih funkcija u rečenici. U skladu s V. M. Solnecovim nazivamo ih **sustavotvornim svojstvima**. Problem je u tome što riječ u rečenici opet može izvršavati više funkcija koje se međusobno djelomično ili potpuno značenjski razlikuju. U skladu s leksikološkom terminologijom mogli bismo i na razini sintakse govoriti o sintaktičkoj polisemiji ili homonimiji članova rečeničnih struktura. Pritom mislimo npr. na imenice, koje u rečenici mogu biti u funkciji subjekta, objekta, atributa ili priložne oznake ili u međusobno homonimnim odnosima. U okviru tih osnovnih sintaktičkih značenja mogu onda dobiti različite značenjske specifikacije, koje su međusobno u polisemnom odnosu. Na primjer kod aktivnog subjekta se konkretno u našoj teoriji radi o specifikacijama **aktor, procesor, kauzator ili realizator** (Tibenská 1991).

Svojstva koja predodređuju riječ za izvršavanje određenih sintaktičkih funkcija proizlaze prije svega iz kategorijskih i subkategorijskih semova u njezinu leksičkom značenju, na osnovi kojih se riječi svrstavaju u pojedine vrste u okviru leksičkoga i morfološkoga sustava konkretnoga jezika. Pri uporabi riječi u konkretnoj rečenici se, pod utjecajem odnosa s drugim leksemima, t.j. zbog utjecaja sintaktičkih odnosa, neki od tih semova aktualiziraju, funkcionalno iskorištavaju, a drugi se prema riječima V. G. Gaka „gase“ (Gak 1976).

¹ Članak je proširen i dopunjen hrvatska verzija izlaganja koje je pod istim naslovom (Vzťah lexikálnej a syntaktickej sémantiky) održano na međunarodnom znanstvenom skupu Lexikálna sémantika a derivatológia, organiziranom povodom jubileja J. Furdíka 5. prosinca 2000. godine u Prešovu.

Demonstrirajmo to na leksemu *chlapec*: njegov kategorijski sem je sem „samostalno postojeća supstancija“. Subkategorijski semi su semi „konkretnost“, „općenitost“, „životnost“, „osoba“, „muški spol“. Iz kombinacije sema „životnost“ i „osoba“ proizlazi da je posrijedi „živo biće koje je sposobno aktivno misliti i djelovati“. Uspoređivanjem rečenica *Chlapec pláva* i *Chlapec spadol (zo schodov)* utvrđujemo da se samo u prvoj od njih sem „živo biće koje je sposobno misliti i djelovati“ rabi funkcionalno. Uvrštenjem u rečenicu *Chlapec pláva* (češ. *Chlapec plave*; polj. *Chłopiec pływa*; hrv. *Dječak pliva*; njem. *Der Junge schwimmt*), tj. u sustav koji je nastao pod utjecajem odnosa prema predikatu *plávať*, leksemu *chlapec* postaje subjektom s aktivnom specifikacijom **procesor**. Riječ je o supstanciji, koja aktivno, u slučaju živoga bića djelovanjem volje, sama sebe uvodi u djelatnost. Leksija *plávať* je u toj rečenici predikat s aktivnom, radnom specifikacijom **proces**. Naime, u odnosu prema subjektu *chlapec* iz njezinoga se leksičkoga značenja aktivirao kategorijski sem „dinamičko obilježje supstancije“ i subkategorijski semovi „djelatnost“, konkretno „kretanje“ i „aktivnost“.

U rečenici *Chlapec spadol (zo schodov)* (češ. *Chlapec spadl ze schodů*; polj. *Chłopiec spadł ze schodów*; hrv. *Dječak je pao sa stuba*; njem. *Der Junge schtürzte von der Treppe*) kod leksema *chlapec* funkcionalno se neće primijeniti (u terminologiji V. G. Gaka „ugasnut će“) subkategorijski sem „živo biće sposobno za aktivnu djelatnost“. Tu će se primijeniti samo njezin kategorijski sem „samostalno postojeća supstancija“, kao i individualni sem „supstancija podložna sili teže“. Riječ je o jednakim semovima, kakve nalazimo kod neživotne imenice *listy* u rečenici *Listy spadli (zo stromov)*. Predikat je u obje rečenice jednak, specificiran kao **neaktivni proces**. I iako se imenica *chlapec* s jedne strane i *listy* s druge strane razlikuju po leksički važnom subkategorijskom semu „živa supstancija sposobna za aktivnu, dakle svjesnu djelatnost“ – „neživa supstancija nesposobna za aktivnu djelatnost“, u navedenim rečenicama te imenice uvrštenjem u sintaktičke odnose s neaktivnim predikatom *spadnúť (pasti)* postaju subjekt s jednakom neaktivnom specifikacijom **nositelj procesa**.

Različitost semova „živa supstancija sposobna za aktivnu, dakle svjesnu djelatnost“ – „neživa supstancija nesposobna za aktivnu djelatnost“ neće se sintaktički ostvariti ni u paru rečenica *Chlapec pláva. – Loď pláva.* (češ. *Loď pluje*; polj. *Statek płnie*; hrv. *Brod plovi*; njem. *Der Schiff schwimmt*). U navedenom paru rečenica subjekt ima jednaku aktivnu (*agensnu*) specifikaciju **procesor**. Predikatno značenje glagola je aktivnost, radnja koja ne prelazi na drugu supstanciju, dakle **proces**. S gledišta jezičnoga oblikovanja navedenih situacija semantički je važno da su obje supstancije, dakle *chlapec* i *loď*, izvori energije koja je potrebna za ostvarenje procesa *plávania*. I upravo sem „izvor energije“ „oživljava“ u imenicama *chlapec* i *loď* u spomenutim rečenicama.

U paru rečenica *Chlapec pláva – Loď pláva* razlika se očituje samo leksički. Ako pliva živo biće (čovjek, riba i sl.), ono izvodi određene pokrete, koji mu omogućavaju kretanje po površini vode ili u vodi, dok se pak *loď* kao plovilo u vodi pomiče pomoću pogonskoga mehanizma. S leksičkoga se gledišta u slovačkom i njemačkom jeziku radi o dvjema leksijama istoga polisemnoga leksema (pod *leksijom* razumijevamo formalno istovjetnu, ali značenjski korelativnu sastavnicu polisemne leksičke jedinice; vidi *Krátky slovník slovenského jazyka*, natuknica *plávať*). U češkom, poljskom i hrvatskom jeziku ta se razlika

očituje leksički jasnije, jer se u navedenom paru rečenica u funkciji predikata upotrebljavaju različiti glagolski leksemi. Glagoli *plout*, *plynąć* i *ploviti* u usporedbi s glagolima *plavat*, *plywać* i *plivati* imaju djelomično oslabljen leksički sem aktivnost. Ali u navedenim rečenicama ipak ostaju aktivni predikati kao i u analognim rečenicama u slovačkom i njemačkom jeziku. Leksemi *lod'* *statek'* *brod*, koji predstavljaju izvor energije potrebne za izvršavanje predikatom izražene radnje (imaju pogonski mehanizam), zauzimaju poziciju subjekta. Pod utjecajem zauzimanja subjektne pozicije predikate navedene skupine možemo u svim jezicima (*plávať*, *plavat'* *plout*, *plywać'* *plynąć*, *plivati'* *ploviti*, *schwimmen*) interpretirati jednako – kao „pomicanje po vodi“.

Iz navedenih primjera proizlazi da uvrštenjem u rečenicu riječ postaje element sustava sa složenim odnosom među elementima, kao i odnosa između elemenata i cjeline. Kao element sustava s određenom strukturom riječ u rečenici često poprima svojstva koja doduše imaju uporište u njegovim sustavotvornim mogućnostima, ali se realiziraju tek uvrštenjem riječi u rečenicu, t.j. u sustav. U skladu s terminologijom V. M. Solnceva takva svojstva nazivamo **sistemske uvjetovanosti svojstvima**.

Po našem je mišljenju neispravna interpretacija koja se u određivanju sintaktičkih značenja orijentira primarno prema leksičkim značenjima riječi uvrštenih u rečenicu pa čak i prema razumijevanju iskazane situacije. Kao primjer navodimo interpretaciju ruskoga jezikoslovca V. V. Bogdanova, koji u rečenici *Vták letí* subjektu pripisuje semantičku specifikaciju agentiv, dok u rečenici *Lietadlo letí* imenici *lietadlo* pripisuje subjektu specifikaciju objektiv, jer je riječ o neživoj supstanciji koju je prema autoru netko morao pokrenuti (Bogdanov 1977). Takva se interpretacija oslanja na spoznaju izvanjezične zbilje, a ne na interpretaciju njezine jezične realizacije.

Međutim, postoje i rečenice s glagolima kretanja *plávať* i *letieť* u kojima se kod imenica sa značenjem subjekta sintaktički izražava suprotnost sema „životnost“, „aktivnost“ nasuprot „neživotnost“, „neaktivnost“. Riječ je npr. o paru rečenica *Chlapec pláva*. – *Drevo pláva dolu vodu*. (češ. *Dřevo pluje dolů vodu*; polj. *Drzewo płynie z prądem rzeki*; hrv. *Drvo pliva nizvodno*; njem. *Das Holz schwimmt das Wasser hinunter*) ili o rečenicama *Vták letí*. – *List letí vzduchom*. (češ. *Pták letí*. – *List letí vzduchem*; polj. *Ptak leci*. – *Liść leci/ fruwa w powietrzu*; hrv. *Ptica leti*. – *List leti zrakom*; njem. *Der Vogel fliegt*. – *Das Blatt fliegt durch die Luft*). Naime, nazivi neživih supstancija *drevo*, *list* ne sadrže sem „izvor energije“. Ako su navedene imenice u ulozi subjekta, ni u glagolskim se leksemima u funkciji predikata ne može pronaći sem „aktivnost“. Razlika u značenju glagolskih leksema u navedenim je parovima rečenica tolika da ih s leksičkoga gledišta treba smatrati dvjema leksijama istoga polisemnoga leksema. Navedene glagolske leksije imaju neaktivno značenje, koje možemo interpretirati kao „biti nošen vodom“, „biti nošen zrakom“ (tu značenjsku razliku registriraju objasnidbeni rječnici svih uspoređivanih jezika).

Glagol *plávať* u ulozi predikata ni u vezi s nazivom žive supstancije u ulozi subjekta ne mora imati samo aktivno značenje. Čim se semantički aktivna rečenična struktura proširi sljedećim obvezatnim participantom sa značenjem komplementa koji je značenjski specificiran kao **modus**: *Chlapec pláva dobre*, u glagolskom leksemu u prvi plan dolazi, dakle „oživljava“, sem „apsolutna valjanost radnje“. U rečenici bez participanta *modus* on postaje suprotnost semu „aktualnost, momentalnost radnje“. Pod utjecajem novih semantičkih od-

nosa predikat *plávať* u rečenici s participantom *modus* postaje neaktivan i služi kao stalna karakteristika subjekta, koju možemo izraziti riječima „dobar je plivač“.

Slično „gašenje“ i „oživljavanje“ semova vezanih uz suprotnost „živa supstancija – neživa supstancija“ pojavljuje se i u rečenicama s aktivnim, u našoj terminologiji *agensnim* subjektivnim participantom specificiranim kao **aktor** (supstancija koja aktivno, kod živih supstancija svjesno, često pomoću instrumenta, djeluje na drugu, neaktivnu supstanciju): *Dieťa naberá zem (lopatkou)*. – *Bager naberá zem (lyžicou)*. (češ. *Dítě nabírá zem (lopatkou)*. – *Bagr nabírá zem (lžíci)*; polj. *Dziecko nabiera ziemię (łopatką)*. – *Kopanka nabiera ziemię (łyżką)*; hrv. *Dijete grabi zemlju (lopaticom)*. – *Bager grabi zemlju (žlicom)*; njem. *Das Kind gräbt den Boden (mit dem Schaufelchen)*. – *Der Bagger gräbt den Boden (mit dem Schaufel)*). I u ovom slučaju u imenici *bager* „oživljava“ sem „izvor energije“.

U paru rečenica *Pes hryzie kosť* i *Pozor, pes hryzie!* u predikatu *hryzt'* u prvi plan dolazi pak suprotnost sema „aktualnost, momentalnost radnje – neaktualnost, općenitost radnje“. U drugoj se rečenici radi o značenju koje možemo leksički izraziti i riječima *Pozor, zlý pes!*

Aktivnu specifikaciju subjekta **aktor** treba jednoznačno razlikovati od agensne, dakle jednako aktivne specifikacije **kauzator**. U agensnoj specifikaciji aktor može se u rečeničnoj strukturi pojaviti participant sredstvo, **instrument** (on je u slovačkom jeziku uglavnom ostvaren padežnim oblikom instrumentala: *lopatkou, lyžicou*). Međutim, u samostalnoj rečeničnoj strukturi on ne može postati aktivna supstancija koja bi samostalno iskazivala radnju grabljenja. Dakle, rečenične strukture **Lopátka naberá zem; *Lyžica naberá zem* nisu realne. U usporedbi s tim u rečeničnim strukturama sa subjektivnim participantom specificiranim kao **kauzator** nikad se glagolskim leksemom izravno ne imenuje aktivna djelatnost koju vrši subjekt, nego ono što ta djelatnost uzrokuje: *Chlapec ozdobil hrob kvetmi*. (češ. *Chlapec ozdobil hrob květinami*; polj. *Chłopiec ozdobil grób kwiatami*; hrv. *Dječak je grob okitio cvijećem*; njem. *Der Junge schmuckte das Grab mit Blumen*). Značenje tih rečenica možemo shvatiti kao „*chlapec spôsobil* → *kvety ozdobili hrob*“. Iz jezičnoga ostvarenja situacije ne znamo je li dječak cvijeće na grob samo položio ili ga je tamo posadio i sl. Kad bi ta djelatnost bila imenovana izravno, npr. *Chlapec vysadil na hrob kvety*. (češ. *Chlapec vysázel na hrob květiny*; polj. *Chłopiec posadził na grobie kwiaty*; hrv. *Dječak je na grob posadio cvijeće*; njem. *Der Junge pflanzte Blumen am Grab an*) bila bi posrijedi rečenična struktura sa subjektivnim participantom specificiranim kao **aktor**.

Iz kauzativnih konstrukcija možemo uvijek izvesti samostalnu tzv. **ishodišnu rečeničnu strukturu**, u našem primjeru strukturu *Kvety ozdobili hrob*. (češ. *Květiny ozdobili hrob*; polj. *Kwiaty ozdobily grób*; hrv. *Cvijeće je ukrasilo grob*; njem. *Blumen schmuckten das Grab*). U njoj subjektivni participant **kvety** opet ima aktivnu, agensnu specifikaciju **realizator**. Riječ je o supstanciji koja sama po sebi, svojom biti ostvaruje radnju sadržanu u predikatu. U spomenutom primjeru riječ je o radnji ukrašavanja. Termin **ishodišna ili uvrštena rečenična struktura** preuzeli smo od G. A. Zolotove (1973: 214). Da je u slučaju specifikacije **realizator** riječ o aktivnoj subjektivnoj specifikaciji svjedoči mogućnost transformacije navedenih rečenica u pasivne rečenične strukture: *Hrob bol ozdobený kvetmi*, *Hrob sa (na sviatok Všetkých svätých) ozdobi kvetmi*. Na interpretaciju imenice *kvety* kao neaktivne subjektivne specifikacije navodi nas upravo prisutnost sema „neživotnost“, a osim toga i odsutnost sema „izvor energije“ u njezinom leksičkom značenju. Međutim, u istom se rečeničnom značenju mogu

pojavljivati i imenice koje imaju sem „izvor energije“: *Vichrica pováľala stromy* ili pak sem „životnost“ ako živa supstancija sama po sebi, svojom biti ostvaruje u predikatu obuhvaćenu djelatnost: *Demonštranti zapľnili ulice* (dakle, sami, svojim tijelima su realizirali djelatnost zauzimanja prostora).

Rjeđe se pojavljuju kauzativne konstrukcije iz kojih se može izvesti samostalna rećenićna struktura sa subjektom specificiranim kao **procesor**: *Šofér zaboćil autom doprava* = *šofér spósobil* → *auto zaboćilo doprava* te njegov podtip **produktor**: *Žiak vřzga stolićkou* = *žiak spósobuje* → *stolićka vřzga* i nadalje – rećenićna struktura sa subjektom specificiranim kao **aktor**: *Vyviezli sme sa vřťahom na 4. poschodie* = *my sme spósobili/ iniciovali* → *vřťah nás vyviezol na 4. poschodie*.

Kauzativne rećenićne konstrukcije pripadaju onim strukturama s aktivnim subjektom, u kojima se pogrešna interpretacija, izazvana fascinacijom leksićkim znaćenjem glagolske leksije sa semom „kauzativnost“, pojavljuje najćešće. Osim kriterija ishodišne rećenićne strukture u izdavanju kauzativnih rećenićnih struktura pomaže nam i kriterij prema kojem od rećenićnih struktura s kauzatorom ne možemo tvoriti derivirane pasivne rećenićne strukture. Zato za razliku od drugih jezikoslovaca u kauzativne rećenićne strukture ne uvrštavamo rećenićne strukture *Ján rozbil výklad kladivom* (Fillmore 1968) ili *Otec rozsvietil lampu* (Daneš, Hlavsa et al. 1981), u kojima je moguća derivacija *Okno bolo rozbité Jánom (vćera)*, *Lampa bola rozsvietená ocom*, *Lampa sa rozsvietila iba na Vianoce*. Mogućnost derivacije uvjerava nas u to da su posrijedi rećenićne strukture sa subjektom specificiranim u našoj terminologiji kao **aktor**.

U paru rećenica *Chlapec pláva. – Chlapec pláva dobre* pokazali smo kako se dodavanjem participanta **modus** rećenićnoj strukturi aktivni predikat *plávať* iz prve rećenice promijenio u neaktivni predikat „biti dobar plivać“ u drugoj rećenici. Međutim, dodavanje drugoga obvezatnoga participanta semantićke strukture rećenice ili različita hijerarhizacija leksićki istovjetno zauzetih participanata semantićke strukture rećenice nema uvijek za posljedicu promjenu sintaktićkoga, predikatnoga znaćenja glagolskoga leksema. Kao dokaz navodimo par rećenica s različito hijerarhiziranim participantima sa znaćenjem objekta: *Mama utiera nábytok (od prachu)*. – *Mama utiera prach (z nábytku)*. Leksićki različit sastav participanta **objekt** sa specifikacijom **paciens** ima za posljedicu da se u navedenim rećenicama u znaćenju predikata primjenjuju različite leksije glagola *utierať* (znaćenje prve mogli bismo objasniti kao „pokretom, obićno materijala, lišiti površinu nećega, u ovom slučaju prašine“, a znaćenje druge leksije najbolje možemo objasniti rijećima „pokretom, obićno materijala, odstraniti s površine“). Unatoć različitom leksićkom znaćenju, predikat ima u objema rećenicama jednaku aktivnu specifikaciju **akcija**. Na to nam ukazuje mogućnost derivacije takvih rećenićnih struktura u rećenice s pasivnom rećenićnom perspektivom (prema terminologiji slovaćkoga jezikoslovca J. Kaćale, 1976): *Nábytok bol utieraný mamou*; *Prach bol utieraný dnes ráno*; *Prach sa utiera každý týždeň*. Navedena znaćenjska razlika leksija *utierať 1* i *utierať 2* sa stajališta rećenice kao sustava prema spomenutoj terminologiji V. M. Solnceva je **sistemski neutralno svojstvo** slovaćkoga leksema *utierať*.

Iz naših razmišljanja o odnosu leksićke i sintaktićke semantike proizlazi da su leksićko i sintaktićko znaćenje rijeći međusobno uvjetovani, ali ne i istovjetni entiteti. Zato je u otkrivanju leksićkoga i sintaktićkoga znaćenja rijeći neophodno primjenjivati metodu

kombinacije leksičkoga i sintaktičkoga istraživanja, koju smo u našem prilogu nastojali približiti i koju je u svojoj leksikološko-sintaktičkoj studiji *Štruktúra slovenského slovesa* već 1943. godine izvrsno opisao ugledni slovački lingvist E. Pauliny, tvorac termina **intencija glagolske radnje**, i to na sljedeći način: „... raz sa skúma výraz vo vete sám osebe a hľadí sa zistiť, nakoľko usmerňuje a určuje význam vety, raz sa zasa skúma veta ako celok a hľadí sa vyskúmať, nakoľko štruktúra vety určuje význam výrazu vetu skladajúcich“ (navedeno djelo: 12).² To dvostruko vrijedi za značenje glagola, koji predstavlja osnovni suodnosni element u rečenici. Iz navedenih je primjera vidljivo da se prilikom otkrivanja njegova leksičkoga i predikatnoga značenja, pogotovo u slučaju polisemnoga glagola, dobro osloniti i na njegovo leksičko i rečenično ostvarenje u drugim, prije svega genealoški srodnim jezicima. Različito leksičko ostvarivanje u drugim jezicima je dodatni argument za otkrivanje novoga značenja glagola u proučavanom jeziku.

² „... ponekad se izraz u rečenici proučava sam za sebe pa se nastoji odrediti koliko usmjerava i određuje značenje rečenice, a ponekad se rečenica proučava kao cjelina i nastoji se istražiti koliko struktura rečenice određuje značenje izraza koji tvore rečenicu.“

FONOLOŠKI OPIS HRVATSKOGA DVOGLASNIKA I SLOVAČKIH DVOGLASNIKA¹

Fonološki sustavi hrvatskoga i slovačkoga jezika obilježeni su postojanjem dvoglasnika. I dok u hrvatskom postoji jedan, k tomu još uvijek sporan dvoglasnik /Δ/, slovački samoglasnički sustav sadržava četiri dvoglasnika: /ja/, /je/, /ju/, /jo/, koji se ostvaruju kao kombinacije poluvokala (kliznika) *ǰ*, *ǰ̣* i kratkih samoglasnika. Grafemski se prikazuju pomoću *ia*, *ie*, *iu*, *ô*, pri čemu samo posljednji grafem jednojednoznačno upućuje na fonemsku interpretaciju, dok su prva tri rješenja homografná s bifonematskim kombinacijama *ia*, *ie*, *iu*. To je jedna od grafijskih nedorečenosti slovačkoga pravopisa, a zbog utjecaja pravopisa na izgovor, otvara i brojna ortoepska pitanja. Štoviše, mogu se naći minimalni parovi u kojima različito ostvarenje digramskih kombinacija (kao dvoglasnik ili kao bifonematska skupina) upućuje na različite lekseme:

hostia	~	hostia
[ɣostʲja]		[ɣostia]
“gosti”		“hostija”
razia	~	razia
[razja]		[razia]
“kuju (kovanice)”		“racija”

Kao što se može primijetiti, svi su slovački dvoglasnici tzv. uzlazni dvoglasnici (slovački *stúpavé dvojhlásky*), tj. ostvaruju se postupnim otvaranjem usta, odnosno povećanjem čeljusnoga kuta (Kráľ – Sabol, 1989:143). Jelaska (2004:42) ih naziva pristupnim dvoglasnicima, jer slabiji član pristupa jačemu, kojemu u linearnom slijedu prethodi. Stariji fonološki opisi u dvoglasnike su redovito uvrštavali i *ou* [ou̯], koji se pojavljuje u nastavku instrumentala jednine ženskoga roda svih deklinacija (na primjer *ženou*). Međutim Jakobson (1931:157sq) je nedvojbeno dokazao da se taj fonetski dvoglasnik fonološki može interpretirati kao bifonematska skupina /ov/, budući da se *v* u odstupu sloga (eng. *coda*) u slovačkom pravilno ostvaruje kao [u̯]. Na isti se način mogu interpretirati i drugi površinski silazni dvoglasnici poput *au*, *eu* i sl., koji se pojavljuju u posuđenicama.

Bilo je pokušaja da se u samoglasnički inventar uvrsti i dvoglasnik *jo* (Dvonč, 1968), za koji postoji otvoreno mjesto u sustavu, a pojavljuje se tek u posuđenici *matrioška* “babuška (figura)”. Osim toga, *io* je redovit način fonološkoga prilagođavanja ruskoga *ě* pri transkripciji ruskih naziva i imena. I u slovačkom inherentnom rječniku mogu se naći strukturalne pretpostavke za taj dvoglasnik, na primjer od toponima *Babia Hora* nameće se pridjev **babiohorský*, iako je standardizirano *babohorský*. Stoga možemo zaključiti da je

¹ Rad je neznatno izmijenjena inačica istoimenoga rada objavljenog u časopisu *Govor*, XXV (2008), 45–54.

status toga dvoglasnika krajnje marginalan te ga Sabol (1989:111) posve opravdano naziva “difftongoidom”.

Suvremena slovačka fonološka teorija danas se slaže o fonološkome karakteru dvoglasnika, međutim tijekom mnogih desetljeća to je bio predmet oštih rasprava. Sukobljavale su se uglavnom dvije oprečne struje, odnosno teorije o fonološkom karakteru slovačkih dvoglasnika: bifonematska i monofonematska. Bifonematska je teorija starija, a glavni su joj predstavnici bili Ľudovít Novák i Eugen Pauliny, iako se pojavljuje još kod začetnika strukturalističke fonologije Trubeckoga i Jakobsona. Zagovornici bifonematske teorije smatrali su da su slovački dvoglasnici sastavljeni od dvaju fonema – poluvokala (kliznika) i kratkoga samoglasnika. Za takvo stajalište uporište su nalazili u mornome shvaćanju slovačke kvantitete. Naime, ako dugi samoglasnik \bar{a} vrijedi dvije more, a kratki a jednu moru, dugi se samoglasnik može prikazati formulom $\bar{a} = a + a$. Tada i dvoglasnike, koji kvantitativno također vrijede dvije more, možemo prikazati sličnom formulom, tj.: $ja = j + a$, $je = j + e$, $ju = j + u$, $yo = y + o$.

Najveća prednost mornoga poimanja kvantitete mogućnost je ekonomičnoga definiranja zakona o ritmičkom kraćenju, koji se time svodi na pravilo prema kojem se u slovačkom u dvama slogovima ne mogu naći više od tri more. To automatski povlači i bifonematsko shvaćanje dvoglasnika koji su kvantitativno dugi, te kao takvi uzrokuju djelovanje zakona o ritmičkom kraćenju, ali mu i podliježu. Drugim riječima, dvoglasnici uzrokuju kraćenje sljedećega dugog sloga, ali i sami bivaju skraćeni ako se nađu u poziciji neutralizacije: *češú* “češljaju”, ali *viažu* “vežu”, *srdcia* “srca (nominativ množine)”, ali *plúca* “pluća”.

Kao što se u poziciji neutralizacije dugi samoglasnik zamjenjuje kratkim time što gubi jedan kratki samoglasnik, tako i dvoglasnici, prema bifonematskoj teoriji, gube neslogotvornu sastavnicu, kliznik j ili y , te ostaje samo kratki samoglasnik – slogotvorni dio dvoglasnika (Pauliny, 1968:72), tj.

	ro–bíš	~	*chvá–líš	→	chvá–líš
mòre:	x xx		xx xx		xx x
	srd–cia	~	*pl’ú–cia	→	pl’ú–ca

No, u takvoj je argumentaciji skrivena kružna definicija. Naime, pokazuje se da su upravo dvoglasnici i njihovo sudjelovanje u ritmičkome zakonu glavni argument za morno poimanje slovačke kvantitete (budući da kraćenja tipa $\bar{a} \rightarrow a$ možemo objasniti jednostavnije), a istodobno se iz takvoga poimanja izvodi bifonematičnost dvoglasnikā. To je primijetio Horecký (1974:51) u argumentacijskome slijedu Trubeckog (Trubeckoj, 1960:211sq) i Paulinyja (Pauliny, 1968:68).

Bifonematski pristup više stvara teškoće u opisu nego što donosi koristi. Prije svega, uvodi dva nova fonema u slovački fonološki sustav (j i y), što je doduše manje od četiriju dvoglasnika, ali ta se dva glasa inače ostvaruju kao alofoni fonema j i v , pri čemu y ima neke naznake fonemičnosti, dok je distribucija j potpuno predvidljiva. Kliznike j , y u tome slučaju ne bi bilo moguće fonološki identificirati na dubinskoj razini, jer bi jedanput bili fonemi, a jedanput alofoni, pri čemu se distribucija ne bi mogla odrediti položajem u slogu. Král (1988:107) na primjer spominje da se *zjest’* “pojesti” može ostvariti kao [zjest’] i kao

[zjɛstʲ], a *j* se nalazi u istom položaju u slogu kao u *viem* [vʲɛm] “znam”, gdje se radi o izvornom dvoglasniku. Da se *ɥ* prizna kao samostalni fonem, postojala bi fonološka opozicija *v* ~ *ɥ*, na primjer u minimalnim parovima *voz* “kola” ~ *ôs* “ôsa”, fonološki *vos* ~ *ɥos* (Horecký, 1974:50) ili *stôl* “stol” ~ *stvol* “stabljika”, fonološki *stɥol* ~ *stvol* (Sabol, 1989: 113), koji prema 2. pravilu Trubeckoga o razlikovanju fonema i alofona (Trubeckoj, 1960: 55) signaliziraju različite foneme. S druge strane, riječ *slovník* “rječnik” može se ostvariti kao [slovník] i kao [sloúník], što prema 1. pravilu Trubeckoga (Trubeckoj, 1960: 53) upućuje na varijante istoga fonema. Dakle, izvan korpusa riječi s dvoglasnicima ne nalazimo primjere koji bi zadovoljavali komutacijske testove za dokazivanje potencijalnih fonema *ɣ* i *ɥ*. Zanimljivo je da je na gotovo identičan problem naišao i Brozović (1991: 452) pri dokazivanju fonemičnosti prvoga dijela hrvatskoga dvoglasnika.

Nadalje, nastala bi neravnoteža u morfonološkom sustavu, jer bi na primjer nastavku *-á* u 3. licu jednine prezenta glagola odgovarala bifonematska skupina *-ɣja*, usp. *čaká* “čeka” prema *vracia* “vraća”. Tu ne može biti riječi o umetanju infiksa, jer mu se ne bi mogao pridružiti morfološki plan sadržaja. Prema tome, u alomorfu bi dugi vokalski fonem alternirao s bifonematskom skupinom, a takve su alternacije u slovačkom iznimno rijetke (Král – Sabol, 1989: 294; Sabol, 1989: 114).

Kao što se može primijetiti, bifonematsko poimanje slovačkih dvoglasnika otvara brojne fonološke nedoumice i proturječnosti, i upravo tu treba tražiti odgovor na pitanje zašto je bifonematska teorija u slovačkoj fonologiji danas potpuno napuštena.

Ako ne računamo Čeha Josefa Vacheka, ideju o monofonematskom karakteru slovačkih dvoglasnika prvi je iznio Ján Horecký (1974). Uz navedeni argument komutacijskih testova, Horecký (1974: 50) navodi rezultate spektrografske analize koja pokazuje da kliznici u dvoglasniku traju znatno kraće od kratkih samoglasnika. Sabol (1977: 22sq) dodaje da ni kod jednostavnih samoglasnika taj odnos nije 1 : 2, nego istraživanja pokazuju da iznosi između 1 : 1,65 (u prvom slogu riječi) do čak 1 : 1,28 (u petom slogu riječi). Ti podaci, prema Horeckom i Sabolu, slabe tezu o mornome shvaćanju kvantitete u slovačkom književnom jeziku, a kao posljedicu toga i bifonematsko vrednovanje slovačkih dvoglasnika (Horecký, 1974: 50; Sabol, 1989: 111). Međutim, sve je to zapravo prenošenje fonološke problematike na fonetsku razinu koja ne može biti presudno mjerilo.

Puno je jači fonetski argument koji se odnosi na realizaciju dvoglasnika. Istraživanja za *Atlas slovačkih glasova* pokazala su da se dvoglasnik može interpretirati “[...] kao jednostavni klizni zvuk, kao jedinstveni glas za koji je karakterističan određeni artikulacijski pokret i određena promjena sastava zvuka u vremenu”, (Dvončová – Jenča – Král, 1969: 69).² Time je zadovoljeno i 2. pravilo Trubeckoga o razlikovanju samostalnoga fonema i skupine fonema. Prema tome pravilu skupine glasnika mogu se smatrati fonemom samo ako se tvore jedinstvenim artikulacijskim pokretom ili postupnim skraćivanjem, odnosno sužavanjem artikulacijskoga trakta (Trubeckoj, 1960: 64).

² „Ale foneticky možno dvojhlásky interpretovať aj inak. Nielen ako tesné a plynulé (klízavé) spojenie dvoch samohlások, pri ktorom sa oslabuje sonórnosť jedného člena, takže sa realizuje len jeden vrchol sonórnosti (slabičnosti), ale aj ako prostý klízavý zvuk, ako jedinú hlásku, pre ktorú je charakteristický daný artikuláčny pohyb a daná zmena zvukovej skladby v čase.“ (Dvončová – Jenča – Král, 1969: 69)

Sabol (1989: 114) navodi i sistemski kriterij: u teoriji distinktivnih obilježja duge samoglasničke foneme smatramo monofonematskima, jer svim postojećim obilježjima kratkoga samoglasnika dodajemo [+ duljina], a tada monofonematskima trebamo smatrati i dvoglasnike, budući da su dugim samoglasnicima funkcionalno ekvivalentni (u neutralizacijama i alternacijama). Horecký (1974:52) im dodaje inherentno obilježje [+ diftongičnost] koje se temelji na artikulacijskoj osobini klizavosti, a potrebno je da bi se razlikovali minimalni parovi *rád* “rado” ~ *riad* “posuđe” ili *nóta* “diplomatska nota” ~ *nôta* “napjev”. No najsnažniji argument u korist monofonematskoga poimanja slovačkih dvoglasnika prema našem je mišljenju morfonološki kriterij. Naime, alomorfi slovačkih sufikasa i nastavaka najčešće imaju oblike koji se razlikuju u samoglasničkom dijelu, a u njima se smjenjuju dugi samoglasnik, dvoglasnik i kratki samoglasnik, na primjer:

novinár “novinar”	–	fajčiar “pušač”	–	mliekar “mljekar”
prvák “prvaš”	–	vlčiak “vučjak”	–	vojak ³ “vojnik”
pekná “lijepa”	–	cudzia “strana”	–	múdra “pametna”
chytám “hvatom”	–	vešiam “vješam”	–	čitám “čitam”

Ekonomičnije je sve te sufikse i nastavke opisati kao pozicijski uvjetovane alomorfe koji se ostvaruju promjenom samoglasnika $\bar{a} - \dot{\imath}a - a$, pri čemu je raspodjela distinktivnih obilježja sljedeća:

	duljina	diftongičnost
/ \bar{a} /	+	-
/ $\dot{\imath}a$ /	+	+
/a/	-	0

Isto se događa pri kvantitativnim alternacijama koje nastaju pri tvorbi nekih morfoloških oblika poput genitiva množine imenica ženskoga i srednjega roda. Ako se taj lik tvori nastavkom $-\emptyset$, prethodni se slog produljuje. U skladu s načelom jednostavnosti i dalekosežnosti fonološkoga opisa, logično je da slučajeve poput *hlava* “glava” → *hláv*, *zima* → *zím*, *mucha* “muha” → *múch* opišemo jednako kao i slučajeve *žaba* → *žiab*, *žena* → *žien*, *noha* “noga” → *nôh*, tj. da se u svim tim slučajevima radi o istoj alternaciji. Prema tome,

³ U ovom se primjeru sufiks ne krati zbog djelovanja ritmičkoga zakona, nego zbog sinkronijskoga fonotaktičkog pravila po kojem se iza j ne mogu nalaziti dvoglasnici.

duljenje $a \rightarrow ja$ jednako je kao i duljenje $a \rightarrow \bar{a}$, a tada dvoglasnik moramo smatrati monofonematskim elementom.

Argument koji govori u prilog monofonematičnosti slovačkih dvoglasnika možda je i činjenica da oni nisu položajno uvjetovani, poput na primjer slogotvornih sonanata l, r, \bar{l}, \bar{r} . Nije dovoljno da se visoki samoglasnici i, u pojave ispred nevisokih u potencijalno tautosilabičkom položaju da bi nastao dvoglasnik. Drugim riječima, slovački dobro razlikuje bifonematske skupine dvaju kratkih samoglasnika i dvoglasnike, iako se oni jednako bilježe u pismu, o čemu je već bilo riječi.

Problematika fonološkoga statusa $/ie/$ u hrvatskom jezikoslovlju mnogo je izraženija, budući da njegova fonematičnost još uvijek nije potpuno dokazana niti općeprihvaćena. Ono u čemu se svi autori slažu jest da je refleks dugoga praslavenskoga jata u hrvatskom jednosložan. Pritom ne uzimamo u obzir specifične slučajeve poput *dvjje* ili *smijē* (Brozović, 2006:60sq), kao ni poetska ostvarenja koja zahtijevaju dvosložan izgovor, a koja ne mogu biti presudno mjerilo fonološke interpretacije. Međutim, koplja se lome oko pitanja kakav je fonološki sastav toga jednoga sloga i o tome su se u znanosti o hrvatskom jeziku uspostavila dva temeljna gledišta.

Prema prvome, refleks dugoga jata u hrvatskom se jeziku ostvaruje kao jedinstveni dvoglasnik *ie* koji se u realizaciji razlikuje od dvosložnog slijeda *ije*, ali i od jednosložnoga slijeda *jē*. Glavni su pristaše takva shvaćanja Brozović (1991: 440) i Jelaska (2004: 76). Prema drugome shvaćanju, hrvatski refleks dugoga jata fonološki se može interpretirati kao $/jē/$, pri čemu se fonološki (i fonetski) ne razlikuje od istovjetnoga fonemskog slijeda koji nije refleks staroga jata, na primjer u riječi *jēž*. Zagovornici su te teorije, između ostalih, Škarić (1996) i Pranjković (1997/1998).

O tome je pitanju napisano mnogo radova, a rasprave su se naročito intenzivirale krajem devedesetih godina prošloga stoljeća, ponajprije u časopisu *Jezik*. Njihov iscrpan popis donosi Jelaska (2005). Budući da su argumenti obiju strana predstavljeni više puta i dobro su poznati akademskoj zajednici, na ovome ih mjestu nećemo u detaljima iznositi. Smatramo da je najveći nedostatak brojnih rasprava koje su napisani o toj temi preplitanje i zamjenjivanje fonetske, fonološke i pravopisne razine, pa se rasprava o izgovornom ostvaraju i fonološkoj interpretaciji dugoga jata na kraju često svede na kritiku grafijskoga rješenja (*ije*), koje je nesumnjivo loše, ali nije nužno povezano s fonološkom interpretacijom refleksa dugoga jata. Jedno je pitanje kako se u govoru ostvaruje refleks dugoga jata, drugo je fonološka interpretacija toga ostvaraja, a nešto posve treće pravopisna konvencija njegova grafičkoga bilježenja, koju ni u kojem slučaju ne bi trebalo olako mijenjati.

Svi ti brojni argumenti u korist jedne ili druge interpretacije zapravo se sudaraju na jednom i jedinom kritičnom pitanju: ostvaruje li se jednako refleks dugoga jata i takozvanoga produljenoga jata, na primjer u riječi *vijeće* prema *vjeran*? (Dokazivati distinkciju $/ie/ \sim /ije/$ danas je potpuno bespredmetno, budući da o jednosložnome refleksu dugoga jata u hrvatskom jeziku vlada opći konsenzus). Zagovornici prve teorije smatraju da se u prvoj riječi fonetski i fonološki ostvaruje dvoglasnik *ie* koji se razlikuje od slijeda *jē* ostvarenoga u drugoj riječi. Zagovornici druge teorije smatraju da se u oba slučaja ostvaruje slijed *jē* te se zapravo ne radi o posebnom fonemu.

U radu zastupamo stajalište da dug odraz jata nije poseban fonem, jedinstven dvoglasnik /ie/, nego se ostvaruje kao slijed /jē/, u najgorem slučaju može se tako fonološki interpretirati. Tomu u prilog ne govore samo spektrogramska analiza i slušni testovi (Škarić, 1996), nego i činjenica da za opoziciju *ie* ~ *jē* ne postoji uvjerljiv minimalni par, a to ne može biti slučajnost. Primjer koji se obično navodi *sijēnā* ~ *sjēnā* pomalo je nategnut, jer je *sijeno* inače *singulare tantum*, pa zapravo nema oblik genitiva množine, a par *sijēna* ~ *sjēnā* prije će se temeljiti na distinkciji *a* – *ā* u padežnom nastavku, nego na različitom ostvaraju refleksa dugoga, odnosno produljenoga jata, kao i u poznatom paru *dijēla* ~ *djēlā*. No, čak kada bismo i priznali taj primjer, ostaje otvorenim pitanje koliko bi govornika hrvatskoga doista registriralo različito značenje pri dvoglasnom ostvaraju, odnosno pri ostvaraju s dugim samoglasnikom.

Usporedimo li tu problematiku s onom slovačkih dvoglasnika, ustanovit ćemo da se načelno radi o istom problemu: o dvojbi između bifonematske (*jē*) i monofonematske (*ie*) koncepcije hrvatskoga dvoglasnika. Stoga će kao prilog rješenju te dvojbe biti korisno usporediti polazne postavke i rješenja u obim fonološkim tradicijama, budući da se radi o gotovo identičnoj dvojbi u strukturno sličnim sustavima:

1. Slovački samoglasnički sustav poznaje cijeli podsustav dvoglasnika koji su artikulacijski povezani – svi su uzlazni, a prvi im je dio neslogotvorni visoki samoglasnik. Štoviše, sistemsko funkcioniranje dvoglasnika otvara i nova mjesta u sustavu, poput marginalnoga “diftongoida” *jo*. U hrvatskom je *ie* potpuno osamljen u samoglasničkom sustavu, a ne postoje slučajevi koji bi ukazivali na potencijalno otvaranje mjesta za druge dvoglasnike, što bismo očekivali u slučaju njegove utemeljenosti u fonološkom sustavu.

2. Fonološki je ekonomičnije opisati potencijalni fonem iz već postojećega fonološkog inventara, nego uvoditi novi fonem, ako su zadovoljeni drugi fonološki preduvjeti. Na primjer, /č/ bi bilo ekonomičnije opisati kao /tš/, međutim, tomu se protive drugi fonološki pokazatelji poput fonotaktičke distribucije: -č se može pojaviti u finalnoj poziciji, ali ne i skupine *bž*, *pš*, *kš*, *gž* i sl., koje su mu fonetski analogne. Interpretacija /č/ kao /tš/ slama se ponajprije na slogovnoj podjeli: lik *mača* (genitiv jednine) slogovno se dijeli na *ma-ča*, a ne na *mat-ša*, što u skladu s 1. pravilom Trubeckoga o razlikovanju fonema i skupine fonema (Trubeckoj, 1960: 63) upućuje na poseban fonem. Kod refleksa dugoga jata takve pokazatelje nemamo, pa je ekonomičnije refleks dugoga jata opisati kao /jē/, dakle jedinicama koje u sustavu postoje. U slovačkom jeziku dvoglasnike ne možemo tako lako opisati postojećim fonemskim inventarom. Kao što smo pokazali, pokušaji bifonematske interpretacije dvoglasnika propali su nakon što su naišli na teškoću fonološke identifikacije kliznika u prvom dijelu dvoglasnika, koji se inače pojavljuju kao alofoni sonanata *j* i *v*, pa bi se slovački dvoglasnici sveli na bifonematske skupine *ja*, *je*... Hrvatskomu dugom jatu takvo što ne prijeti, jer se pri bifonematskom shvaćanju hrvatskoga dvoglasnika opozicija prema bifonematskoj skupini *je* ostvaruje distinkcijom /e/ ~ /ē/.

3. Interpretacija refleksa dugoga jata pomoću /jē/ čini vokalski sustav logičnim i sustavnim, jer fonološki jedinstvenu alternaciju /je/ - /ie/ svodi na /e/ - /ē/, korelativnu s ostalim

samoglasničkim alternacijama /a/ - /ā/, /i/ - /ī/ itd. Sustavnija je, dakle, alternacija kratkoga samoglasnika s dugim, nego bifonematske skupine s dvoglasnikom. U slovačkom je problem obratan: budući da u slovačkom dvoglasnici alterniraju s kratkim samoglasnicima (*a – ia, ä – ia, e – ie, o – ô*),⁴ upravo monofonematsko poimanje slovačkih dvoglasnikā usustavljuje navedene alternacije i čini ih korelativnima s onima jednostavnih dugih samoglasnika (*a – á, i – í, u – ú*).

Možemo zaključiti da je problem fonološke interpretacije dvoglasnika u hrvatskom i slovačkom jeziku dijametralno suprotan, što proizlazi iz različitih samoglasničkih sustava i različitoga mjesta dvoglasnika u sustavima tih dvaju bliskih jezika.

Stječe se dojam da je posljednjih godina rasprava o refleksu dugoga jata u hrvatskom jezikoslovlju posustala, što je potpuno razumljivo s obzirom na to da su brojni višekratno izneseni argumenti više-manje iscrpljeni. Svrha je predstavljene studije iznijeti nov, koliko nam je poznato, dosad nespomenut kontrastivni argument koji će, nadamo se, udahnuti nov život u raspravu o refleksu dugoga jata, koju ni izdaleka ne možemo smatrati zaključenom.

⁴ Dvoglasnik *iu* u slovačkom jeziku ima vrlo ograničenu distribuciju i ne sudjeluje u alternacijama, što svjedoči o njegovu kasnijem, analoškom nastanku.

SUSRET DVAJU PRAVOPISA: TRANSKRIPCIJA POLJSKIH GLASOVA U HRVATSKOM JEZIKU

Ima više razloga zbog kojih bismo trebali u pravopisu materinjeg jezika pažljivije pristupiti transkripciji stranih riječi. Jasno je da današnje doba, kada smo svi svjedoci pojačanja mobilnosti i međunarodne razmjene svakojakih dobara, uključujući i ona intelektualna, bilježenje naziva iz drugih kultura i jezika još češće dolazi do izražaja nego što je to bilo do sada. Međunarodna je komunikacija učinila i to da se u svakodnevnu uporabu vratio izraz *lingua franca* koji je donedavno, činilo nam se, bio rezerviran za ulogu latinskog jezika u srednjem vijeku, a koji tako rado u današnje doba upotrebljavamo u odnosu na engleski. Iako ne možemo u potpunosti spriječiti širenje engleskoga moramo ipak utjecati na to da nam *lingua franca* današnjice ne zamijeni vlastiti jezik i ne oduzme mu sposobnost izražavanja sadržaja prije svega vlastite kulture ali također drugih kultura i jezika. Tome problemu moramo pristupiti sustavno i na način koji će biti prihvatljiv ne samo nama nego i onima iz čijeg jezika preuzeti naziv potječe. Stoga bi pozornost koju bismo trebali posvetiti prenošenju stranih naziva u naš jezik trebala biti velika. U članku će biti riječi o preuzimanju, odnosno transkribiranju stranih (poljskih) imena u hrvatski jezik.

Ima više problema s kojima se susrećemo na tome putu, od onih kako zapisati u hrvatskom jeziku glas koji se u drugom glasovnom sustavu pojavljuje, a koji naš jezik ne bilježi, kako zapisati glas, koji doduše postoji u našem jeziku, ali nema zasebnog grafema do onih, činilo bi se banalnih, kako upozoriti na ispravno čitanje stranih imena, a da ostanu prepoznatljiva za njihove nositelje?

S većinom tih problema bore se prevodioci u svojoj svakodnevnoj praksi, spikeri kojima je pripao zadatak čitanja tekstova koji vrve od stranih naziva, lektori čiji se rad sastoji od ispravljanja uradaka nerijetko bogatih stranim imenima. Teoretičari – translatozi pokušavaju sastaviti pravila koja bi poslužila svima i olakšala prevodilački rad.

U ovome ću članku, potaknuta radom na poljskom dijelu hrvatskog pravopisa¹, obratiti pozornost samo na ona pitanja koja se odnose na transkribiranje poljskih naziva na hrvatski jezik, odnosno govoriti ću o zapisivanju poljskih vlastitih imena u hrvatskome jeziku.

Dok transliteracija pokušava prenijeti **slova** iz drugog jezika, dakle nalazi ekvivalent u abecedi kojom se služi vlastiti jezik za slova druge, odnosno drugačije abecede, transkripcija je proces u kojemu je vrijednost iz fonetske razine izražena na grafičkoj razini: dakle nalazimo grafički ekvivalent (grafeme) za **glasove** (zvukove) danog (u našem slučaju stranog) jezika, zapisujemo strane glasove pomoću slova iz vlastitog jezika. Vrijedi još jednom naglasiti da transkripcija služi prijenosu iz jedne razine u drugu (iz fonetske u grafičku), stoga je možemo primijeniti kako u okvirima jednoga jezika, tako i u prijenosu s jednoga jezika u drugi. Transkripcija u vlastitom jeziku služi kao pomoć u poučavanju pravilnog izgovora²,

¹ Riječ je o pravopisu Matice hrvatske (2007) za koji je autorica ovog članka pripremila poljski dio.

² Usp. primjenu npr. u defektologiji i sl.

dok prijenos iz stranog jezika u fonetskom obliku služi pravilnom čitanju stranih riječi. Fonetski oblik stranih riječi je u nekim jezicima prihvaćen pravopisnim pravilima (npr. u srpskome jeziku) što u hrvatskome nije slučaj, te je transkripcija u hrvatskom jeziku samo pomoćno sredstvo i služi jedino lakšem čitanju stranih imena, dok njihov fonetski zapis nije prihvaćen u pravopisu.

Prije nego što krenemo u detaljnu analizu toga problema moramo precizirati funkciju transkripcije (i transliteracije) u pravopisu vlastitog jezika te se upitati u kojem ćemo se trenutku poslužiti transkripcijom i ima li uopće smisla o njoj govoriti prilikom hrvatskog pravopisa? U ovom ćemo radu pokušati odgovoriti i na to pitanje.

Olakšavajuća činjenica za provedbu zacrtanog zadatka jest što poljski i hrvatski jezik spadaju u istu jezičnu grupu slavenskih jezika, što daje nadu za postojanje niza sličnosti. Nadalje, oba jezika pripadaju zapadnom kulturnom krugu što pak rezultira ne samo latiničnom osnovom njihovih abeceda nego i nizom kulturoloških podudarnosti koje su čitke i poznate na tom kulturnom području. Stoga se potreba za transkripcijom koja bi trebala olakšati čitanje ograničava prije svega na vlastita imena i eventualne egzotizme, kojih s obzirom na bliskost kultura nema mnogo³. Ipak, bez obzira na to što se srodstvo glasovnog sustava poljskog i hrvatskog jezika pa i njihove abecede razlikuju, u zapisu vlastitih imena bit će određenih poteškoća. Upravo razlika u samoj abecedi (iako se i hrvatska i poljska abeceda zasnivaju na latinskoj abecedi) upozoravaju nas da u zapisu stranih (poljskih) imena u nekim slučajevima rabimo i transliteraciju. I tako budući da je glasovna realizacija dvaju grafema u oba jezika ista, prešutno je prihvaćena u hrvatskome pravopisu transliteracija poljskoga grafema *ż* kao *ž*. Načelno se, ipak, hrvatski pravopis u zapisu stranih riječi (imena) služi principom vjernosti originalnom zapisu.

Moramo biti svjesni dodatne poteškoće koju donosi činjenica da transkripcija koju primjenjujemo u pravopisnom rječniku ne bi smjela biti jednaka transkripciji kojom se služe lingvisti, jer je namjena fonetskog zapisa u oba slučaja drugačija. Dok transkripcija koja služi fonetičarima ili lingvistima uopće, treba biti osnova lingvističke analize i stoga mora obuhvatiti sve aspekte izgovora, transkripcija kojom se obično služimo u popularnim izdanjima tako je pojednostavljena da bi mogla služiti svojoj svrsi, a to je da pomogne čitati strana imena na način koji je, s obzirom na specifičnosti vlastitog jezika, najbliži originalnom izgovoru⁴. I dok fonetska transkripcija namijenjena lingvistima, želeći prenijeti fonetske nijanse koje imaju svoj trag u spektrografskom zapisu, uvodi niz dodatnih znakova bilježeći sve suptilnosti, transkripcija namijenjena «običnom» govorniku služi se samo znakovima koje poznaje „domaća“ abeceda. Pogledajmo kakve poteškoće pričinjavaju poljska imena u prijenosu na hrvatski jezik.

Poljski je jezik, što s ponosom naglašavaju Poljaci, kodificiran već između 15. i 16. stoljeća, a njegova je stabilnost tolika, da suvremenim Poljacima ne predstavlja veliku poteškoću čitanje djela oca poljske književnosti Jana Kochanowskog koji je stvarao u 16. stoljeću.

³ Zanimljiv članak o egzotizmima, odnosno kulturemima usporedi Alicja Nagórko (2004)

⁴ U znanstvenim krugovima je opće priznata međunarodna transkripcija **IPA** (*International Phonetic Alphabet*).

Poljska abeceda, kao i hrvatska, bazira se na latiničnome pismu. Njezin se oblik kalio u konfrontaciji s potrebama slavenskog jezika koji je u usporedbi s latinskim bio bogatiji za niz glasova. Strani srednjovjekovni kroničari zapisivali su poljska imena na njima najbliži način, posežući za njima poznatim suglasnicima. Tako je u Kronici Galla Anonima, dokumentu koji potvrđuje funkcioniranje već stabilne poljske države u 12. stoljeću, ime prvog poljskog vladara zapisano u obliku *Mesco*. Rekonstrukcija toga imena dovela je do oblika Mieszko, što istovremeno ukazuje na poteškoće zapisa mekoće, koja je jednostavno izostavljena, te na nemogućnost zapisa glasa [š]. Upravo je zapis glasova poput [š], [ž], [č] ali i mekih [ć], [ś], [ź], [ż] predstavljao u latinskom zapisu najveći problem i svaki su put, ovisno o invenciji zapisničara, bili na drugi način bilježeni. Ta je neujednačenost vodila katkada do nesporazuma. Tako je na primjer zapis *dal* mogao biti zapisom riječi *dal* ‘daljina’, *dal* ‘dao je – 3. lice jednine’, *dzial* ‘radio je – 3. lice jednine’, jer latinska abeceda nije pružala mogućnost zapisivanja niti mekoće *d*, niti glasa *l* pa neki nazivi iz prvih godina postojanja poljske države dandanas nisu razjašnjeni. Stoga nije čudna želja za ujednačenjem zapisa glasova kojih nije bilo u latinskom fonetskom sustavu i čijih pisanih ekvivalenata naravno nije bilo ni u latinskoj abecedi.

Potreba bilježenja glasovnog bogatstva pritajenog u poljskim (slavenskim) imenima (na početku u stranim, prije svega latinskim tekstovima) a kasnije i u drugim riječima pomoću latinske abecede potakla je niz rješenja. Neka su od njih bila prihvaćena, druga, kao npr. prijedlog Parkoszovica, poljskog isusovca, tvorca prvog traktata o poljskome pravopisu, koji je predložio da se tvrdi glasovi pišu kockasto ‘*jer su tvrdi*’ a mekani blago zaobljeno ‘*jer su mekani*’, nikada nisu zaživjela. Problem mekoće nije bio jedini problem koji se pojavio već u prvim zapisima poljskih imena i naziva. Iskusniji po pitanju zapisa slavenskih glasova Česi, poslušali su savjet Jana Husa i uveli dijakritičke znakove za označavanje u latinskom nepostojećeg niza š, č, ž, ć. Poljaci su to iskustvo iskoristili samo djelomično služeći se znakovima za označavanje mekoće niza s, z, c – pišući njihove meke adekvate kao ś, ź, ć kao i ń. U ostalim slučajevima su posegli za dvoznacima označavajući š kao sz, č kao cz, dž kao dż, đ kao dź.

Vratimo se ipak hrvatskome pravopisu i poteškoćama u zapisu poljskih imena u hrvatskome jeziku. Želeći sustavno opisati poteškoće koje postoje u transkripciji poljskih imena na hrvatski jezik moramo odgovoriti na pitanja koje su razlike između ta dva jezika na grafičkoj ali i na glasovnoj razini. Te se dvije razine isprepliću pa ćemo o njima govoriti zajedno.

Počnimo od konstatacije da u abecedi hrvatskoga jezika ne postoje grafemi poljske abecede poput: *q, ę, ł, ń, ś, ó, w, ź, ż, y*. Iza tih se grafema često krije glasovna realizacija koja se u potpunosti podudara s hrvatskom, ali koja se u zapisu razlikuje. To se odnosi na *ń* koje izgovaramo kao hrvatsko *nj*; *ó* koje izgovaramo kao hrvatsko *u* (usput rečeno, taj se glas u poljskome jeziku može zapisati i pomoću grafema *u*); *w* koje izgovaramo kao hrvatsko *v*⁵; *ź* koje izgovaramo kao hrvatsko *ž*. Zahvaljujući toj ekvivalenciji poljske riječi *koń, żaba*,

⁵ Bez obzira na to što u fonetskom opisu glasa [v] u poljskome i hrvatskome jeziku postoji razlika, u svakodnevnom izgovoru u oba jezika ta se razlika ne čuje, te stoga možemo slobodno i izgovor *w* pridružiti onima koji u hrvatskome imaju potpuni ekvivalent.

woda ne samo da ćemo bez poteškoća pročitati kao *konj*, *žaba*, *voda* nego ćemo i shvatiti o čemu se radi, dok ćemo ime poznatog poljskog redatelja *Wajde* bez greške pročitati kako ga čitaju i Poljaci – [vajda]. Zbog uplitanja povijesti malo je teže s grafemom *ó*. Naime, taj je zapis u poljskome jeziku prouzrokovan bilježenjem porijekla tog glasa i povijesnih jezičnih promjena. Zapis *ó* pojavljuje se na mjestima na kojima je povijesno bilo *o*. Znajući tu činjenicu lakše ćemo zapaziti podudarnost među poljskim riječima *góra*, *dwór*, *bór* s *ó* i hrvatskima s *o* – *gora*, *dvor*, *bor*⁶. I time završava niz koji nam olakšava transkripciju. Preostaju problemi s transkripcijom nazalnih samoglasnika *a*, *e*, te s *l* kojega nema u hrvatskome jeziku (barem u zapisu), s mekim *ś* i *ź*, te s *y*.

U odnosu na hrvatski jezik tri su pojave tipične za izgovor u poljskome jeziku koje valja posebno komentirati: to su **mekoća**, **zvučnost i nazalnost**. Kao dokaz distinktivnosti mekoće u poljskome jeziku obično služe primjeri koje razlikuje upravo to svojstvo. I tako *piasek* [p'asek] znači 'pijesak' dok *pasek* [pasek] znači 'remeni'; *bić* [b'ić] znači 'tući' dok *być* [być] *znaczy* 'biti', a *bicz* [bić] 'bič'; *miły* [m'iy] znači 'mio' dok *myły* [myy] – prale su'. Takvih primjera, doduše, nema mnogo ali su dovoljni da bismo svojstvo mekoće smatrali distinktivnim svojstvom u poljskome jeziku. Mekoća se u poljskome jeziku zapisuje na dva načina: jedan pomoću kose crtice iznad mekog suglasnika (tu mogućnost imaju suglasnici s, z, c, n, dz): *ś*, *ć*, *ź*, *ń*, *dź*; takva oznaka mekoće pojavljuje se ispred suglasnika: usp. *ćma*, *śmiały*, *śmigło*, *wieźźma*, *wieźmy*, *końmi*; drugi pomoću samoglasnika *i* koji može označavati ili samo mekoću kao npr. u riječima: *biały* [b'ay], *wieś* [v'eś], *pionek* [p'onek] ili može označavati mekoću, istovremeno igrajući ulogu samoglasnika kao u riječima: *zima* [zima], *cichy* [čihy] – 'tihi' ili *dziki* [z'iki] 'divlji'. Takvu mogućnost bilježenja mekoće ima gotovo svaki poljski suglasnik⁷: [b'] – *biały*, [w'] – *wieś*, *witraż*, [l'] – *listopad*, [f'] – *figa*, [m'] – *milość*, [p'] – *piłka*, *pionek*, [h'] – *chichot*, [k'] – *kiść*, [g'] – *gitara*. Važnost mekoće u poljskome jeziku dodatno potvrđuje postojanje pozicijskog fonema *y* koji se pojavljuje jedino iza tvrdih suglasnika (usp. *bić* : *być*, *pisk* : *pysk*; *wyć* : *wić*). Transkribiranje poljskih mekih suglasnika dolazi do izražaja kada se oni u poljskome jeziku označavaju zasebnim znakom, dakle onda kada se mekoća odnosi na niz s, z, c⁸, jer njihov zapis pomoću hrvatskog zapisa ne daje sliku poljskog izgovora. Da bismo izbjegli «hrvatsko» čitanje riječi *cicho* ('tiho') suglasno poljskom izgovoru moramo tu riječ transkribirati kao [ćiho]. U ovome slučaju, budući da hrvatski jezik ima znak za *ć* i u glasovnom sustavu taj glas postoji, problema s čitanjem nema. Problem se pojavljuje u slučaju mekoće *s*, *z* ispred *i*, gdje je takva pozicija u hrvatskome jeziku moguća, ali se ipak različito izgovara (usp. *zima* – [zima]). Transkripcija u tome slučaju signalizira različitost izgovora hrvatskog *zi* te poljskog *zi*). Budući da u hrvatskome jeziku nema znaka za odgovarajući mekani *s*, *z* – preostaje nam njihovo transkribiranje pomoću [ži], [ši] (meko š, ž!) kako je to do sada učinjeno s dodatnim upozorenjem na „smekšan“ izgovor, ili pak prema dogovoru pomoću

⁶ Radi se o promjeni boje samoglasnika *o* koji je poput drugih samoglasnika (*pochylonych*) bio označavan kosom crticom. S vremenom se izgovor približio izgovoru *u*, međutim zapis je ostao isti.

⁷ Meko *t'* prešlo je u *ci* (odnosno *ći*) i pojavljuje se sporadično samo u riječima stranog podrijetla tipa *festival* (s tendencijom otvrdnjenja); meko *d'* prešlo je u *dź* dok je meki izgovor očuvan jedino u riječima stranog podrijetla tipa *diament*, *diadem* ...

⁸ Iz ovog smo niza izostavili *ń* jer taj grafem (i glas koji mu pripada) uspješno prenosimo na hrvatski pomoću *nj*.

[zi] i [si]⁹. Ni jedan ni drugi izgovor ne odgovaraju stvarnosti, stoga je posve svejedno kako se dogovorimo. Dobro je ipak znati da slično hrvatskome tročlanom nizu *c, č, ć*, u poljskome jeziku tročlani su i nizovi *s, ś, ś, z, ź, ź* te *dz, dź, dź*. Jedino je prvi od spomenutih nizova u potpunosti jednako realiziran i u poljskome i u hrvatskome jeziku, dok se ostali nizovi realiziraju samo u dva elementa i to *s, ś; z, ź*. Preostali niz realizira dva zadnja – znači *dź* i *đ* dok je realizacija prvog elementa samo kontekstualna – vezana uz određenu poziciju – *dz* možemo smatrati zvučnim ekvivalentom *c* koji se pojavljuje npr. u čvoru na granici riječi – otac bi ga – [otazbiga], ili tvrdim parnjakom *đ*. Manjkavosti spomenutih nizova istovremeno opravdava nepotpunu adekvatnost ponuđene transkripcije. Stvar dodatno komplicira i pokušaj mekanog izgovora, što rezultira asinkronim izgovorom koji otkriva stranca. To je prije svega vidljivo kod poljskih prezimena koja završavaju na *-kiewicz* poput *Sienkiewicz, Mickiewicz*, koje se obično u hrvatskom izgovara kao [šjenkijević], [mickijević]. Prijedlog transkripcije –k’ević nije prihvaćen te je ostao dosadašnji zapis [kj] – što rezultira čitanjem [kij], iako je čitanje sinkrone mekoće u ovom slučaju u potpunosti moguće.

Osim mekoće, svojstvo poljskog izgovora koje može donijeti niz problema s transkripcijom je **zvučnost**.

U Silićevom (Silić-Anić, 2004.) pravopisu¹⁰ navedena su slova poljske abecede koja ne podliježu transkripciji, što znači da nema potrebe njihovog transkribiranja, odnosno glasovi označeni tim slovima u oba se jezika smatraju istovjetnima. To su sljedeća slova: **a, b, c, ć, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, z**.

Napomena koju ipak vrijedi dodati kao komentar tome nizu odnosi se na bezuvjetan gubitak zvučnosti svih zvučnih glasova koji dolaze na kraju riječi. Iako zvučni izgovor (ispred zvučnog suglasnika ili ispred samoglasnika kojim započinje naredna riječ) samo djelomično može omesti komunikaciju, u Poljskoj se on smatra regionalizmom. Prema tome, gotovo bi se svi zvučni suglasnici u tome nizu trebali transkribirati na dva načina, kao zvučni ili kao bezzvučni, ovisno o poziciji. Dakle *jesz* (‘jedeš’) i *jeż* (‘jež’) – čitamo jednako kao [ješ] (u hrvatskome se izgovor tih dviju riječi razlikuje – [ješ] i [jež]). Ima i obrnutih situacija gdje dolazi do ozvučenja bezzvučnih suglasnika (*liczba* – [lidžba] ‘broj’, *także* – [tagže] ‘također’, *prośba* – [prožba] ‘molba’).

Dakle, transkripcija zvučnih i bezzvučnih suglasnika ovisi o poziciji i skoro uvijek može imati dvije realizacije: zvučnu odnosno bezzvučnu, što bi, bez obzira na opasno širenje niza suglasnika trebalo navesti u pravilima transkripcije. Na taj bi se način, uzevši u obzir mekoću i zvučnost, niz koji ne podliježe transkripciji smanjio samo na: **a, e, j, o**, dok su ostali suglasnici prema prijedlogu obaju pravopisa zapravo transliterirani uz zanemarivanje činjenice da se mogu na više načina transkribirati, ovisno o susjedstvu, dakle na neki način ignorira se njihov izgovor¹¹. U poljskom se jeziku **b** može pojaviti u kontekstu koji dopušta njegov fonetski zapis kao hrvatskog **b** – kao u riječi *baba*, ali i kao bezzvučno **p** u riječi *grób*

⁹ Takav zapis nameće „hrvatski“ izgovor *si, zi*.

¹⁰ I uslijed toga, ne bez svojevrsnog otpora, i u Matičinom rječniku. Opravdanje tog poteza s jedne strane je želja za pojednostavljenjem i ujednačenjem pravila transkripcije u odnosu na različite jezike, s druge pak praktičnost koja ne dopušta širenje u hrvatskom pravopisu teksta, koji se ipak odnosi na druge jezike.

¹¹ Odlučila je praktičnost i zasigurno činjenica da u većini zvučnost i mekoća ne ometaju sporazumijevanje dobronamjernih sugovornika, kojima u prilog ide i zapis riječi.

– [grup] ‘grob’ ili kao meko **b’** u riječi **bicz** – [b’ič]; **c** može biti realizirano kao **c** u riječi *car*, ispred **i** kao **ć** u riječi *cicho* – [ćiho], ili pak **č** ako iza njega slijedi **z** kao u riječi *czapka* [čapka], dok se **cz** u susjedstvu sa zvučnim izgovara kao **dž** – itd. Glas označen grafemom **f** koji nema u biti zvučnog parnjaka, jer se pojavio kasnije kada je poljski glasovni sustav već bio formiran, s vremenom je preuzeo ulogu bezzvučnog parnjaka **w**. Suglasnici **r** i **t** iza kojih stoji **i** su stranog porijekla te je njihov izgovor lagano palataliziran što također moramo u transkripciji označiti usp. *ring* [r’iŋg], *festiwal* [fest’ival].

Posebnu pažnju zaslužuju i dvoznaci jer treba naglasiti da se **r**, **s**, **c** iza kojega se pojavljuje **z** izgovaraju – dakle i transkribiraju – kao **ž** (odnosno **š**), **ś** (odnosno **ž**) te **ć** (odnosno **dž**), dakle ime *Jerzy* čitamo kao [ježi], a prezime *Rzeczkowski* pročitat ćemo kao [žečkofsk’i] ili, bez straha od gubitka statusa standardnog izgovora, u brzom govoru čak [žečkoski]. Dakle, glas koji proizvodimo čitajući slova **rz** i **ż** je potpuno jednak, te bi stoga i njihova transkripcija trebala biti jednaka (ovisno o susjedstvu zvučna ili bezzvučna).

Dvoznacima pripada i **ch** – čiji se izgovor u suvremenom poljskom jeziku, kod većine govornika ne razlikuju od izgovora **h**¹². Stoga se zapis riječi *halas* i *chata* u transkribiranom, **pojednostavljenom** obliku ni po čemu neće razlikovati¹³.

Samoglasnik **u** koji se pojavljuje iza **a** – čita se kao **u** u riječi *auto* [aʊto] pri čemu taj izgovor pripada u drugim riječima i grafemu **ł** usp. *łata* [ʌata] ‘zakrpa’, *łysy* [ʌysy] ‘ćelav’.

Dodatno pojašnjenje traži samoglasnik **i**, jer budući da vrši funkciju »omekšivača«, transkribira se pomoću mekoće prethodnog suglasnika dok transkripciju ne traži njegova druga funkcija – samoglasnika. Dodatno u nekim pozicijama **i** traži izgovor j [j] – npr. *Dania* [dańja] ‘Danska’ ili *brzoskwinia* [bżoskfńja] ‘breskva’, *Maria* [mar’ja]. Drugim riječima, transkribirajući poljsko **i** na hrvatski možemo ga zapisati samo kao mekoću prethodnog suglasnika – *miasto* [m’asto], kao mekoću suglasnika i samoglasnik **i** – *pismo* [p’ismo], te kao mekoću suglasnika i **j** – *wianek* [v’janek].

Sonanti poput **l**, **m**, iako nemaju svoj bezzvučni parnjak imaju mogućnost mekanog izgovora za koji nemaju u poljskome zasebnog znaka. Njihova se mekoća bilježi pomoću **i**. Dakle, *lipa* [l’ipa], *miś* [m’iś] ‘medo’, za razliku od tvrdih *lampa* [lampa] *mysz* [myś] ‘miś’.

Posebni komentar zahtijeva izgovaranje nazala čiji se izgovor, ovisno o poziciji mijenja.

Budući da transkripcija služi pravilnom čitanju odnosno artikuliranju originalnih tekstova, prije svega vlastitih imena, te pravilnoj tvorbi derivata, pitanje originalnog izgovora i znanje o njemu nije bez značenja.

Poljski se pravopis zasniva na morfonološko-povijesnom principu, što znači da uz uvažavanje morfonoloških pravila nemalu ulogu imaju tradicija i povijest. Specifičnost poljske abecede između ostalog leži i u tomu da se neki od glasova, ovisno o povijesnom tijeku zapisuju na dva različita načina. Tako je s već spomenutim samoglasnikom **u** – koji se ovisno o podrijetlu može zapisati kao **u** ili kao **ó**. U standardnom poljskom jeziku u izgovoru nema nikakve razlike. Samoglasnik označen u poljskoj abecedi kao **ó** povijesno potječe od **o**, a zbog specifičnog izgovora (takozvano *pochyłe o*), bilo je posebno označavano u pismu. S vremenom se njegov izgovor u potpunosti izjednačio s izgovorom **u**. Trag povijesti nastan-

¹² Zvučni izgovor **h** danas se smatra regionalizmom.

¹³ U službenoj (slavenskoj) transkripciji oba se grafema prenose kao **χ**, dok se zvučnost uzrokovana susjedstvom bilježi pomoću **γ** usp. *klehda* [kleɣda] (usp. Ostaszewska 1997).

ka različitog zapisa toga zvuka nalazimo u deklinaciji i u usporedbi s drugim slavenskim jezicima u kojima je ono ostalo u obliku **o** (góra – hrv. gora, bór, bor itd.). Budući da je taj **povijesni trag** čitak u hrvatskome jeziku u nekim tvorbenim kategorijama, tradicionalno se on i transkribira kao **o**, iako se to ne opravdava izgovorom (izgovor imena najpoznatijeg poljskog grada Krakova u nominativu glasi Kraków [krakuf]), nego u povijesnoj analogiji između posesivnog hrvatskog sufiksa **-ov** koji prepoznajemo u poljskom **-ów**¹⁴. U Poljskoj ima mnogo gradova čija imena potječu upravo od imena njihovih osnivača. Kraków je grad Kraka – Krakov grad – kao Markov, Josipov i sl. Stoga smo skloni sve nazive slične nazivu Kraków (Chorzów, Piastów, Gorzów, Rzeszów i sl.) pisati kao Krakov, Hožov, P’astov, Gožov, Žešov, zanemarujući njihov poljski izgovor ([krakuf], [hožuf] itd.). Povijesna bliskost naših dvaju jezika daje ovim nazivima prepoznatljivost i stoga smo skloni popustiti, iako smo u ovom slučaju svjesni nedosljednosti. Ipak, nećemo se složiti da to načelo primijenimo prema svim nazivima, jer ova povijesna čitkost nije svugdje jednaka, a neupućeni govornik najradije primjenjuje načela koja su bezuvjetna, uostalom, teško je očekivati lingvističko znanje od običnog govornika. Važno je podsjetiti da bi nam transkripcija trebala služiti kao osnova za pravilno čitanje stranih naziva, da ne bi dolazilo do nesporazuma ili čak nečitljivosti stranih imena¹⁵. Osim toga jezična svijest i znanje korisnika jezika nije jednako znanju jezičara, stoga je teško očekivati od televizijskog spikera da na brzinu analizira porijeklo imena koje upravo mora pročitati.

Zaseban problem predstavlja zapis onih glasova koji *službeno* u hrvatskome ne postoje, što znači da nemaju zaseban grafem za njihov zapis, a osim toga teško je objasniti njihovu artikulaciju. To se odnosi na poljsko **l** i **y**. U transkripciji tih glasova obično se potpomažemo najbližim zvukovima to znači **l** i **i**, pokušavajući ih dodatno obrazložiti kao svojevrsnu inačicu. Povijesno **l**, čiji izgovor je jednak u hrvatskom izgovoru **u** u riječi **auto**, često se pojavljuje u situacijama u kojima se u hrvatskome pojavljuje **l** – npr. **loviti, luk, lug**, łowić, łuk, *łęg¹⁶.... Stoga se i u ostalim situacijama taj zvuk prenosi u obliku **l**. Samoglasnik **y** koji je u hrvatskome povijesno izjednačen s **i** – transkribira se kao **i** pri čemu ovdje nema potrebe za dodatnim objašnjavanjem tvrdoće prethodnog suglasnika, budući da u hrvatskome jeziku **i** ne smekšava prethodni suglasnik.

Možda ne bi bilo na odmet, upravo da se naglasi svrha transkripcije u pravopisnom rječniku hrvatskoga jezika, transkripciju (kako je to uobičajeno) staviti u uglate zagrade i pisati malim slovom. Tada vjerojatno nitko ne bi pogriješio i preuzeo iz pravopisa transkribirani oblik kao onaj koji treba stajati u njegovom školskom ili novinarskom uratku.

¹⁴ Zanimljivo da je upravo Krakov razlogom u hrvatskom jeziku rijetke hiperkorektnosti. Naime znajući da u nominativu u originalu Krakov ima ó, da bi pokazali svoje znanje neki ga dekliniraju s ó – npr. *Krakówa što bi u izgovoru trebalo biti Krakufa, što je ne samo dokaz neznanja nego vodi i neraspoznavanju imena toga svima poznatog grada.

¹⁵ Riznica primjera nečitkosti stranih imena su sportski prijenosi gdje se obično strana imena čitaju u skladu s fonetikom jezika koji poznaje spiker – tako se može dogoditi da će se poljsko sz – pročitati na mađarski način kao s – rz kao češko rž, a potpuna zagonetka je bilo prezime poljskog skijaša Jerzyja Żile (Jerzy Żyła [žila]) čije je prezime bilo pročitano na njemački način (vjerojatno zbog izostanka dijakritičkih znakova) kao Cila, što stvarno nije za prepoznati (prijenos iz Innsbrucka 4. 01. 2009. na HRT 2!).

¹⁶ Zastarjelo *livada*

Možemo diskutirati na temu treba li strana imena pisati u originalu i kako ih izgovarati. Radi se naravno samo o vlastitim imenima i eventualno o egzotizmima, jer u slučaju «običnih» riječi te riječi jednostavno prevodimo.

Ono što nam u ime jezičnog liberalizma predlažu pravopisni rječnici može se sažeti u sljedećim točkama:

Strana imena zapisujemo u originalu. Odstupanje od ovoga pravila je dozvoljeno samo kada je riječ o povijesnim nazivima koji se u hrvatskoj tradiciji pamte u drugačijem obliku (poput Krakov, Lođ)

U pravopisima navedena transkripcija stranih imena služi **isključivo** njihovom pravilnom izgovaranju.

Slova koja služe transkripciji odgovaraju originalnom izgovoru ili kada nema odgovarajućih grafema za njihovo zapisivanje grafemom najbližeg izgovora.

Pravopisni rječnici kojima je cilj ne samo pravopis nego i pravoglas trebali bi ukratko dati instrukciju čitanja stranih imena, odnosno stranog zapisa kao dokaz dobronamjernosti uspješnog kontakta (Grice).

U doba pojačane komunikacije i mobilnosti verifikacija pravilnog zapisa imena ili pak pravilnog čitanja nije problem i svjedoči o jezičnoj kulturi ili o njezinom nedostatku.

Iako su neka od poljskih imena zapisana u zapisu koji se razlikuje od originala ne bi bilo na odmet da se kao mogućnost pojavi također varijanta originalnog zapisa (Warszawa, Kraków, Łódź)

Svakako treba naglasiti pravo svakog jezika na očuvanje originalnog zapisa te neprevođenja vlastitih imena. Pravo koje tražimo od drugih moramo i sami pružiti. Kao argument neka mi posluži samo anegdoticno prevedeno ime Dubrovnika na Dąbrownik, zapis Šibenika kao Szybenika i Zagreba prihvaćenog u poljskoj tradiciji kao Zagrzeb.

Za većinu ovdje izrečenog nije bilo mjesta u Hrvatskome pravopisu, stoga je ovaj članak svojevrsno proširenje i opravdanje skromnosti pojašnjenja sadržanih na stranicama pravopisa.

O PISANJU IZVEDENICA OD STRANIH VLASTITIH IMENA U HRVATSKOME¹

1. Uvod

Pisanje izvedenica od stranih vlastitih imena nije se postavljalo kao poseban pravopisni problem te se njegovo razmatranje može učiniti neobičnim. Potrebno je zato na početku pobliže objasniti zašto je odabrano za predmet ovoga članka.

Prvotni je poticaj došao iz pravopisnih previranja u posljednjem desetljeću – jedna od tema zastupljenih u njima bio je i način zapisivanja odnosnih pridjeva izvedenih od stranih vlastitih imena. Nikakve dvojbe nije bilo i nema oko toga da se u tradiciji hrvatskog pravopisa u pisanju stranih vlastitih imena, pa i posvojnih pridjeva izvedenih od njih, zadržava način zapisivanja uobičajen u jeziku iz kojega dolaze – problem i prijepori niču u odnosnih pridjeva: treba li pisati *dejtonski* ili *daytonski*, *vivegovski* ili *vieweghovski*. Načelo koje ozakonjuje *dejtonski* i *vivegovski*, a ono stoji i u temelju pravopisnih rješenja tih pitanja, dobro se može predočiti u sljedećoj formulaciji: «Razlika je između posvojnih i odnosnih pridjeva u tome što se posvojni pridjevi pišu velikim, a odnosni pridjevi malim početnim slovom. Razlog je pak što se odnosni pridjevi pišu malim početnim slovom, jer za razliku od posvojnih pridjeva, imaju opći, odnosno jezični karakter. Ono što se piše velikim početnim slovom jest pojedinačno; a pojedinačno nije činjenica jezika u pravom smislu te zato i ne podliježe jezičnonormativnim pravilima. Mogli bismo zaključiti: s obzirom na to da odnosni pridjev napravljen od strane osnove čini jezik u pravome smislu, morao bi podlijevati jezičnonormativnim pravilima kojima podliježe i odnosni pridjev napravljen od domaće osnove».² Aktualni hrvatski pravopisi ne pridržavaju se ipak toga načela tako nedvosmisleno kako bi se moglo očekivati, a suvremena jezična poraba pridržava ga se još manje. Ni jedna ni druga činjenica nisu bez udjela u tom što je u pravopisnim dvojbama u posljednjih desetak godina način zapisivanja toga razreda izvedenica percipiran kao jedan od važnijih problema.

Istraživanje o kojem izvješćuje ovaj članak zamišljeno je kao prilog rasvjetljavanju toga pravopisnoga problema. U njemu je kao polazište izabrano ispitivanje suvremene hrvatske pravopisne kodifikacije formulirane u pravopisima autorâ Vladimira Anića i Josipa Silića (2001) te Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Moguš (1996; 2000), i to, dakako, s obzirom na to kako je u njoj ostvareno spomenuto načelo (v. 2. poglavlje). Kako je pak samo načelo argumentirano više iz općelingvističke nego iz kroatističke pozicije, činilo se prikladnim ispitati i kako je dotičan problem riješen u kodifikacijama drugih standardnih jezika, osobito onih u kojima se slične dvojbe mogu javiti jer su hrvatskomu tvorbenim potencijalom i grafijskim sustavom bliski, dakle u slavenskim jezicima koji se služe latinicom (v. 3. poglavlje). U tom se svjetlu moglo sigurnije odrediti je li način zapisivanja kakav to

¹ Članak je objavljen u časopisu *Fluminensia* 14/2002, 85-104. U ovu inačicu unesene su manje preinake.

² Josip Silić u: Hekman 1996, 8.

načelo propisuje uistinu dan prirodom samoga jezičnoga sustava, kako bi to iz formulacije izlazilo, ili je zapravo riječ o arbitrarnoj pravopisnoj konvenciji. Središnji je i najopsežniji dio istraživanja bilo ispitivanje suvremene jezične porabe (v. 4. poglavlje), i upravo je u tom dijelu istraživanja postalo jasno da se problem ne tiče samo odnosnih pridjeva nego i drugih razreda izvedenica – ni njihovo zapisivanje nije, naime, jednoliko. Zato je i žarište u ispitivanju hrvatskih i drugih slavenskih pravopisnih kodifikacija, pa i u postavljanju predmeta ovoga istraživanja, prošireno s odnosnih pridjeva na izvedenice od stranih vlastitih imena općenito. Članak se nastavlja pozicioniranjem ispitivanoga problema na području pravopisa kao jezikoslovne discipline (v. 5. poglavlje), propitivanjem simboličke funkcije načina zapisivanja izvedenica u pokušaju utvrđivanja pravih uzroka aktualne hrvatske kodifikacije (v. 6. poglavlje) te završava prijedlogom njezine izmjene (v. 7. poglavlje).

Metodološko su polazište istraživanja distinkcija između *kodifikacije* i *norme*, koja je jasno određena u radovima Praške škole³, te osnovne postavke pravopisa kao jezikoslovne discipline⁴. Pod kodifikacijom se tako razumijevaju u jezičnim priručnicima izriječkom ustanovljena pravila svojstvena samo standardnim jezicima, a pod normom jezične zakonitosti koje svojom porabom afirmiraju govornici, zakonitosti koje su stoga svojstvene svim jezičnim varijetetima: i organskim dijalektima i supstandardnim idiomima i standardnim jezicima. Pražani ističu kako između kodifikacije i norme standardnoga jezika postoji stalna napetost, a odlika je suvremenih razvijenih, razrađenih i stabiliziranih standardnih jezika kodifikacija koja je vrlo bliska normi suvremene jezične porabe prosječnih govornika. To je dijelom i pozicija s koje se postavlja prijedlog izmjene suvremene hrvatske kodifikacije pravopisnoga problema o kojem je u ovom članku riječ.

2. Izvedenice od stranih vlastitih imena u suvremenoj hrvatskoj pravopisnoj kodifikaciji

O izvedenicama od stranih vlastitih imenica u Anić–Silićevu se pravopisu govori uzgred, ali jasno. Tako se imenice koje označuju *pristaše nekoga učenja ili pripadnike nekoga pokreta* spominju u poglavlju o malom i velikom početnom slovu, a iz nekoliko se primjera vidi da je jedina opcija njihova zapisivanja «transkribirana»⁵, dakle prema hrvatskom izgovoru (*marksist, budist*) (Anić - Silić 2001, 100). U istom poglavlju, ali i u poglavljima o stranim imenima ljudi (Anić - Silić 2001, 210) i naseljenih mjesta (Anić - Silić 2001,

³ V. npr. Jedlička 1971. Uz članak je navedena i opsežna bibliografija sa svim važnijim radovima te škole posvećenima jezičnoj standardizaciji.

⁴ Potanko o tome u 6. poglavlju.

⁵ Transkripcijska su pravila u: Anić – Silić 2001 obrađena neobično opsežno. U pravopisima većine jezika koji se služe latinicom transkripcijska (i transliteracijska) pravila dana su za grčki, ćirilice, ideogramske i druge nelatinične grafijske sustave, a za latinične samo iznimno. Njihova je uporaba u vezi s latiničnim grafijskim sustavima usto ograničena na slučajeve kada zbog tehničkih razloga nije moguće uporabiti odgovarajući grafem (npr. umjesto poljskoga *ż* Česi katkad rabe svoje *ž*, umjesto hrvatskoga *č* Mađari svoje *ty* ili *cs*), iako se u računalnoj eri to događa sve rjeđe. Posebnost je položaja transkripcije u hrvatskome u njezinoj funkcionalnosti u provođenju pravopisnog pravila: njome se ravna način zapisivanja osnove u izvedenicama od stranih vlastitih imena. Upravo joj to u hrvatskim pravopisnim priručnicima osigurava položaj kakav ima samo u pravopisima jezika kojima latinica nije osnovno pismo. Transkripcijska se pravila, međutim, u praksi često shvaćaju i kao uputa o izgovoru stranih imena.

214), govori se i o *odnosnim pridjevima* izvedenicima od tih imena. Pravopis jednoznačno ozakonjuje njihovo pisanje prema odgovarajućim transkripcijskim pravilima (*abanjanovski, apendinijevski, esterhazijevski, kasprovičevski, ipsilantijevski, maodzedungovski, nkomovski; bekeščapski, kembrički, edimburški, vijarečki, monački*), a tako se pišu i imena *stanovnika naseljenih mjesta* (*Bekeščabljanin, Čismijac, Kiljanin, Nanćanin, Upsaljanin, Vijaređanin*). Međutim, za odnosne pridjeve tvorene od imena ljudi, ali ne i za pridjeve izvedene od naziva naseljenih mjesta i ne za imenice, ozakonjena je iznimka – izvorno se pisanje dopušta u slučajevima u kojima se gubi prepoznatljivost oblika prema uobičajenom izgovoru: *sisleyevski* umjesto *sizlijevski* od *Sisley*, *o'neilovski* umjesto *onilovski* od *O'Neil*. Ova napomena, iako naoko marginalna s obzirom na to da se načelo inače provodi s velikom dosljednosti, vrlo je znakovita: njome se zapravo priznaje postojanje izvedenica u kojima je radi prozirnosti njihove tvorbe potrebno zadržati izvorni zapis osnove riječi. Gubitak prepoznatljivosti, međutim, odlikuje i druge razrede izvedenica, a ne samo odnosne pridjeve napravljene od imena ljudi (npr. *Vijaređanin* i *vijarečki* prema *Viareggio*, *furijerist* prema *Fourier*). Prepoznatljivost izvornoga slovnoga lika u njegovoj «transkripciji» nije vezana uz tvorbeni razred, nego uz čestotu riječi u jezičnoj porabi i informiranost samih govornika.

Pisanju tih razreda izvedenica u Babić–Finka–Moguševu pravopisu posvećeno je posebno poglavlje (Babić – Finka – Moguš 1996, 54; 2000, 63). Pritom valja istaknuti da se dvije verzije toga pravopisa, za uporabu u školama preporučeno 4. izdanje te izmijenjeno 5., u pristupu ovom problemu nimalo ne razlikuju, iako se iz polemika koje su se vodile po hrvatskom tisku mogao steći drukčiji dojam. U obama se izdanjima tvrdi kako se uobičajilo da se *odnosni pridjevi izvedeni od imena stranih naseljenih mjesta i dijelova država koji se pišu izvorno* i sami pišu izvorno do morfemske granice, a od nje s glasovnim promjenama koje se pri tvorbi događaju (*bochumski, kielski, leipziški, Münchenski, newyorški, stockholmski*), no mogu se pisati i u izgovornom obliku (*hesenski, minesotski, bohumski, kilski, lajpciški, minhenski, njujorški, štokholmski*). *Odnosni pridjevi od stranih osobnih imena* kojima se izriču svojstva kakva imaju nosioci tih imena dobili su, tvrdi se, opće pridjevno značenje te se pišu prema hrvatskom izgovoru (*bodlerovski, botičelijevski, šekspirovski, volterovski, erolfinovski*). Prema izgovoru pišu se i *imenice* kojima se izriče svojstvo ili kakav drugi odnos povezan s nositeljem osobnoga imena (*čegevarist, jozefinizam, makijavelizam, marksizam, šekspirologija, darvinizam, humboltovac, fulbrajtovac*). U osnovi se i u ovom pravopisu ozakonjuje jednaka praksa: izvedenice treba pisati prema njihovu izgovoru. Razlika je u odnosu prema Aniće–Silićevu pravopisu samo u tome za koji se njihov razred dopušta i izvorno pisanje: ovdje to nisu odnosni pridjevi od imena ljudi, nego od naseljenih mjesta, a u tim se slučajevima, čini se, takvu pisanju daje i prednost.

Načelne razlike između dvaju hrvatskih aktualnih pravopisa u rješavanju ovoga problema nema – kad razlike ima, u pitanju nije bit pristupa, nego pojedinost u vezi s kojom se od načela odstupa. Upravo ta arbitrarnost u iznimkama, međutim, dovodi u sumnju i utemeljenost samoga načela.

3. Izvedenice od stranih vlastitih imena u pravopisnim kodifikacijama slavenskih jezika latiničnoga pisma

Poljski se standardni jezik razlikuje od drugih slavenskih standardnih jezika koji se služe latinicom time što u znatno većoj mjeri polonizira strana vlastita imena: dok u hrvatskome, primjerice, kroatiziramo uglavnom samo starogrčka i latinska imena, a već srednjovjekovna i ranonovovjekovna ne tako dosljedno, u poljskome se podomaćuju i imena iz modernih jezika. Kako *Georgea Washingtona* Poljaci znaju pod imenom *Jerzy Waszyngton*, a *Karla Marxa* kao *Karola Marksa*, samo je po sebi jasno da će i eventualne izvedenice od tih imena biti tvorene od polonizirane osnove (npr. *marksyzm*). U novije se doba, međutim, mnoga imena koja su se tradicionalno grafijski polonizirala pojavljuju i u izvornoj inačici: moguće je tako pisati *Shakespeare* uz *Szekspir*, *Voltaire* uz *Wolter*, *Chopin* uz *Szopen*, ali se izvedenice od tih riječi i dalje javljaju samo s osnovom interpretiranom u domaćem glasovnom i slovnom inventaru: *szekspirowski*, *wolterowski*, *szopenowski* (*Słownik ortograficzny języka polskiego* 1994, 143). Polonizaciji podliježu i izvedenice od mnogih vlastitih imena koja se inače pišu samo izvorno: *Byron*, ali *bajronizm*, *bajroński*, *bajronista*; *Oxford*, ali *oksfordski*; *Schiller*, ali *szylerowski* (*Słownik ortograficzny języka polskiego* 1994, 139). Iako u pravopisnom priručniku o ovom problemu nema posebne diskusije niti kakve jasne formulacije, čini se da se polonizirano pišu one izvedenice koje su se svojim posebnim položajem u tradiciji poljske pismenosti na neki način ideogramizirale te su danas zapravo iznimka koja potvrđuje pravilo. Sinkronijsko se pak pravilo najbolje odčitava na primjerima manje istaknutih i tradicijom neposvećenih imena. U pravopisnom rječniku tako nalazimo: *Münster*, *münsterski*; *Salzburg*, *salzburczyk*, *salzburski*; *Breughel*, *breughlowski*; *Fourier*, *fourierowski*, ali ipak i *furieryzm*. Čini se da se pri pisanju izvedenica u sinkroniji ustaljuje zadržavanje izvornoga slovnoga lika, iako se snažna tradicija polonizacije tuđih imena tomu još opire.

Premda podomaćenih stranih imena ima i u češkome (npr. *Kryštof Kolumbus*, *Jan Kalvín*), ta pojava nije ni blizu toliko proširena kao u poljskome. U češkom se pravopisu k tomu posve jednoznačno naglašava da se izvorni slovni lik osnove stranoga podrijetla u pravilu čuva i u izvedenicama: *marseilleský*, *ottawský*, *cambridgeský* i *cambridžský*, *Giunejec*, *Sevillan*, *marxismus* (*Pravidla českého pravopisu* 1998, 34). To se načelo k tomu ne odnosi samo na izvedenice od vlastitih imena nego i na izvedenice od posuđenica u kojih je sačuvan originalni način zapisivanja.

Slovački se pravopis (*Pravidlá slovenského pravopisu* 1991) u pisanju stranih vlastitih imena poziva na etimološko načelo, jedno od četiriju načela na koje se u vlastitu utemeljenju naslanja. U ovom konkretnom slučaju načelo nalaže da strana vlastita imena u pismu čuvaju izvorni lik, a taj se lik, posve jednoznačno, čuva i u svim izvedenicama – imena porodica: *Přemyslovci*, *Bourbonovci*; nauk: *marxizmus*; sljedbenik nauka: *darwinista*; stanovnik grada: *Newyorčan*; odnosni pridjev: *washingtonský*. Načelo da se i u izvedenicama od osnova stranoga podrijetla koje se pišu izvorno zadržava izvorno pisanje ne poznaje u slovačkome iznimaka.

U slovenskom se pravopisu ističe kako se izvedenice od tuđih vlastitih imena rijetko pišu podomaćeno (*Slovenski pravopis. 1, Pravila* 1997, 128–129) – uglavnom se nastoji

sačuvati izvorni lik. To osobito vrijedi za riječi izvedene sufiksima *-ski* i *-stvo*. Pravopis se stoga potanko bavi rješavanjem teškoća koje se mogu javiti zbog glasovnih promjena na morfoloskoj granici između osnove stranoga podrijetla i domaćega sufiksa (*Cannes – canski, Broadway – broadwajski, Shakespeare – shakespearski, Calais – calajski*). Iznimke od toga načela, doduše, postoje, a objašnjenje zašto ih ima toliko je simptomatično arbitrarno da ga vrijedi promisliti i u hrvatskom kontekstu. Od izvedenica se, stoji u slovenskome pravopisu, podomaćeno pišu riječi s kompliciranim grafijskim likom (npr. *ničejanec*, iako je moguće i *nietzschejanec; makiavelističen*), vrlo često rabljene riječi (*marksizam*) te svi glagoli.

Iz kratkoga je pregleda načinâ na koje pravopisne kodifikacije slavenskih jezika latiničnoga pisma pristupaju problemu izvedenica od stranih vlastitih imena očito da se izvorni slovni lik osnove dosljedno i bez iznimaka čuva u češkome i slovačkome, a s iznimkama u slovenskome. U poljskome, unatoč snažnoj tradiciji polonizacije, u svim bi se novijim izvedenicama izvorni slovni lik sačuvao, a upravo to najbolje govori o sinkronijskom pravilu koje ravna živim tvorbenim procesima. Primjeri s osnovom interpretiranom poljskim glasovnim i slovničkim inventarom imaju položaj svojevrstnih ideograma, jezičnih jedinica koje funkcioniraju same za sebe, a ne u sustavu asocijativnih odnosa s jednako napravljenim izvedenicama od drugih osnova i drukčije napravljenim izvedenicama od iste osnove. Kad bi narav posvojnih i odnosnih pridjeva, pa i svih drugih tvorbenih razreda, doista bila toliko drugačija da na to treba upozoriti i drukčijim pisanjem, bilo bi to provedeno zacijelo i u drugim pravopisnim kodifikacijama.⁶ U usporedbi s njima još se zornije pokazuje problematičnost argumentacije hrvatskoga rješenja pravopisnoga problema o kojem je u ovom članku riječ: zapisivanje izvedenica prema njihovu izgovoru nije dano jezičnim kodom, nego je riječ o pravopisnoj konvenciji, koja svoje prave uzroke mora tražiti drugdje.⁷

4. Izvedenice od stranih vlastitih imena u suvremenoj hrvatskoj jezičnoj porabi: istraživanje korpusa

Nakon što je pokazano da hrvatska kodifikacija pravopisnoga problema kojim se ovaj članak bavi nije posve jednoznačna, iako bi, prema načelu na kojem se temelji, trebala biti, a usporedbom s pravopisnim kodifikacijama drugih jezika i da je njezino utemeljenje koje bi izlazilo iz same naravi jezičnoga sustava problematično, preostalo je u žarište postaviti suvremenu hrvatsku jezičnu normu, odnosno razmotriti kako se problem rješava u suvremenim jezičnim manifestacijama, u tekstovima.

Pri istraživanju suvremene norme najvažnije je bilo odrediti korpus tekstova koji je dobro predstavljaju. U omeđivanju reprezentativnoga korpusa ključna je bila ne tako nova spoznaja, formulirana opet u krugu praških lingvista, da u suvremenoj jezičnoj situaciji, koju odlikuje razvijeni standard, beletristika nije jedini, pa ni tipičan oblik jezičnih manifestacija u kojem se zrcali suvremena jezična norma, nego da korpus tekstova koji je tipično predstavlja pripada jeziku sredstava priopćivanja. Kako je u ovom istraživanju riječ o pravopisnom problemu, iz korpusa su isključeni elektronički mediji te je on omeđen samo na

⁶ O tome da granice među tradicionalno izdvojenima posvojnima i odnosnim pridjevima nisu tako čvrste i neproblematične v. npr. Babić 1986, 336 i d., *Priručni mluvnice češtiny* 2000, 165–172 te Tafra 1995.

⁷ O tome više u 6. poglavlju.

tiskovine, i to na tri najčitanija hrvatska društveno-politička tjednika (*Feral Tribune*, *Globus* i *Nacional*) te šest dnevnih listova (*Glas Slavonije*, *Jutarnji list*, *Novi list*, *Slobodna Dalmacija*, *Večernji list* i *Vjesnik*). U obzir su pritom uzeta po četiri broja spomenutih tjednika koja su izašla u razdoblju 4. – 31. ožujka 2002. te dnevni listovi izašli u tjednu 11. – 18. ožujka 2002.⁸

Iz korpusa su bilježene sve izvedenice od stranih vlastitih imena, a odnos izvorno i pohrvaćeno, odnosno etimološki i fonološki⁹ pisanih izvedenica predstavljen je u tablicama u dodatku ovom članku. Pritom su rezultati navedeni dvojako: prema *lemama* i *pojavnica*. Lema je kanonski lik neke riječi kojim je reprezentirana u rječniku (npr. nominativ jednine za imenice, neodređeni lik nominativa jednine muškoga roda za opisne pridjeve, infinitiv za glagole), a pojavnica svako pojedinačno javljanje riječi u korpusu u bilo kojem njezinu obliku. Brojenje prema lemama znači da je svaki leksem bio brojen samo jedanput bez obzira na to koliko se puta u korpusu pojavio – tj. na razini cijeloga korpusa najfrekventnija izvedenica *haaški* brojala bi se samo jedanput; kao pojavnice leksemi su brojeni onoliko puta koliko su se u korpusu pojavljivali, pri čemu su zanemarivane razlike u morfološkim oblicima koje je leksem imao – na razini cijeloga korpusa izvedenica *haaški* bila bi brojena 268 puta.

Iz rezultata je očito da je broj izvedenica u pojedinim tiskovinama nejednak. U tjednicima ih je općenito više nego u dnevnim novinama (iako je ta tvrdnja donekle relativizirana time što dnevnik s najviše izvedenica *Vjesnik* ima prosječno 6,57 lema te 19,71 pojavnica po broju, što je više nego u *Feral Tribuneu*, a više lema po broju *Vjesnik* ima i od *Nacionala*). Broj izvedenica ni u dnevnicima nije ujednačen: najviše ih je, dakle, u *Vjesniku*, najmanje u *Glasi Slavonije* (3,67 lema i 9,83 pojavnice po broju). Uzrok se može naći u tome što izvedenice od stranih imena općenito pripadaju zahtjevnijemu, analitičkomu tipu diskurza. Novinarski žanrovi koji bi se u takav tip diskurza mogli uključiti više su zastupljeni u tjednicima nego u dnevnicima, a među dnevnicima, čije su primarne forme vijesti i izvješća, zastupljenost analitičkih tekstova najveća je upravo u *Vjesniku*.

Iz rezultata je očito i to da neke tiskovine imaju ujednačeniji način bilježenja izvedenica nego druge. U tiskovinama u kojima je ujednačenost jače izražena (*Feral Tribune*, *Globus*, *Nacional*, *Večernji list*, *Vjesnik*) broj izvedenica razmjerno je veći nego u tiskovinama u kojima pravopisno stajalište nije jasno (*Glas Slavonije*, *Novi list*). Objašnjenje bi se, osim u tipu diskurza za koji su izvedenice od stranih imena karakteristične, moglo tražiti i u tome što se govornici u pravilu izbjegavaju koristiti jezičnim jedinicama u čiju uporabu nisu sigurni. Sigurnost u komunikaciji pismom nudi pravopis: kad pravopisno stajalište o pisanju nekih jezičnih jedinica nije jasno, njihova se frekvencija u pisanim jezičnim manifestacijama može osjetno smanjiti.

Zanimljivo je pritom i da većina tiskovina u kojima je pravopisno stajalište o pisanju izvedenica od stranih imena jasno izvedenice piše uglavnom etimološki: *Feral Tribune* 80,77% lema i 88,31% pojavnica, *Nacional* 76% lema i 96,22% pojavnica, *Večernji list*

⁸ Po sedam brojeva od svakog dnevnika osim *Glasi Slavonije*, koji ne izlazi nedjeljom.

⁹ U ovom poglavlju te dalje u članku kao terminološka oznaka izvornoga zapisa rabi se *etimološki zapis*, a kao termin za zapis prema izgovoru – *fonološki zapis*. Oba termina napravljena su analogijom prema istoimenim pravopisnim načelima, o kojima se više govori u 5. poglavlju.

82,35% lema i 89,62% pojavaonica te *Vjesnik* 71,74% lema i 87,05% pojavaonica – iznimka je samo *Globus* s fonološki napisanih 50% lema i 80,99% pojavaonica. Usto, u većini tiskovina broj etimološki pisanih izvedenica veći je nego broj onih pisanih fonološki. Ako kao poseban slučaj opet izuzmemo *Globus*, može se zaključiti da je postotak fonološki pisanih izvedenica najveći u tiskovinama u kojima se izvedenice općenito pišu neujednačeno (*Glas Slavonije* 45,45% lema i 33,9% pojavaonica, *Novi list* 42,5% lema i 54,17% pojavaonica). Međutim, čak i u tim tiskovinama, koje izvedenice pišu neujednačeno do te mjere da se postoci fonoloških i etimoloških zapisa manje ili više približavaju vrijednosti 50, etimološko pisanje odnosi u pravilu prevagu, važnu osobito s obzirom na to da kodifikacija prednost daje fonološkomu.

Globus, međutim, nije iznimka samo u tome što je jedina od tiskovina s razmjerno ujednačenim pisanjem izvedenica u kojoj dominira fonološko načelo te jedina od tiskovina sa znatnim udjelom fonološki pisanih izvedenica u kojoj postoji velik stupanj ujednačenosti u njihovu zapisivanju: iznimka je i velikom razlikom između postotaka lema i pojavaonica – 50% fonološki pisanih lema i 80,99% fonološki pisanih pojavaonica. Tako velika razlika može se protumačiti time što su etimološki pisane riječi, iako čine čak 50% lema, ipak samo otkloni od općega pravila. Izrazito visok postotak fonološki pisanih pojavaonica, naimе, jasno pokazuje da je u *Globusu* fonološko pisanje dominantno i da mu se ne pokoravaju samo manje frekventni leksemi, a frekventni leksemi samo u manjem broju pojavaonica.

Općenito se može zaključiti da u korpusu prevladava etimološki način pisanja izvedenica od stranih vlastitih imena. Od tiskovina koje su se odlučile za jedan način pisanja više ih se odlučilo za etimološki nego za fonološki, a u jedinjoj tiskovini koja se odlučila za fonološki (*Globus*) više je etimoloških prekršaja protiv prihvaćena načela nego fonoloških prekršaja u tiskovinama koje su izabrale etimološko pisanje. Objašnjenje za to može biti u tome da se govornici navike zadržavanja izvornoga zapisa stranih vlastitih imena prema inerciji pridržavaju i u zapisivanju osnove od njih napravljenih izvedenica.

Sam korpus tekstova otkrio je i da odnosni pridjevi nisu jedini razred izvedenica u kojega se problem načina pisanja pojavljuje. Iako oni nesumnjivo čine najveću skupinu izvedenica (od svih izvedenica od stranih vlastitih imena izdvojenih u korpusu čak 80,98% lema i 93,97% pojavaonica odnosni su pridjevi), problem načina pisanja javlja se još u imenica (npr. ideologija: *buddhizam*, *postthatcherizam*, *makjavelizam*; sljedbenik, član porodice: *borgesovac*, *disneyevac*, *marksist*, *likkudovac hajdegerovac*, *Habsburgovac*; stanovnik: *Newyorčanin*, *Nürnbergčanin*, *Luxembourčanin*, *Minhenjanin*; ženski mocijski parnjak prezimena: *Thatcherica*, *Gilmoreica*; ostalo: *beatlemanija*, *hollywoodizacija*) i glagola (npr. *hollywoodizirati*, *mcdonaldizirati*). Iako odnos udjela etimoloških i fonoloških zapisa u pojedinim tvorbenim razredima nije jednak, ispitivanje korpusa jasno je pokazalo da je postotak etimoloških u njima iznenađujuće velik. Vidljivo je to osobito kad imamo na umu da se kodifikacijom propisan fonološki zapis u vezi s nepridjevnim tvorbenim razredima dosad uopće nije dovodio u pitanje. Ta činjenica ne može ostati bez utjecaja na pristup problemu kao cjelini.

5. Izvedenice od stranih vlastitih imena iz perspektive pravopisa kao jezikoslovne discipline

Pravopis je povijesno oblikovan sustav pravila koja određuju način pisanja u jednoj jezičnoj zajednici, ali i jezikoslovna disciplina koja se bavi proučavanjem takvih sustava.¹⁰ Jedan od aksiomâ pravopisa kao jezikoslovne discipline izražen je tvrdnjom da je osnovna funkcija pravopisa kao sustava unifikacija i olakšavanje pisane komunikacije, i to u sinkroniji, pa je zato važno da bude prihvaćen u cijeloj jezičnoj zajednici, ali i u dijakroniji, pa su zato pravopisi sustavi često konzervativni, a njihove radikalne reforme nepoželjne. U praksi su, kad je u pitanju stabiliziran standardni jezik, čak i manje reforme rijetke te su gotovo uvijek popraćene polemikama.¹¹ Konkretni oblik pravopisa sustava nije u načelu određen jezikom za koji je razvijen – on je, ističe se obično, za svaki jezik zapravo arbitraran i više je stvar povijesnoga razvoja (neki bi rekli i povijesne slučajnosti) nego samoga jezičnoga sustava. Stoga se pravopis u načelu ne mora voditi nekom izvanpravopisnom logikom, pa ni logikom koju bi nametao jezični sustav. Sa stajališta kodifikatora to bi značilo da je dovoljno jednoznačno postaviti pravila koja se moraju poštovati i nije ih potrebno niti moguće argumentirati njihovom prikladnosti upravo za dotični jezik.

Pravopisi, međutim, nisu neuređeni skupovi pravila koja međusobno ne stoje ni u kakvoj vezi, nego su sustavi pravila koja između sebe uspostavljaju interakciju. U jezičnoj se sinkroniji k tomu pravopisna arbitrnost i konvencionalnost ne čine apsolutnima kao u teoriji: govornici pravopisna pravila kojima se ravnaju doživljavaju, naime, kao samorazumljivost i danost, a ne kao puki društveni dogovor koji bi mogao imati i bitno drukčiji oblik. I sustavnost pravopisa i doživljaj njegove samorazumljivosti rezultat su tijeka povijesnoga razvoja, ali su i nužnost radi upotrebljivosti pravopisa u danom povijesnom trenutku. Prostor ostavljen kodifikatoru tom je spoznajom o naravi pravopisa sustava bitno sužen.

Pojedinačna se pravila u svim pravopisima osnivaju na općenitijim načelima koja leže u temelju pravopisâ sustavâ. Iako u nekim pravopisima jedno načelo dominira do te mjere da se govori o fonološkim i morfonološkim pravopisima,¹² takvi su nazivi zapravo neprecizni jer je načelâ zastupljenih u pravopisnom sustavu uvijek nekoliko.¹³ Ontogenetski je

¹⁰ O pravopisu kao jezikoslovnoj disciplini v. ponajprije Ivanova 2000, usto i Brozović 2001, Malczewski 1991, Panevová 2002, Škarić 1991 te poglavlja «Pravopis a jeho princípy» u: *Pravidlá slovenského pravopisu* 1991, 20–23 i «Zasady pisowni i interpunkcji poskiej» u: *Słownik ortograficzny języka polskiego* 1994, 13–17.

¹¹ Pravopis, dakako, kao i sve drugo što se tiče jezika, poprima i sekundarnu, simboličku funkciju. O simboličkoj funkciji ispitivanog problema više riječi bit će u 6. poglavlju.

¹² U kroatistici uobičajeni termini *fonološki* i *morfonološki* u slavistici nisu univerzalno prihvaćeni. Kao što će biti pokazano dalje u članku, u nekim filologijama našem *fonološkomu* odgovara *fonetsko načelo*, a gotovo sve umjesto našega *morfonološkoga* imaju *morfološko*.

¹³ Pravopisni sustav koji bi se temeljio samo na jednom načelu u praksi bi teško uspio kvalitetno razriješiti sve teškoće. Primjerice, pravopis koji bi dosljedno bilježio samo foneme predložen u Škarić (2001.) teško bi mogao dosegnuti zacrtan cilj iz jednostavnih razloga: nije posve sigurno da je defonologizacija fonemskih opreka *č/ć* i *dž/d* provedena do kraja, kakav je fonemski lik u riječima s jednačenjem suglasnika po zvučnosti ili s dvama jednakim ili izjednačenim suglasnicima u izravnu susjedstvu, što se događa s fonemskim statusom *t* i *d* ispred poluzatvornika... Takve dvojbe u pravopisu se obično mogu lako razriješiti regulacijom iz gledišta drugoga načela.

u svim alfabetskim pravopisima prvotno *fonološko načelo*¹⁴ (najmanje diskretne linearne jedinice u pisanoj jezičnoj manifestaciji, tj. slova, reprezentiraju foneme), iako je u praksi katkad znatno zamagljeno i potisnuto u drugi plan zbog jezičnoga razvoja te pravopisne konzervativnosti koja razvoj jezika ne prati (npr. u engleskome i francuskome). U pravopisima gotovo svih slavenskih jezika veći dio odstupanja od fonološkoga načela objašnjava se *morfološkim načelom*¹⁵ (morfem se promatra kao cjelina i bilježi tako da u njegovu zapisu slova jednoznačno reprezentiraju glasove onog morfa koji je tipičan predstavnik dotičnog morfema, tj. u pismu se ne odražavaju konsonantske alternacije uvjetovane susjednim konsonantima, npr. u češkome nasuprot hrvatskomu, ni vokalske alternacije uvjetovane slabim položajem, npr. u ruskome nasuprot bjeloruskomu). Teoretičari s manje suglasnosti izdvajaju još i *etimološko načelo*¹⁶ (pri zapisivanju slova ne uspostavljaju odnos s aktualnim izgovorom, nego s poviješću riječi), *konvencijsko načelo*¹⁷ (zapisivanje nije povezano s izgovorom, morfemima ili poviješću riječi, nego s ustaljenim konvencijama koje se mogu objašnjavati na različite druge načine: npr. sastavljeno i rastavljeno pisanje riječi, veliko i malo početno slovo, interpunkcija...) te neka druga načela.

Pravopisna načela u pravopisnom sustavu, doduše, uspostavljaju hijerarhiju, ali katkad se ipak javljaju problemi njihova djelokruga – nije, naime, uvijek jasno treba li se pravilo koje rješava konkretan pravopisni problem ravnati prema jednomu, drugomu ili možda trećem načelu. Takve pravopisne probleme, tj. jezične jedinice u kojima govornici dvoje oko načina zapisivanja jer bi ih mogli zapisati prema nekoliko načela, ruski lingvisti označuju terminom *ortogram*. Teorija i metodologija izučavanja pravopisâ sustavâ temelji se upravo na definiranju ortogramâ u konkretnom sustavu zapisivanja, a i pravopisna se pravila, dakle kodifikacija, zapravo svode na uređivanje odnosa među djelokruzima pojedinačnih načela i razrješavanje ortogramâ.

U hrvatskom pravopisu fonološko načelo dominira nad drugim načelima jače nego u većini slavenskih pravopisa, no načela si kadšto i u njemu proturječe i tako uzrokuju dvojbe koje kodifikacija mora izrijekom razriješiti: određuje, primjerice, da pišemo *predsjednik*, a ne *pretsjednik* ili *precjednik*; *aoristni*, a ne *aorisni* (prema morfološkomu, a ne prema fonološkome načelu), *Ivan*, a ne *ivan*; *nepavedan*, ali i *ne čujem* (prema konvencijskomu, a ne prema čisto fonološkome načelu), *Shakespeare*, a ne *Šejkspir* (prema etimo-

¹⁴ U ruskome *фонетический принцип*, u poljskome *pisownia fonetyczna*, u češkome *fonetický resp. fonologický princip*, u slovačkome *fonematičný princíp*.

¹⁵ U ruskome *морфологический принцип*, poljskome *pisownia morfologiczna*, u češkome *morfologický princip*, u slovačkome *morfematičný princíp*. Za razliku od većine drugih slavenskih filologija, u kroatistici se ovo načelo obično naziva *morfonološkim*.

¹⁶ U poljskome *pisownia historyczna*, u češkome *historický princip*, u slovačkome *etymologický princip*; a *традиционный принцип* u ruskome odgovara samo djelomice.

¹⁷ Riječ je o načelu koje se pod tim nazivom izdvaja samo u poljskoj tipologiji (*pisownia konwencjonalna*), a u ruskoj njegovo mjesto zauzima nekoliko pojedinačnih načela. Konvencijskom je načelu blisko i *arbitrarno načelo* u: Brozović 2001. Kako u ovom članku nije namjera predstaviti problematiku pravopisnih načela iscrpno i precizno, već je samo skicirati kao podlogu u odnosu na koju bi pogled na glavni predmet članka bio jasniji, izabrana su samo neka od načelâ spomenutih u literaturi na pet slavenskih jezika, i to ona koja su se činila relevantnima i najmanje problematičnima. Iako to nije bila inicijalna namjera, pritom je gotovo potpuno poštovana poljska tipologija.

loškumu, a ne prema fonološkumu načelu¹⁸). Suvremena hrvatska pravopisna kodifikacija nije jednoznačna kad je riječ o primjerima poput *podatci* i *podaci* (sukob morfološkoga i fonološkog načela) te *ne ću* i *neću* (sukob konvencijskoga i čisto fonološkoga načela). Kad bismo prihvatili pojam *ortogram*, bilo bi ga umjesno upotrijebiti za označivanje spomenutih slučajeva. U suvremenom bismo hrvatskome, međutim, kao ortogram nedvojbeno morali promatrati i izvedenice od stranih vlastitih imena u cjelini, iako se dosad u kontekstu pravopisnih problema govorilo samo o jednome njihovu razredu, odnosnim pridjevima: etimološko i fonološko načelo sukobljavaju se, kao što je pokazano u prošlom poglavlju, u svim razredima. Međutim, omeđenje toga ortograma ne bi bilo dovoljno precizno ni kad bismo područje koje pokriva proširili s odnosnih pridjeva na sve razrede izvedenica od stranih vlastitih imena.

Preciznije i teorijski čistije određenje dobili bismo ustvrđujući da dvojakost zapisivanja zapravo pogađa sama strana vlastita imena. Događa se to u dvama kontekstima: prvi i rjeđi jest u imenima kad dolaze kao samostalne riječi, drugi i češći u imenima kad dolaze kao osnova izvedenice. Dok su izvedenice pisane etimološki, dakle oprečno kodifikaciji, česte, imena kao samostalne riječi pisana protivno kodifikaciji, dakle fonološki, javljaju se u znatno manjem broju. Ipak, u korpusu ispitivanome ovom prigodom zabilježeni su i takvi primjeri.¹⁹ Ni njihov manji broj ni stilistička funkcija kojom su očito obilježeni ne mogu biti uzrok da ih ne priznamo kao činjenice hrvatskoga jezika: kodificirani jezik, naime, nije jedini idiom koji pripada nekomu nacionalnomu jeziku. Idiomi kojima se postiže stilistički odmak također su njegov dio te je i fonološki zapis stranih vlastitih imena, kao potencijalni stilem, u hrvatskome iz te perspektive imanentna mogućnost. Omeđenju ortograma na način da njime obuhvatimo strana vlastita imena kao cjelinu u prilog govori još jedna činjenica: ono nije ništa drugo nego eksplicitna formulacija implicitnoga načela kojim se u pisanoj jezičnoj praksi u velikoj mjeri već ravnaju govornici hrvatskoga. Naime, za razliku od kodifikacije, koja razlikuje dvije jedinice što bi ih trebalo zapisivati na dva načina, i to strana imena kad dolaze kao samostalne riječi etimološki, a kad dolaze kao osnova izvedenice (uglavnom) fonološki, suvremenoj je uporabnoj normi puno bliže određenje jednoga ortograma i jednoga načina njegova zapisivanja: ortogram su sama strana vlastita imena, a treba ih pisati etimološki uvijek, bez obzira na to dolaze li kao samostalne riječi ili osnova izvedenice.

¹⁸ Etimološkim bi se načelom, čini se, u suvremenome hrvatskome moglo objasniti i pravopisno razlikovanje *ije/je* (ne reprezentira nikakvu fonemsku opreku), *č/ć* (u suvremenom je hrvatskome proces defonologizacije te opreke u najmanju ruku u poodmakloj fazi) i *dž/d* (fonemski status glasa *dž* ionako je bio problematičan, a svakako je dodatno oslabljen procesom defonologizacije te opreke analognim onomu u *č/ć*). Drugim riječima, te razlike ne pokazuju nikakvu u suvremenome hrvatskom relevantnu fonemsku opreku, već su tragovi jezične povijesti, dijelom unutarnje, dijelom izvanjske. O spomenutim trima oprekama v. Škarić 1996 i 2000.

¹⁹ Tanja Torbarina u svojoj kolumni u *Globusu* i Đermano Senjanović u svojoj kolumni u *Feral Tribuneu* strana vlastita imena pišu prema fonološkumu načelu, dakle: Džordž Buš, Toni Bler i sl. Riječ je, dakako, o elementu njihova osebujnoga stila, ali je on ujedno dokaz da fonološko načelo figurira kao alternativa etimološkumu i u zapisivanju stranih vlastitih imena kao samostalnih riječi.

6. Izvedenice od stranih vlastitih imena i njihova simbolička funkcija

U raspravi koja se bavi problemom zapisivanja izvedenica od stranih vlastitih imena ne smije se previdjeti važna činjenica: područje kojega se problem tiče jasno je ograničeno na imena iz jezika latiničnoga pisma. Izvoran način zapisivanja zadržava se, naime, s punom dosljednosti samo u imenima iz tih jezika, a za imena iz jezika koji se služe drugim pismima vrijede i posve drukčija pravila.²⁰

Zadržavanje izvornoga načina zapisivanja vlastitih imena iz jezika koji se služe latinicom nije pravilo koje bi prosječnomu govorniku trebalo olakšati pisanje. Da bismo to shvatili, dovoljno je pogledati kako se ista ta imena zapisuju u pravopisnim kodifikacijama drugih novoštokavskih standardnih jezika i uvjeriti se da je puno lakše vlastitim slovnim inventarom zapisati transfonemizirano strano ime, tj. prema njegovu izgovoru interpretiranome iz perspektive vlastitoga glasovnog inventara, kako je to uobičajeno u tim kodifikacijama, nego zadržati izvoran način zapisivanja, kako je to u hrvatskoj kodifikaciji – hrvatski izbor od svakoga govornika zahtijeva dodatan napor i pri zapisivanju i pri čitanju. Očito je da je u hrvatskome izbor težega načina zapisivanja stranih imena uvjetovan kulturnim i civilizacijskim razlozima i ima snažnu simboličku funkciju: to je izbor uobičajen u svim europskim jezicima koji se služe latinicom.²¹ Zapisivanje imenâ podrijetlom iz jezika latiničnoga pisma prema vlastitim transkripcijskim pravilima, tj. zapisivanje tih imena prema fonološkomu načelu, pripada pak pravopisima jezika čije (temeljno) pismo nije latinica. Hrvatski se pravopis, jednako kao i pravopisne kodifikacije svih europskih jezika latiničnoga pisma, u dotičnom slučaju ravna etimološkim načelom – slova ne uspostavljaju odnos s glasovima u aktualnom izgovoru, nego s poviješću riječi, jer je dio njezine povijesti svakako i izvoran zapis u jeziku iz kojega dolazi.

Hrvatski se pak od drugih europskih «latiničnih» jezika, pa i od onih koji su mu najbliži, a spomenuti su u 2. poglavlju, odvaja time što njegovi pravopisi zahtijevaju «pohrvaćivanje» zapisivanja stranih vlastitih imena, tj. njihovo pisanje prema fonološkomu načelu, kad se od njih izvode nove leksičke jedinice. Kad se ima na umu da se sama imena beziznimno pišu prema etimološkomu načelu, takva je kodifikacija zapisivanja njihovih izvedenica iz perspektive pravopisa kao jezikoslovne discipline, kako je pokazano u prethodnom poglavlju, nepotrebna komplikacija. Strana vlastita imena i njihove izvedenice dosljednije bi bilo promatrati kao jedan ortogram: ako se već sama vlastita imena pišu etimološki, tada bi se etimološki trebala pisati u svim slučajevima, dakle i kad su osnova za tvorbu izvedenica.²²

²⁰ Za razliku od nekih drugih jezika, primjerice češkoga i mađarskoga, koji za takve jezike imaju pozorno razrađen i usustavljen način transkripcije, u nas su pravila šarolika i neuređena: za jezike koji se služe ćirilicom imamo više-manje vlastitu transkripciju, za kineski se u posljednje vrijeme služimo u svijetu općeprihvaćenom transkripcijom *pin yin*, za korejski i japanski transkripcijama utemeljenima na engleskome, a engleska transkripcija dobiva sve više prostora i u arapskim i hebrejskim imenima.

²¹ Osim u onima koji se služe i ćirilicom, dakle u drugim štokavskim standardnim jezicima.

²² Izravna je posljedica oprečna stajališta aktualne hrvatske kodifikacije k tomu to što legitimnim dijelom pravopisa postaju i transkripcijska pravila za latinicu, a neizravna i to što se katkad tako izrijekom kodificira pogrešan izgovor, bilo da je riječ o kakvoj pogrešci ili nedostatku informacije o točnom izgovoru, bilo da je izgovor konzerviran u nekom arhaičnom obliku ili u vrijeme kad su strani jezici u hrvatskom društvu bili puno manje poznati. Primjerice, u hrvatskim je elektroničkim medijima

Pravopisna je kodifikacija, sukladno teoriji, arbitrarna i konvencionalna, ali njezina rješenja u konkretnom društvu i trenutku povijesna su činjenica te kao svaka povijesna činjenica imaju konkretne uzroke. Uzroci «komplikacija» u aktualnoj hrvatskoj pravopisnoj kodifikaciji mogli bi se i sami nalaziti u simboličkoj funkciji. Ljudski je jezik, naime, specifično obilježen prema modalitetima izmjene porukâ među drugim bićima time što, uz znakovni aspekt, u kojem se jezičnim znakovima izravno označavaju neke pojave u izvanjezičnom univerzumu, ima i simbolički aspekt, u kojem jezik kako simbol služi za konstruiranje fenomena. U domeni društvenih odnosa ljudski jezik takvom bipolaranosti omeđuje dva prostora, komunikacijski i simbolički: komunikacijski prostor obuhvaća sve one pojedince koji mogu proizvesti i razumjeti poruke na određenom idiomu, a simbolički pojedince koji u idiomu mogu pronaći simbol svojega zajedništva. No nije samo idiom u cjelini ono oko čega se konstruira komunikacijski i simbolički prostor – mogu to biti i pojedine jezične jedinice, primjerice u raznim europskim jezicima jednoliko napravljeni znanstveni termini, koji ujednačuju i olakšavaju znanstvenu komunikaciju, ali su i simbol pripadnosti zajedničkomu civilizacijskomu krugu. Pritom treba imati na umu da silnice oko kojih se formiraju takvi odnosi nisu dane jednom za svagda – kohezija među na različite načine definiranim dijelovima društvene zajednice vremenom može oslabjeti ili ojačati te to može uzrokovati smanjenje ili povećanje međusobne razumljivosti govornika, a takve promjene odražavaju se nužno i na simboličku funkciju idioma.²³

Hrvatski književni jezik nije se razvijao samo u zapadnom kulturnom krugu – velik dio njegove, osobito novije povijesti obilježen je snažnom interakcijom s književnim jezicima drugih južnoslavenskih naroda, ponajprije onih s kojima graniči na jugoistočnim rubovima svojega zemljopisnoga prostora. Konvergentan razvoj hrvatskoga i drugih štokavskih standardnih jezika ostavio je traga u svima njima i popis elemenata koje njihove strukture duguju takvu razvoju ne bi bio malen. U ovom se članku zastupa mišljenje da je jedan od njih i fonološki zapis osnove stranoga vlastitog imena u izvedenicama napravljenima od njega: argumentacija takva zapisa «poopćenim» značenjem kasnija je pojava koja je pokušala racionalizirati iz drugih uzroka uspostavljeno stanje.²⁴ Kako je već prije spomenuto, u jezicima čije je temeljno pismo ćirilica samorazumljivo je zapisati strana imena fonološki: tako se strana imena pišu i u svim štokavskim standardima osim u hrvatskome. Hrvatski je, međutim, zbog povećane kohezije na slavenskom jugu, preuzeo od njih fonološko zapisivanje izvedenica od stranih vlastitih imena, što je unificiralo i olakšalo komunikaciju koja je išla preko nacionalnih granica, ali je takav zapis postao i simbolom zajedništva u koje je hrvatski jezik bio uključen.²⁵

prezime nizozemskoga radikalnog desničara Pima Fortuyna, sukladno transkripcijskim pravilima u: Anić – Silić 2001, izgovarano [fortojn] i [fortejn], iako bi nizozemskomu izgovoru puno bliže bilo [fortaun]. Pogrešan izgovor bio bi još više učvršćen kad bismo izvedenicu, sukladno istim pravilima, umjesto *fortuynski* napisali *fortojnski* ili *fortejnski*.

²³ O simboličkom aspektu jezika v. Škiljan 1998, osobito 211–252.

²⁴ Uostalom, etimološki zapis izvedenica od stranih vlastitih imena bio je u Hrvata uobičajen tijekom cijeloga XIX. st.

²⁵ Takav proces ne bi bio usamljen. O utjecaju ćiriličnoga grafijskoga sustava na pisanje slova *j* u hrvatskome v. Škarić 1985.

Mogućnost takve interpretacije neizravno potvrđuju i rezultati dobiveni ispitivanjem za ovu prigodu određenoga korpusa. Udio etimološki zapisanih izvedenica u njemu znatno je veći nego što bi se to iz kodifikacije moglo predvidjeti, a s obzirom na to da kodifikacija po naravi stvari uvijek odražava nešto starije jezično stanje, tj. stariju normu, stanje u korpusu dovoljno zorno pokazuje tendenciju sve većega prihvaćanja etimološkoga zapisivanja izvedenica od stranih vlastitih imena u novijem jezičnom razvoju. Usporedno s procesom nacionalne emancipacije u posljednjem desetljeću 20. stoljeća, u hrvatskom je jeziku tekao i proces jezične emancipacije od jezičnih standarda s kojima se dotad konvergentno razvijao. Pisanje izvedenica od stranih vlastitih imena prema etimološkomu načelu u suvremenoj jezičnoj normi samo je jedan simptom takva procesa: govornici time pokazuju da su njihovi pogledi umjesto u južnoslavensko sada opet uprti u zajedništvo s društvima zapadnoga kruga.

7. Zaključak

O načinu zapisivanja odnosnih pridjeva napravljenih od stranih vlastitih imenica bilo je već riječi u mnogim prigodama. Ovaj je članak žarište diskusije pokušao proširiti na sve razrede izvedenica od stranih vlastitih imenica, i to pokazujući da se dvojbe oko načina zapisivanja u suvremenim tekstovima tiču svih njih te dokazujući da bi ih dosljedna kodifikacija sve morala obuhvatiti jednim propisom.

Aktualna hrvatska kodifikacija ovoga pravopisnoga problema uspoređena je u članku s pravopisnim kodifikacijama drugih slavenskih jezika latiničnoga pisma i u toj su usporedbi slabosti argumentacije hrvatske kodifikacije zamijećene još zornije. Izloženi su zatim rezultati proučavanja reprezentativnoga korpusa tekstova koji pokazuju znatnu prevagu etimološkoga zapisivanja nad fonološkim u gotovo svim tvorbenim razredima izvedenica od stranih vlastitih imena. Kako je korpus odabran prema načelima koja mu u velikoj mjeri jamče tipičnost za suvremenu normu, moglo se ustvrditi da je ona drukčija od kodifikacije. Problem zapisivanja izvedenica od stranih vlastitih imenica promotren je iz šire perspektive pravopisne znanosti te je uočeno kako bi dosljednija kodifikacija jednak zapis morala propisati i za strana vlastita imena i za sve njihove izvedenice. Kako je simbolička funkcija bitan čimbenik u ovom pravopisnom problemu, posvećeno joj je posebno poglavlje u članku – u vezi s njom postala je jasnija razvojna tendencija načina zapisivanja izvedenica od stranih vlastitih imena u suvremenoj hrvatskoj normi.

Budući da je u članku dokazano da se suvremena norma bitno razlikuje od aktualne kodifikacije u stajalištu prema ispitivanomu problemu, iz standardoloških pozicija koje zastupa Praška lingvistička škola – a one su metodološko polazište ovoga istraživanja – izlazi da kodifikacija treba biti ozbiljno preispitana. Vodeći se načelima Pražana, koji smatraju da nijedna kodifikacija ne smije biti s jedne strane slijepa prema tradiciji i radikalna u svojim reformama, a s druge kruta u postavljanju propisa koji bi mogli stati na put normalnim procesima jezičnoga razvoja, i hrvatska bi kodifikacija morala ostati otvorenom za obziran odnos prema tradiciji, ali i za osluškivanje aktualne norme kako bi mogla vjerodostojno anticipirati budući razvoj standardnoga jezika. Hrvatski bi pravopis, osluškujući aktualnu normu i smjernice njezina razvoja te vođen pravopisnom teorijom, u jednoznačnoj formulaciji trebao dati prednost etimološkom zapisu osnove stranoga vlastitog imena u svim izve-

denicama napravljenima od njega (dakle u pridjevima i priložima: *marseilleski, bushevski*; imenicama: *Newyorčanin, Habsburgovac, thatcherizam, cheguevarist*; i glagolima: *hollywoodizirati*), a takav bi zapis iz istih razloga trebao biti propisan i za složenice (*shakespeareologija*). Kako se takva reforma ne bi činila radikalnom, u sebi bi mogla sadržavati i propis da se neki leksemi, zbog dosadašnje prakse i zbog svoje učestalosti, i dalje mogu pisati fonološki (*marksist, marksizam*), iako bi čak i u njihovu slučaju etimološkom pisanju (*marxist, marxizam*) trebalo dati prednost. Pravopisna bi kodifikacija time uzela u obzir stvarno stanje i razvojne tendencije u suvremenoj hrvatskoj normi te učvrstila pravopisni sustav u onim mjestima u kojima je dosad bio manjkav, što su u pravilu razlozi pravopisnih reformâ u suvremenim stabiliziranim standardnim jezicima.²⁶

Takva bi izmjena hrvatskoj jezičnoj kulturi nehotice donijela još jednu prednost: kodifikacija izgovorâ imenâ koja pišemo etimološki prešla bi definitivno iz okrilja pravopisa u područje fonetike, a njezine bi spoznaje zacijelo točnije, i s većom ažurnosti, odredile adaptaciju ispravnoga izgovora stranoga vlastitoga imena domaćemu glasovnomu sustavu.

²⁶ Dobri su primjeri za to češka pravopisna reforma iz 1993. i njemačka pravopisna reforma iz 1996.

DODATAK

Tablica 1: Rezultati prema pojedinim tiskovinama

Tiskovina	Etimološki zapis				Fonološki zapis			
	leme	broj pojavnice	leme	postoci pojavnice	leme	broj pojavnice	leme	postoci pojavnice
Feral Tribune	21	68	80,77%	83,31%	5	9	19,23%	11,69%
Globus	19	27	50%	19,01%	19	115	50%	80,99%
Nacional	19	178	76%	96,22%	6	7	24%	3,78%
Glas Slavonije	12	39	54,55%	66,1%	10	20	45,45%	33,9%
Jutarnji list	25	81	64,1%	78,64%	14	22	35,9%	21,36%
Novi list	23	44	57,5%	45,83%	17	52	42,5%	54,17%
Slobodna Dalmacija	18	94	66,67%	90,38%	9	10	33,33%	9,62%
Večernji list	28	95	82,35%	89,62%	6	11	17,65%	10,38%
Vjesnik	33	121	71,74%	87,05%	13	18	28,26%	12,95%

Tablica 2: Broj izvedenica u korpusu

Tiskovina	Ukupan broj izvedenica		Prosječan broj izvedenica po pojedinom broju tiskovina	
	lema	pojavnica	lema	pojavnica
Feral Tribune	26	77	6,5	19,25
Globus	38	142	9,5	35,5
Nacional	25	185	6,25	46,25
Glas Slavonije	22	59	3,67	9,83
Jutarnji list	39	103	5,57	14,71
Novi list	40	96	5,71	13,71
Slobodna Dalmacija	27	104	3,86	14,86
Večernji list	34	106	4,86	15,14
Vjesnik	46	139	6,57	19,71
ukupno	163	1011	3,08	19,08

Tablica 3: Tvorbeni tipovi izvedenica

Tipovi izvedenica	Etimološki zapis				Fonološki zapis			
	leme	broj pojavnice	leme	postoci pojavnice	leme	broj pojavnice	leme	postoci pojavnice
pridjevi	96	715	72,73%	75,26%	36	235	27,27%	24,74%
od imena osobe	34	68	70,83%	58,12%	14	49	29,17%	41,88%
od naziva mjesta	62	647	73,81%	77,67%	22	186	26,19%	22,33%
imenice	15	28	51,72%	49,12%	14	29	48,28%	50,88%
ideologija	3	3	37,5%	27,27%	5	8	62,5%	72,73%
sljedbenik	5	10	41,67%	35,71%	7	18	58,33%	64,29%
stanovnik	3	7	75%	77,78%	1	2	25%	22,22%
ženska mocija	3	6	100%	100%	0	0	0%	0%
drugo	1	2	50%	66,67%	1	1	50%	33,33%
glagoli	2	4	100%	100%	0	0	0%	0%
ukupno	113	747	69,33%	73,88%	50	264	30,67%	26,12%

II. IZ KONTAKTNE LINGVISTIKE

JOŠ O MEĐUJEZIČNOJ HOMONIMIJI HRVATSKO-RUSKOJ I HRVATSKO-UKRAJINSKOJ¹

Poznata je pojava *unutar* nekog jezika da postoje riječi jednake na planu izraza i različite na planu sadržaja – homonimi. Ovdje se govori o homonimnim odnosima *između triju srodnih jezika*: hrvatskoga, ruskog i ukrajinskog, s kojima se susreće svatko tko, kao nositelj jednoga od njih, upozna je onaj drugi. Navode se uzroci njihove pojave i razrađuju se kao homografi i homofoni.

1. Može li se govoriti o *međujezičnoj* homonimiji?

Da, ali uz primjedbu da, pojednostavljeno, možemo govoriti: 1) o nesrodnim jezicima koji nisu u kontaktu, 2) o nesrodnim jezicima u kontaktu i 3) o srodnim jezicima (bez obzira na to jesu li ili nisu – iz povijesno-političkih razloga – u čestom i tijesnom kontaktu).

Međujezična homonimija u nesrodnim jezicima koji nisu u kontaktu potpuna je slučajnost (ukoliko se ne radi o riječi što bi je oba takva jezika dobila iz nekog trećeg, a koju bi preuzeli s različitim značenjem, ili bi ta različitost značenja nastala kasnije).

Međujezična homonimija u nesrodnim jezicima u kontaktu također je slučajnost, ali postoji puno veća mogućnost da se riječi međusobno preuzimaju i pritom dobivaju drugačije značenje.

Ne ulazimo u pitanje homonimije – homofonije i homografije u nesrodnim jezicima koji nisu ili koji jesu u kontaktu.

O hrvatsko-ruskoj jezičnoj homonimiji

2. Kada govorimo o međujezičnoj homonimiji u hrvatskom i ruskom jeziku, govorimo o konkretnom slučaju međujezične homonimije u srodnim jezicima.

Pođemo li od najjednostavnije definicije, da je homonimija podudaranje na planu izraza dviju (ili više) riječi različitih na planu sadržaja, moramo zaključiti: hrvatski i ruski jezik (ovakvi kakvi su sada) ne mogu imati nijedan slučaj potpune homonimije (homofonije).

Zašto?

Kada ne bi bilo drugih razloga, bila bi dovoljna činjenica da hrvatski standardni jezik (temeljen na novoštokavštini) ima sustav od četiri naglasaka, tj. ima tonski naglasak (koji se

¹ Ovaj je članak nešto izmijenjena verzija naših dvaju članaka: 1) O međujezičnoj (hrvatskosrpsko-ruskoj) homonimiji i 2) O međujezičnoj hrvatskosrpsko-ukrajinskoj homonimiji. Oba su objavljena u *Radovima Zavoda za slavensku filologiju*, prvi u br. 23, 1988., a drugi u br. 24, 1989. U prvome je od njih *prvi put* u stručnoj literaturi *ovako* razrađena pojava koja se odnosi na *dva srodna slavenska jezika*: *hrvatski* i *ruski*, gotovo isključivo nazivana *lažni prijatelji*, a koja je u njemu, uz *obrazloženje – po točkama – zašto*, nazvana i razmatra se kao *međujezična homonimija*. U drugome je od njih *prvi put* u stručnoj literaturi – po točkama razrađenim u prvome članku – prikazana *međujezična homonimija* u drugim dvama slavenskim jezicima: *hrvatskom* i *ukrajinskom*. Da bi se moglo govoriti o *međujezičnoj homonimiji*, u oba je članka dan kratki prikaz odnosa: hrvatskih i ruskih (standardnih) fonema, s jedne strane, te hrvatskih i ukrajinskih, s druge.

još kombinira s postojanjem ili nepostojanjem dužine na nenaglašenom vokalu), a ruski standardni jezik ima samo jedan, dinamički naglasak. (Čak ni u najsličnijim slučajevima – kada je u hrvatskom u dvosložnim riječima, s [a] u prvome slogu i na kraju, na prvome [a] kratkosilazni naglasak, na primjer: *para*, *pračka*, a u ruskom u odgovarajućim riječima (jedi-ni dinamički) naglasak na istom slogu – *пара* (= pâr), *пращка* (= pralja), zvučno ostvarenje nije isto.)

Tonski naglasak u hrvatskom i dinamički u ruskom jeziku daju, dakle, uvijek drugačiju suprasegmentnost naglašenih vokala.

Ovome još treba dodati i, tipičnu za ruski jezik, redukciju nenaglašenih vokala (koju hrvatski standardni jezik ne poznaje). (Novoštokavski govori znaju za *potpunu* redukciju nenaglašenoga [i] poslije naglašenoga sloga: [vodenca / vodenjca], [šalca / šaljca] itd., gdje je u ostvarajima s [nj] i [lj] trag reduciranoga [i].)

Ako je riječ o suglasnicima, u ruskom je jeziku obvezno pojavljivanje isključivo bezvučnih suglasnika (govori se o obezvučenju zvučnih suglasnika – čak i sonornih, premda ne obvezno) na kraju iskaza (i od jedne riječi) (čega u novoštokavštini, a ni u čakavskome narječju, također nema, ali je obilježje kajkavštine), na primjer: [rok] za *pok/rok* i za *poz/rog*, [trut] za *mpym/trut* i za *mpyð/trud*; također je za sustav ruskih suglasničkih fonema tipično postojanje 15 parova nepalataliziranih i palataliziranih suglasnika (za koje se shematski može reći da su to “neumekšani + istovremena [j]-artikulacija”), što znači da je riječ o 30 suglasničkih fonema koji čine takve parove (a što je u hrvatskome zastupljeno u mnogo manjem broju parova – samo u četiri: /č/ : /ć/, /dž/ : /đ/, /l/ : /lʹ/, /n/ : /nʹ/, pri čemu nijedan od ovih zvukovnih ostvaraja nema pravi adekvat u ruskom), na primjer: *мило/milo* [mʹilʌ/ɔ] = milo, drago i *мыло/mylo* [mýlʌ/ɔ] = sapun (ovdje je još prisutno i pitanje [i], [y] i problem jesu li pred nama varijante jednog fonema ili su to dva različita vokalna fonema; također treba reći da je [l] zubno, kao u nekim hrvatskim novoštokavskim govorima, a ne alveolarno – kao u hrvatskom standardnom jeziku).

Ako – ne navevši sve razlike u ostvarajima hrvatskih i ruskih vokalnih i suglasničkih fonema – dodamo još i činjenicu da mjesto naglaska u ruskom jeziku vrlo često ne odgovara mjestu naglaska u hrvatskom – onda ćemo ponoviti istinu: ne postoji nijedan slučaj – s gledišta izgovora – potpune homonimije u hrvatskom i ruskom (standardnom) jeziku.

3. Pa ipak, zašto onda govorimo o međujezičnoj hrvatsko-ruskoj homonimiji?

Budući da je riječ o srodnim jezicima, nositelji obaju jezika posjeduju određenu mogućnost prepoznavanja, identifikacije. Razumije se da je najlakše “prepoznati” onda kada je najmanje nejednakih elemenata! (kao u navedenim riječima: *para* – *para*, *pračka* – *пращка*, jer se rusko [čʹ] identificira s hrvatskim [č] ili [ć] – prema tome u kakvom je okruženju, tj. u kojoj je riječi, a nenaglašeno [a] na kraju (obiju) ruskih riječi identificira se s hrvatskim [a]; budući da je ruski dinamički naglasak na istom mjestu gdje je i kratkosilazni naglasak u odgovarajućim hrvatskim riječima, razlika u ostvarenju fonema /a/ – zbog razlike u suprasegmentnosti – nije ovdje faktor za neprepoznavanje, nego je, obrnuto, faktor za “prepoznavanje”, identifikaciju).

Ta se sposobnost “prepoznavanja”, izjednačavanja s odgovarajućom riječju u vlastitom jeziku, zasniva na analogiji. Razumije se, nositelj hrvatskoga jezika propušta ruske riječi kroz

svoje “fonološko sito”, pa “prepoznaje” i ono što ne bi trebalo da “prepozna”: na primjer, u nominativu jednine rusku imenicu srednjega roda *воѣско/vojsko* “prepoznaje” isključivo kao imenicu ženskoga roda *војска* (u ovom je posljednjem primjeru naš dugouzlazni naglasak) zbog redukcije krajnjeg nenaglašenog vokala. (Dakako, i nositelj ruskoga jezika propušta hrvatske riječi kroz svoje “fonološko sito”, ali je u ovom smjeru “prepoznavanja” manja mogućnost za greške ovakve naravi, jer je hrvatski vokalizam “prozirniji” – nema redukciju, osim u govorima. Pa ipak, upravo navedeni primjer može poslužiti tome da pokaže kako kod nositelja ruskog jezika nastaje analogna greška: on [a] na kraju naše riječi *vojska* čuje kao [a] (reducirani) na kraju ruske riječi *воѣско*, pa tako hrvatsku imenicu ženskoga roda doživljava kao imenicu srednjega roda.)

Budući da se međujezična hrvatsko-ruska homonimija (i ne samo ona) ostvaruje kroz analogiziranje od strane nositelja obaju jezika (prvenstveno govorimo s gledišta nositelja hrvatskoga jezika), događa se ono što se događa uvijek kad se vrši kakva analiza jezične građe (a i analogiziranje se ostvaruje kroz analizu jezične građe): ne dolaze do istoga rezultata dva nositelja istoga jezika koji su različito obaviješteni o jezičnoj građi. Naime, bolji poznavatelj, “razumijevalac”, makar i samo svojega jezika, nalazit će analogiju i tamo gdje je slabiji poznavatelj jezičnih pojava ne će uopće tražiti. Na primjer: čvrst odnos između *punoglasja* (← *полногласие/polnoglasie*) u ruskom jeziku i (bivše) metateze u hrvatskom razlog je za “poznavatelja” jezičnih pojava da i u takvim slučajevima nalazi analogiju (na primjer, da u *bepež/bereg* = obala “prepozna” *brijeg*).

Dakle, postoje riječi u oba jezika koje, praktično, svaki nositelj tih jezika doživljava, čim ih čuje, kao analogne, a postoje i riječi koje od nositelja drugoga jezika bivaju prihvaćene kao analogne nejednako, upravo stupnjevito, prema “smislu za jezik” onih što ih čuju, odnosno prema stupnju poznavanja drugoga jezika.

Cijelo se vrijeme govori o mogućnosti da se neka riječ ruskoga jezika doživi, tj. čuje kao odgovarajuća hrvatska. Riječ je dakle upravo o govoru kao izvoru za ostvarivanje međujezične hrvatsko-ruske homonimije, riječ je o homofoniji. Ali postoji još jedan izvor, na današnjem stupnju civilizacije gotovo jednako važan: *pismo*.

Ono je, upravo kada je riječ o međujezičnoj hrvatsko-ruskoj homonimiji, osobito važno, ponekada i važnije, i to zbog *morfemskog* principa (*naš* termin; neki ga zovu *morfološki*, neki *fonemski*) kao vodećeg principa ruskog pravopisa (*formulacija* toga principa: bez obzira na to što može različito zvučati, isti se morfem uvijek jednako piše). Jer upravo on čitatelju, nositelju hrvatskoga jezika, daje mogućnost da nalazi analognost i tamo gdje je u govoru ne bi mogao uočiti (i to upravo zbog spomenutih – ne svih – fonemsko-fonetskih pojava u ruskom jeziku), jer morfemski princip ruskog pravopisa umnogome približava lik ruske riječi liku analogne riječi u hrvatskom (usporedi: na pismu *живом/život* = trbuh, u govoru [žyvót]; na pismu *столица/stolica*, u govoru [stAl'ícA/ð]). Riječ je, dakle, o homografiji.

4. I kada je riječ o homofoniji i kada je riječ o homografiji, u homonimski odnos mogu ući: a) nepromjenljive riječi, b) nepromjenljive riječi i riječ-oblici promjenljivih riječi, c) promjenljive riječi (dijelom ili u cjelini).

4.1. Ima riječi/riječ-oblika u ruskom jeziku koje ulaze u odnos homofonije, s jedne strane, i odnos homografije, s druge strane, s različitim riječima u hrvatskom jeziku.

4.2. U takvom slučaju hrvatska riječ/riječ-oblik – koja je ušla u odnos homofonije – au-

tomatski ostvaruje odnos dvostruke homofonije i jednostruke homografije.)

4.3. a) Za nositelje hrvatskoga jezika – poznavaoce ruskoga jezika (u manjoj ili većoj mjeri) – ruski infinitivi na *-mb/-t'* i *-чb/-č'* “čuju se” i doživljavaju (i napisani) kao analogni infinitivima u hrvatskom; b) oblici nominativa jedn. m. r. pridjeva u ruskom jeziku na *-uй/-ij* i *-ьй/-yj* “čuju se” i doživljavaju (i napisani) kao analogni određenom obliku pridjeva u nominativu jedn. m. r. u hrvatskom (doživljavanje analognosti tiče se i ostalih nominativnih oblika pridjeva; međutim, kada je riječ o obliku nominativa jedn. m. r. na *-oй/-oj*, nedovoljni poznavaoци ruskoga jezika ne doživljavaju ga kao gramatički analogan danom obliku u hrvatskom: o tome govori činjenica kako u hrvatskom izgledaju, na primjer, genitivni oblici od prezimena (pseudonima) *Gorki* (*Горький/Gor'kij*), s jedne strane, i *Tolstoj* (*Толстой*), s druge, a također i teškoće s dekliniranjem sintagme *Boljšoj teat(a)r/Большой театр*); c) imenice srednjega roda u ruskom jeziku na *-ние/-nie* i *-нье/-n'e* “čuju se” i doživljavaju (i napisane) kao imenice na *-nje* u hrvatskom; d) imenice ženskoga roda na *-ctь/-st'* u ruskom jeziku “čuju se” i doživljavaju (i napisane) kao imenice ženskoga roda na *-st* u hrvatskom (to se ne tiče ostalih imenica te deklinacije, pa dolazi do gramatičke međujezične homonimije: ruske su imenice ženskoga roda *Казань,-и*, *Сибирь,-и*, *Пермь,-и* u hrvatsko-me imenice muškoga roda *Kazan,-a / Kazanj,-a*, *Sibir,-a*, *Perm,-a* itd.; da bi se izbjegla takva gramatička međujezična homonimija, a i kao posljedica pisanja *Sibiria*, nekada se upotrebljavao oblik *Sibirija*).

5. Pokazat ćemo primjere hrvatsko-ruske homografije prema onome što je rečeno u točkama 4.–4.3., uz primjedbu: bit će parova koji predstavljaju potpunu homografiju s gledišta ekavskog izgovora i odgovarajućeg pisanog oblika danih riječi i nepotpunu homografiju s gledišta (i)jekavskog izgovora i odgovarajućeg pisanog oblika danih riječi.

5.1. Primjeri pomoćnih (nepromjenljivih) ruskih riječi koje čine potpune homografske parove s odgovarajućim pomoćnim hrvatskim riječima:

... *a Васька слушает да ест* ... (да | da) = ... *a Vaska sluša i jede* ...

... *не был там* ... (не | ne) = ... *nije bio tamo* ...

... *билет на завтра* ... (на | na) = ... *karta za sutra* ...

(Primjedba: posebnu obradu zahtijevaju homonimski odnosi prijedloga.)

5.2. Primjer pomoćne (nepromjenljive) ruske riječi koja čini potpun homografski par s odgovarajućim riječ-oblikom samostalne (promjenljive) hrvatske riječi (i s nominativom jedn. imenice i s komparativnim oblikom pridjeva):

... *уже никого нет* ... (уже | uže) = ... *već nikoga nema* ...

(Primjedba: *уже/uže* je i unutarjezični *homograf*: *уже* = komparativ | *ужé* = čestica.)

5.3. Primjeri ishodišnih riječ-oblika samostalnih (promjenljivih) ruskih riječi koje čine potpune homografske parove s odgovarajućim riječ-oblicima hrvatskih riječi:

... *глава делегации (государства)* ... (глава | glava) = ... *šef delegacije (države)* ...

... *измена родине* ... (измена | izm(j)ena) = ... *izdaja domovine* ...

(Primjedba: s gledišta pisanja – potpuna “ekavska” homografija; s gledišta izgovora – nepotpuna homofonija bliža (i)jekavštini.)

... *новая майка* ... (майка | majka) = ... *nova majica, potkošulja* ...

... *чёрная мука* ... (мука | muka) = ... *crno brašno* ...

(Primjedba: *мука/мука* je i unutarjezični *homograf*: *му́ка* = muka | *мука́* = brašno.)

... *налог на доход* ... (налог | nalog) = ... *пorez na prihod* ...

... *каменная стена* ... (стена | st(ij)ena) = ... *kameni zid* ...

(Primjedba: s gledišta pisanja – potpuna “ekavska” homografija, dakako “prepoznatljiva” i s gledišta ijekavštine; ne vidi li se napisan, ovaj se ruski riječ-oblik, s obzirom na izgovor ([sʹtʰ□na]), i ne može “prepoznati” kao *stijena*.)

... *лютый враг* ... (враг | vrag) = ... *ljuti neprijatelj* ...

... *заход солнца* ... (заход | zahod) = *zalaz sunca* ...

... *мой живот* ... (живот | život) = *moj trbuh* ...

... *длинный шест* ... (шест | šest) = ... *dugačka motka* ...

(Primjedba: u hrvatskome je *šest* samostalna, ali nepromjenljiva riječ.)

5.4. Postoji i varijanta homografskog odnosa – kada je u ruskoj riječi slovo *ы* (lat. *y*):

... *река течёт быстро* ... (быстро | bistro) = ... *rijeka teče brzo* ...

5.5. Možemo uvesti i pojam uvjetnog homografskog odnosa: primjenljiv je za slučajeve kada nam je poznat (ustaljeni) suodnos izražavanja na pismu nekih fonema u ruskom jeziku i njima odgovarajućih fonema u hrvatskom, tj. uz uvjet da znamo:

a) da na mjestu slova *ч* u ruskoj ćirilici (u danim riječima) u hrvatskoj latinici (u odgovarajućim riječima) nalazimo slova *č/ć*, pa imamo, s jedne strane:

... *видна туча* ... (туча | tuča) = ... *vidi se oblak* ...

... *положи на кучку* ... (кучка | kučka) = ... *stavi na hrpicu/gomilicu* ...,

a s druge:

... *там их целая куча* ... (куча | kuća) = ... *tamo ih je cijela hrpa/gomila* ...

b) da na mjestu slova *щ* u ruskoj ćirilici (u danim riječima) u hrvatskoj latinici (u odgovarajućim riječima) nalazimo (dva) slova: *št* (u srpskoj i crnogorskoj ćirilici *um*), pa imamo:

... *большое позорище* ... (позорище | pozorište – u srp.) = ... *velika/strašna sramota* ...;

c) da na mjestu slova *сть* u ruskoj ćirilici na kraju imenica u ruskom jeziku (već je rečeno) u hrvatskoj latinici na kraju odgovarajućih riječi nalazimo slova *st*, pa imamo:

... *масть лошади, козыря* ... (масть | mast) = ... *boja konja, aduta* ...;

d) da na mjestu slova *ние, нье* u ruskoj ćirilici na kraju imenica u ruskom jeziku (već je rečeno) u hrvatskoj latinici na kraju odgovarajućih riječi nalazimo *nje*, pa imamo:

... *печальное уединение* ... (уединение | ujedinenje) = ... *tužna osamljenost/osama* ...

... *вкусное кушанье* ... (кушанье | kušanje) = ... *ukusno jelo* ...;

e) da na mjestu slova *ть, чь* u ruskoj ćirilici na kraju infinitiva u ruskom jeziku (već je rečeno) u hrvatskoj latinici na kraju infinitivnog oblika nalazimo *ti, či*, pa imamo:

... часто *шутить* ... (шутить | šutjeti / razgovorno i šutiti) = ... često *se šaliti* ...

... ужасно *орать* ... (орать | orati) = ... *strašno/užasno se derati* ...;

f) da na mjestu slova *ий, ьий* u ruskoj ćirilici na kraju nominativnih oblika jednine m. r. pridjeva u ruskom jeziku (već je rečeno) u hrvatskoj latinici na kraju odgovarajućeg (određenog) pridjevskog oblika nalazimo *i*, pa imamo:

... *красный крест* ... (красный | krasni) = ... *crveni križ* ...

... *спорый мастер* ... (спорый | spori) = ... *brz(i)/vješt(i) majstor* ...

6. Kao što je već rečeno (a navedeni su i razlozi za to), potpune homofonije nema: ona je uvijek – u većoj ili manjoj mjeri – uvjetna.

(Primjedba: većina primjera – potpune ili uvjetne – homografije mogla bi poslužiti i za pokazivanje postojanja homofonije. Većina, ali ne svi primjeri, zbog priličnog udaljavanja u nekim slučajevima od zvučanja odgovarajućih riječi u hrvatskom, što znači da u takvim slučajevima (pri nedovoljnom poznavanju ruskog jezika) ne dolazi do “prepoznavanja”, na primjer, kako je već pokazano: стена [s't'ina].)

Ali, bez obzira na malu, manju ili veću uvjetnost, činjenica “prepoznavanja” postoji, dakle (kao što je već rečeno) *postoji* pojava homofonije.

7. Navodimo još neke primjere hrvatsko-ruske homonimije (od vrlo malo do izrazito uvjetnih):

... горячий **пар** ... (пар | par) = ... вруća **пара** ...

... танцевальная **пара** ... (пара [parΛ/∂] | para) = ... plesni **par** ...

... злой **рок** ... (рок [rok] | rok) = ... zla/teška **sudbina** ...

... острый **рог** ... (рог [rok] | rok) = ... oštar/oštri **rog** ...

(Primjedba: nominativni su oblici *рок* i *рог* ruski unutarjezični homofoni; oba čine međujezični homonimski par s hrvatskim nominativnim oblikom *rok*; *рок* i *rok* su i ćirilično-latinični homografski par.)

... рыбий **жир** ... (жир [žyr] | žir) = ... riblje **ulje** ...

(Primjedba: *жир* i *žir* su ćirilično-latinični homografski par i – “prepoznatljivi” nepotpuni – homofonski.)

Почему **ёж** ? (ёж [još] | još) = *Zašto jež* ?

... старая **прачка** ... (прачка [prač'kΛ/∂] | pračka) = ... stara **pralja** ...

... ягода винограда ... (ягода [jag∂dΛ/∂] | jagoda) = **zrno/boba** grožđa ...

(Primjedba: međujezični su homonimski par i ruska riječ *виноград/vinograd* – u hrvatskome = grožđe i hrvatska riječ *vinograd* – u ruskome = *виноградник/vinogradnik*.)

... вредный **продукт** ... (вредный [vr'ednyi] | vr(ij)edni) = ... **štetni/štetan** proizvod ...

(Primjedba: u [vr'ednyi] se u transkripciji na kraju bilježi ili *neslogotvorni* [j] ili [i].)

... зелёный **берег** ... (берег | brijeg) = ... zelena **obala** ...

(Primjedba: oni što su uočili odnos *-epe-* | *-re-/rije-* “prepoznaju” *берег* kao *brijeg*.)

8. Većina se do sada navedenih primjera homonimije (homografije i homofonije) odnosi na ishodišne oblike promjenljivih riječi u ruskom i hrvatskom jeziku. Mi nismo navodili primjere homonimije ishodišnih i neishodišnih oblika te neishodišnih oblika međusobno, premda ih ima nemali broj (na primjer: homografi *вод/vod* (gen. množ. od *вода/voda* u ruskom) i *vod* (nom. jedn. dviju imenica u hrvatskom), homofoni *ноу/ноју* [noju] (1. lice jedn. prezenta od *ныть/nyt'* = biti snužden – u ruskom) i *ноју* (dativ jedn. od *noj* – u hrvatskom).

9. Kao što je već u primjedbi u točki 5.1. rečeno, da “posebnu obradu zahtijevaju homonimski odnosi prijedloga”, tako ovdje dodajemo: posebnu obradu (i davanje popisa, što nismo postavili kao zadatak koji treba ostvariti u ovome članku) zahtijevaju također homo-

nimski odnosi a) prefiksa, b) sufiksa, c) postfiksa povratnosti / morfema satelita, d) nastavaka. To su zadaće što ih nameće upravo činjenica da su hrvatski i ruski jezik srodni slavenski sintetični jezici.

10. Međujezična homonimija, osobito srodnih jezika, dakle, postoji. (Poznata je anegdota kako je nositelj hrvatskoga jezika poželio u zdravici nositelju (ili nositeljima) ruskoga jezika “krasan život” (*красный живот* = crven(i) trbuh), ili kako nepoznavalac (ili loš poznavalac) ruskoga jezika – nositelj hrvatskoga jezika – na upit “*Как ваша фамилия? / Kak vaša familija?*” = “Kako je vaše prezime?” veoma često odgovara: “*Dobro*”, ili “*Nisam oženjen / Nisam udana*”). Nju, homonimiju – u praksi – kontekst (u najširem značenju) može odstraniti, može ukazati na to da je posrijedi (ne dajući objašnjenje kakva upravo), a može je i podržati.

11. Kako dolazi do međujezične homonimije kada je riječ o srodnim jezicima?

Više je izvora.

Prvi je od njih *stara polisemija* (uz očuvanje iste tvorbene strukture).

Drugi je *preuzimanje* u ruskom jeziku (uz očuvanje vlastite – istočnoslavenske – varijante) *staroslavenske* (dakle, južnoslavenske) varijante neke riječi (na primjer, u ruskom jeziku parovi: *голова / golova* i *глава / glava*, *горожанин / gorožanin* i *гражданин / graždanin*), pri čemu među varijantama dolazi do razdvajanja na semantičkom planu.

Treći je izvor *nejednak razvoj* nekadašnjih zajedničkih *fonema* (na primjer, izraz na ruskom *плоть и кровь/plot' i krov'* (= tijelo i krv) može se “prepoznati” kao hrvatske riječi *plot i krov*).

Četvrti je izvor naknadna, *druga nominacija*, što je povezano s *novom polisemijom*, pa tako jedna značenja riječi ne ulaze u homonimske parove, a druga ulaze (na primjer, drugo značenje ruske riječi *бык/byk* = mosni stup / stup mosta).

S tim je u vezi i *polisemija* (na planu slavenskih jezika, pa, prema tome, može biti stara i novija) *gramatičkih morfema*, što u kombinaciji dovodi do slučajeva kao što su: ruska riječ *столица/stolica* = prijestolnica i hrvatske *stolica*^{1,2}, ruska riječ *дворуцце/dvorišče* = golemo dvorište i hrvatska *dvorište* (hrvatska riječ *dvorište* u ruskome je *двор/dvor*).

Izvorom međujezične homonimije može još biti i *primanje* riječi iz drugih (*neslavenskih*) jezika, uz očuvanje starih za iste predmete, pri čemu dolazi do njihova razilaženja na planu stilistike (i ne samo stilistike) (na primjer: današnja standardna značenja ruskih riječi *конь/коп' i лошадь/lošad'*, *око/oko* i *глаз/glaz*, pa i *нѣс/pěs* i *собака/sobaka*; zanimljivo je da u polisemičnost unutar jezika ulaze uglavnom stare riječi).

Jedan je od izvora također i *nejednako primanje* iz stranih jezika (usporedi: ruske riječi *тушь/tuš'*, *душ/duš* i hrvatske *tuš*^{1,2}).

Dakako, izvor su međujezične homonimije, upravo homofonije (rečeno je: nikada potpune), kada je riječ o ruskom i hrvatskom jeziku, i nejednaka *pravila distribucije fonema* (usporedi: rusku riječ *рог/rog* i hrvatsku *rok*, rusku riječ *ѣж/ěž* i hrvatsku *još*).

Izvor homonimije može biti i “potpuna slučajnost”. Na primjer, jelo koje se u hrvatskom zove *pilav* u ruskom se jeziku zove *плов/plov* (i kao jelo i kao naziv došlo je od “trećih” naroda), pa ta ruska imenica i hrvatska glagolska imenica *plov* čine homonimski par.

12. Hrvatsko-ruska međujezična homonimija pojava je s kojom se suočava svaki nositelj hrvatskoga jezika kad uči ruski jezik i, obrnuto, svaki nositelj ruskoga jezika kad želi naučiti hrvatski. Njezinim se osmišljavanjem raščišćuje put ka cilju: ovladavanju srodnim jezikom.

O hrvatsko-ukrajinskoj jezičnoj homonimiji

Nakon razmatranja hrvatsko-ruske prelazimo na razmatranje hrvatsko-ukrajinske međujezične homonimije.

Hrvatski i ukrajinski srodni su i sintetični jezici, pa je međujezična homonimija, kada je o takvim jezicima riječ, obvezna pojava. Radi boljeg razumijevanja međujezičnih homonimnih pojava u njima potrebno je poznavati njihove fonološke sustave.

Kada je riječ o broju fonema u suvremenom ukrajinskome standardnom jeziku, danas se uglavnom ustalilo mišljenje da ih ima 38: vokalnih 6 i suglasničkih 32.

A kada je riječ o suvremenom hrvatskome standardnom jeziku, uglavnom je prihvaćeno da postoje 32 fonema: 6 vokalnih, slogotvorni /r/ i 25 suglasničkih, među kojima i neslogotvorni sonorni /r/. (Neki ne prihvaćaju postojanje dvoglasnog fonema /^hě/ – refleks dugoga *jata*, nego na mjestu bivšega dugoga *jata* vide foneme /je/, po čemu bi u suvremenom hrvatskome standardnom jeziku bio 31 fonem.)

Važno je istaknuti da se – od 6 ukrajinskih vokalnih fonema – nijedan ne tretira fonemom srednjega reda.

Premda nema potpune podudarnosti u vezi s pitanjem kojega je reda fonem /a/, ipak se može reći da je općeprihvaćeno da su u suvremenom ukrajinskome standardnom jeziku vokalni fonemi:

prednjega reda: /i/	stražnjega reda: /u/
/y/	
/e/	/o/
	/a/

pri čemu su /u/ i /o/ labijalizirani.

Dalje treba upozoriti na to da se – s obzirom na diobu vokalnih fonema po visini – među visokim fonemima prednjega reda razlikuju dvije razine, pa postoje:

prednji visoki /i/	stražnji visoki /u/
prednji sniženi visoki /y/	
prednji srednji /e/	stražnji srednji /o/
	stražnji niski /a/

Ukrajinski je vokalni fonem /y/ (u ukrajinskoj mu je ćirilici grafem slovo *u*, ali u pojedinih slučajevima i slovo *i*) na mjestu bivših dvaju vokalnih fonema: /i/ i /y/; njegovi se ostvaraji ne podudaraju s ostvarajima nijednoga od njih, a ispred sebe ne izaziva palatalizaciju, pa je tako u ukrajinskome danas, na primjer, i *книга/кnyга* ([n], a ne [n'] = knjiga), i *нива/nyva* ([n], a ne [n'] = njiva), i *слива/slyva* ([ʃ], a ne [ʃ'] = šljiva (u ukrajinskome su /n/ i /l/ zubni, a ne alveolarni), i *сила/syla* = sila, i *cup/syr* = sir, i *риба/ryba* = riba.

Ukrajinski je vokalni fonem /i/ (u ukrajinskoj mu je ćirilici grafem slovo *i*) na mjestu bivših vokalnih fonema: *jata* /ě/ i *starih* /e/ i /o/ u zatvorenome slogu; na početku riječi u starim ukrajinskim riječima, u stranim riječima, a ispred sebe izaziva palatalizaciju. U po-

ložaju poslije [j] (/j/) uvijek se bilježi grafemom zajedničkim za foneme /j/ i /i/ – slovom *i*, kao, npr., u riječi *Україна* = *Ukrajina*.

Primjedbe:

1. Navodeći u kosim zagradama foneme *i* u uglatima njihove ostvaraje, latinično slovo *ippsilon y* upotrebljavamo za označavanje: (1) i staroga slavenskoga *srednjeg visokoga* /y/, (2) i današnjega ukrajinskoga *prednjega sniženoga visokog* /y/, i njegovih ostvaraja [y], (3) i današnjega ruskoga *srednjega visokog* [y] (kao ostvaraja fonema /i/, ili kao ostvaraja fonema /y/). Ostvaraji ukrajinskoga /y/ zvuče drugačije od ruskoga [y], ali budući da ukrajinska opozicija /i/ : /y/ “podsjeća” na opoziciju [i] : [y] u ruskome, takvo je označavanje triju pojavnosti istim slovom – vjerojatno se podudaraju (1) i (3) – danas uobičajeno. (Postoje, već je rečeno, dva gledanja: 1. da je [y] u ruskome danas alofon fonema /i/ i 2. da postoje fonemi /i/ i /y/.)

2. Vidi se da i hrvatski i ukrajinski na mjestima bivših fonema /i/, /y/ ostvaruju jedan fonem: u hrvatskome je to /i/ (ostvaraji su mu “mlitaviji” od ostvaraja ukrajinskoga fonema /i/), u ukrajinskome je to /y/ (upravo zato što ukrajinski i danas, iz drugih – navedenih – razloga ima opoziciju /i/ : /y/, ostvaraji su ukrajinskoga fonema /i/ obično nešto viši i više prednji od ostvaraja hrvatskoga /i/).

U nenaglašenim pozicijama u suvremenomu ukrajinskome standardnom jeziku dolazi do neutralizacije fonemā /y/ i /e/ (grafem mu je slovo *e*) i u zvučanju u području [y] (bilježi se [y^e]), i u zvučanju u području [e] (bilježi se [e^y]).

U vezi s redukcijom (skraćivanjem) vokala ima jedna pojava karakteristična za ukrajinski jezik: u određenim se pozicijama nenaglašeni vokali [i] i [u] izgovaraju kao neslogotvorni [i] i [u], kada se akustički izjednačuju s (određenim) alofonima fonema /j/ i /v/, što ukrajinski pravopis prati, pa se takvi neslogotvorni alofoni vokala pišu ćirilničnim slovima *ї* (u hrv. lat.: *j*) i *ѳ* (u hrv. lat.: *v*) (tako da se u istoj rečenici – prema tome u kakvom su fonetskom okruženju – može naći *i* i *ї*, *y* (u hrv. lat.: *u*) i *ѳ*). Evo nekoliko primjera, uzetih iz *Українська грамматика*, 1986:12: *Максим іде* / *Maksym ide* (= Maksim ide), *Ганна їде* / *Ganna jde* (= Ganna ide); *овес і жито* / *oves i žyto* (= zob i raž), *жито й овес* / *žyto j oves*; *учити – вчити* / *učyty – včyty* (= učiti), *наш учитель – наша вчителька* / *naš učytel' – naša včytel'ka* (= učiteljica).

Za sustav je vokalnih fonema suvremenoga ukrajinskoga standardnog jezika karakteristično, dakle, nepostojanje fonema srednjega reda, nesimetričnost prednjega i stražnjega reda po visini, pozicije neutralizacije, s jedne strane, vokalnih fonema /y/ i /e/ i, s druge, vokalnih fonema /i/ i /u/ i suglasničkih fonema /j/ i /v/. (Postoji i pojava, izrazito razvijena u nekim govorima, a manje uočljiva u standardnome jeziku: u nekim se pozicijama nenaglašeni ostvaraji fonema /o/ približavaju ostvarajima fonema /u/.)

Za sustav je vokalnih fonema suvremenoga hrvatskoga standardnog jezika karakteristično: postojanje (jednoga) fonema srednjega reda, postojanje (jednoga) dvoglasnog fonema, u vezi s kojim je i nesimetričnost prednjega i stražnjega reda po visini (ili: simetričnost vokala prednjega i stražnjega reda ako se ne prihvati postojanje dvoglasnoga fonema), ne-

postojanje pozicija neutralizacije (međusobno vokalnih, ili vokalnih i suglasničkih) fonema, postojanje likvidnog suglasnika [r] u funkciji slogotvornog fonema /r/.

Već je rečeno da su u suvremenomu ukrajinskome standardnom jeziku 32 suglasnička fonema: 22 nepalatalizirana (tvrda), 9 palataliziranih (mekih) i 1 palatalni. To su fonemi (redosljedom slova ukrajinskoga alfabeta):

nepalatalizirani (tvrdi): /b/ (б), /v/ (в), /ɣ/ (г), /g/ (г), /d/ (д), /ž/ (ж), /dž/ (дж), /z/ (з), /dz/ (дз), /k/ (к), /l/ (л), /m/ (м), /n/ (н), /p/ (п), /r/ (р), /s/ (с), /t/ (т), /f/ (ф), /h/ (х), /c/ (ц), /č/ (ч), /š/ (ш);

palatalizirani (meki): /dʲ/, /zʲ/, /dzʲ/, /lʲ/, /nʲ/, /rʲ/, /sʲ/, /tʲ/, /cʲ/ (u ukrajinskim se fonetikama *palataliziranost* bilježi “crticom” iznad sa strane, a *polupalataliziranost* “zarezmom” iznad sa strane);

palatalni: /j/.

Primjedbe:

1. Nepalatalizirani suglasnički fonemi koje ima ukrajinski, a nema suvremeni hrvatski standardni jezik:

/ɣ/ – tjesnačni faringalni zvučni (hrvatski ga govornici “prepoznaju” kao [g] ili [h]), odgovara hrvatskomu /g/;

/dz/ – zvučna zubna afrikata (hrvatski ga govornici imaju “na periferiji” sustava suglasničkih fonema, pa ga lako ostvaruju);

/l/ i /n/ – već je rečeno da su zubni, a ne alveolarni; u fonetskoj transkripciji ostvaruje fonema /l/ bilježimo [ɭ].

2. Palatalizirani suglasnički fonemi koje ima ukrajinski, a nema suvremeni hrvatski standardni jezik:

/dʲ/, /zʲ/, /dzʲ/, /rʲ/, /sʲ/, /tʲ/, /cʲ/.

Ako se ovim sedam palataliziranim fonemima, koje nema hrvatski jezik, dodaju /lʲ/ i /nʲ/ (koje – vrlo bliske – hrvatski jezik ima), uočava se jedna od bitnih crta sustava suglasničkih fonema suvremenoga ukrajinskoga standardnog jezika – postojanje *devet parova nepalataliziranih / palataliziranih* suglasničkih fonema.

U ukrajinskome postoje i *produženi palatalizirani* suglasnici: [žʲ:], [čʲ:], [šʲ:] – posljedica (umjesto jotacije) bivše *progresivne asimilacije*, karakteristične za ukrajinski jezik, npr., u riječima: *роздори́жся* / *rozdorížja* = raskršće, *обличчя* / *oblyččja* = lice, *зати́шся* / *zatyššja* = zatišje, koje većina ukrajinskih fonetičara ne smatra posebnim fonemima.

3. Uočava se još jedna karakteristika – postojanje četverokuta:

/c/ /cʲ/

/dz/ /dzʲ/

4. Za ukrajinski je karakteristično da su i /v/ i /f/ uvršteni u *dvousnene* (a ne zubno-usne) foneme.

Također je karakteristično da se /v/ u određenim pozicijama ostvaruje kao neslogotvorni [v̥], a i kao [u], što ukrajinski pravopis prati, pa se, osim slovom *в*, taj fonem bilježi i slovom *у*.

5. Za razliku od ruskoga i bjeloruskoga, u suvremenomu standardnome ukrajinskom jeziku krâj riječi / iskaza *nije pozicija neutralizacije* suglasnika *po zvučnosti / bezzvučnosti* (kao što nije ni u hrvatskome standardnom (temeljenome na novoštokavštini), ni u čakavskome narječju, ali jest u kajkavskome).

U suvremenomu standardnome hrvatskom jeziku, rečeno je, 25 je suglasničkih fonema: kao i u ukrajinskome, postoji palatalni /j/, ali i palatalni /č/, /đ/, /lj/, /nj/, pa je za suvremeni standardni hrvatski karakterističan četverokut:

/č/ /ć/

/dž/ /đ/

(kakav ima i poljski jezik, od čega ukrajinski ima samo lijevu stranu).

U hrvatskomu nije – kako jest u ukrajinskome – položaj ispred [i] (/i/) pozicija obveznog pojavljivanja palataliziranih (ili polupalataliziranih) suglasnika.

U hrvatskomu postoje *dvije* ravnopravne pozicije neutralizacije suglasničkih fonema (šumnika) po zvučnosti: bezzvučni + zvučni = zvučni + zvučni, zvučni + bezzvučni = bezzvučni + bezzvučni, a u ukrajinskome – čime se ističe među slavenskim jezicima – *samo prva* od njih: bezzvučni + zvučni = zvučni + zvučni (jer odnos zvučni + bezzvučni ostaje nepromijenjen, osim: u prefiksima i u slučaju /ɣ/ ispred bezzvučnih u sredini riječi (ne i u infinitivima)).

O pozicijama mijenjanja ostvarajâ fonemâ izazvanih susjedstvom fonemâ različitih po mjestu artikulacije (kao, npr., u hrvatskom: *iščašiti*, *današnji*) ovdje ne ćemo govoriti.

I suvremeni ukrajinski standardni jezik (kao što je bilo rečeno za ruski) ima dinamički naglasak, i već po tome znači da potpune hrvatsko-ukrajinske međujezične homonimije – homofonije (kao i kada je bila riječ o hrvatsko-ruskoj) ne može biti.

Ali ako zanemarimo nejednakost ostvaraja – modelski – istih (ili približno istih) fonema, ako nejednake, ali slične, uvijek analogne foneme (npr. /y/ i /ɣ/) naučimo “čuti” kao “takve” svoje (kao /i/ i /g/), ako postfiks *-ся/-сь* primamo kao analog morfemu satelitu *se*, ako zanemarimo i različito mjesto naglasaka (koje govornika hrvatskoga jezika “ne zbunjuje”, ne kvari mu “jasno prepoznavanje riječi” ukrajinskog jezika), onda moramo uočiti međujezičnu homonimiju koja se zasniva na međujezičnoj polisemiji srodnih jezika. Evo primjera homonimije – homografije:

... *друга година* ... (година [ɣodyna] | godina) = ... *dva (su) sata* ... (*druga (je) ura* ...)

... *треба дивитися* ... (дивитися [dy^ɛvyty^s’a] | diviti se) = ... *treba gledati* ...

... *дерев’яна домовина* ... (домовина [domovyna] | domovina) = ... *drveni lijes* ...

... *зріло жито* ... (жито [žyto] | žito) = ... *zrela raž* ...

... *велика журба* ... (журба [žurba] | žurba) = ... *velika tuga, sjeta* ...

... *там не можна пролазити* ... (пролазити [prolazyt^ɛ] | prolaziti) = ... *tamo se ne smije / ne može provlačiti; propuzati* ...

... *моя дружина* ... (дружина [družyna] | družina) = ... *moja žena, supruga; moj muž, suprug*; (hist.) *kneževa družina* ...

(Hrvatski govornik može, npr., ukrajinsku riječ *миршавий* [myršavy^ɛi] (na kraju je *neslogotvorni* [i]) shvatiti kao samo malo “iskrivljenu” hrvatsku *mršav(i)*, što daje međujezični homonimski par:

... *миршавий чоловік* ... (миршавий | mršav(i)) = ... *neugledan(ni) muškarac* ...)

Medujezična homonimija srodnih jezika može se zasnivati i na međujezičnoj polisemiji gramatičkih morfema. Evo primjera s polisemičnošću sufiksa:

... вона теж **людина** ... (людина [l'udyna] | ljudina) = ... *ona je također / i ona je čovjek* ...

(Ako hrvatski govornik zna pravilo o prijelazu bivših /o/ i /e/ u zatvorenome slogu u /i/, ali ne poznaje danu riječ, u ukrajinskoj: **жінка** / *žinka* (= žena, ženska osoba; žena, supruga) nedvojbeno će “prepoznati” hrvatsku: **ženka**.)

Medujezična homonimija srodnih jezika može se zasnivati i na različitim fonetskim (i morfofonemskim) zakonitostima koje s vremenom nastaju. Evo primjera s ukrajinskim riječima u kojima je ostvaren prijelaz bivšeg /o/ u zatvorenome slogu u /i/ (u kombinaciji su riječi samo slavenskoga te slavenskoga i neslavenskoga porijekla):

... мій **бик** ... (бик | bik) = ... *moj bok* ...

... широкий **бріd** ... (бріd | brid) = ... *širok(i) gaz* (gdje se rijeka može pregaziti) ...

... жовтий **дім** ... (дім | dim) = ... *žuta kuća, zgrada* ...

(Homografi su ukrajinske riječi i sa slovom *u* i sa slovom *i*. Što se izgovora tiče, u *dim* se dobro čuje palatalizirani [dʲ] ispred [i], ali to ne narušava “prepoznavanje” te riječi kao riječi *dim*.)

... білий **кіт** ... (кіт | kit) = ... *bijel(i) mačak* ...

... високий **стіл** ... (стіл | stil) = ... *visok(i) stol* ...

(U *stil* se dobro čuje palatalizirani [tʲ], ali to ne ometa “prepoznavanje” te riječi kao riječi *stil*.)

Primjeri homonimskih parova koji se temelje na hrvatskom refleksu bivšega *jera* /ъ/:

... чорний **пас** ... (пас | pas – ne: *pās*) = ... *crn(i) pojas* ...

... красивий **палац** ... (палац | palac) = ... *lijepa palača* ...

Drugi primjeri homonimskih parova u koje ulaze riječi neslavenskoga i slavenskoga ili samo neslavenskoga porijekla:

... моя **майка** ... (майка | majka) = ... *moja majica, potkošulja* ...

... перший **кат** ... (кат | kat) = ... *prvi krvnik* ...

(Ukrajinska je riječ *kat* došla iz poljskoga jezika, hrvatska *kat* – iz turskog.)

U ovome tekstu nismo posebno razmatrali homonimiju između punoznačnih (samostalnih) i gramatičkih riječi, između gramatičkih riječi međusobno i, u tome okviru, izdvojeno homonimiju prijedloga, a s time u vezi i homonimiju prefiksa. Poseban je zadatak da se obradi međujezična – hrvatsko-ukrajinska – homonimija prefiksa i sufiksa. To su zadaci koji čekaju svoju obradu.

Na kraju

Medujezična homonimija srodnih jezika obvezna je pojava. Ona je njihova pratilja i dokaz njihove srodnosti – i to upravo homonimija: a) koja je posljedica *bivše polisemije* i b) koja je posljedica *drugačijih fonetskih (i morfofonemskih) zakonitosti*, što kasnije, nakon nekoga zamišljenog jedinstva, počinju razdvajati srodne jezike; c) među srodnim je jezicima, kao što su sintetični slavenski jezici, prilično zastupljena homonimija koja se

zasniva na *homonimnosti nastavaka* (što mi ovdje nismo obrađivali, npr.: ukr. gen. jedn. *краю*, dat. jedn. *краєві* (i *краю*) i hrv. dat./lok. jedn. *kraju* / (*o*) *kraju*, nom. množ. *krajevi*); d) homonimija koja je “posve slučajna” nije tipična za srodne jezike, ona je moguća među svim jezicima (ali u srodnima može biti češća zbog velike sličnosti ili podudarnosti fonema – njihovih ostvaraja – u njima).

Dakle, homonimija je između hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskog jezika – stvarnost. I bez obzira na to što jezik u svojem ostvarenju, u govoru, rijetko dovodi u vezu riječi ovako, kako su dovedene u vezu u ovome članku, što postoji kontekst, tj. što je govor pun redundancije koja treba da sačuva (i najčešće čuva) poruku, što postoji i (konkretno) vanjezično okruženje u trenutku govornoga čina, želi li govornik jednoga od triju razmatranih jezika savladati drugi – mora je biti svjestan i mora je prepoznavati.

Ta se pojava može nazivati, i najčešće se naziva, *lažni prijatelji*, ali mi u tome nazivu ne vidimo lingvistički termin, nego sintagmu-sliku, opis *dojma*, impresionistički pristup jezičnoj pojavi koja *svoj naziv* – unutar jezika – *već ima*.

Lažni prijatelji znači – “prepoznavanje” u drugom jeziku, dakle tobožnje, krivo. A nema ga bez *sličnosti*: manje, veće ili potpune. Bitno je da je tolika da *automatski* dovodi do tog “prepoznavanja”. A budući da je *homonimija* (unutar jednog jezika) istost na planu izraza i različitost na planu sadržaja, onda je *to*, premda i unutar širih granica kada je riječ o *srodnim jezicima*, također homonimija, samo *međujezična homonimija*, s nekim dodatnim činjenicama u odnosu na *homonimiju*, na koje i upozorava pridjev *međujezična*.

KALKOVI – JEDAN OBLIK JEZIČNOGA POSUĐIVANJA U HRVATSKOM I DRUGIM SLAVENSKIM JEZICIMA

Povijesna sociolingvistička perspektiva

Poznato je da se sa standardološkoga gledišta slavenski jezici načelno mogu razvrstati i s obzirom na njihovu tolerantnost prema kalkiranju, a vezano s tim i na sklonost prema purizmu u pojedinim fazama njihova normiranja (Brozović 1970: 52). Kalkiranje, kao jedan od mogućih tvorbenih postupaka u sustavu normi konkretnoga jezika, nije nužno motivirano ili uvjetovano purizmom. Opća pojava manje ili više spontanoga kalkiranja s klasičnih jezika – grčkoga i latinskoga – izraz je prirodne težnje da se klasična baština i jezično osvijesti u vlastitoj kulturi. Tako se danas u mnogim slavenskim jezicima paralelno i ravnopravno rabi dvostruko, internacionalno i nacionalno nazivlje općega i posebnoga značenja, npr.:

hrv. *ortografija* – *pravopis*, *ortoepija* – *pravogovor*, *lingvistika* – *jezikoslovlje*, *prolog* – *proslov*; sln. *ortografija* – *pravopis*, *ortoepija* – *pravorečje*, *lingvistika* – *jezikoslovje*; češ. *ortografie* – *pravopis*, *ortoepie* – *spisovná výslovnost*, *lingvistika* – *jazykověda*, *prolog* – *předmluva*; slč. *ortografia* – *pravopis*, *ortoepia* – *správna výslovnost*, *lingvistika* – *jazykoveda*, *prolog* – *prívet*, *prihovor*, *predhovor*, *predslov*; polj. *lingwistyka* – *językoznanstwo*, *prolog* – *przedmowa*; rus. *лингвистика* – *языкознание* itd.

S gledišta pripadnosti kulturno-civilizacijskom krugu, pa tako i u odnosu na jezično posuđivanje općenito, uključujući kalkiranje prema klasičnim jezicima, odnosno kalkiranje europeizama, slavenski se jezici mogu podijeliti u dvije skupine: zapadnu i istočnu.¹

Istočnoslavenski jezici, uključujući i južne koji pripadaju istoj povijesnojezičnoj i civilizacijskoj grupaciji, općenito su u procesu normiranja bili slobodniji od purističkih tendencija, “protočniji”, otvoreniji prema posuđenicama. To npr. potvrđuju mnogi ruski germanizmi – kalkovi i polukalkovi²:

njem. *Apfelsine* > rus. *апельсин*, njem. *Eisberg* > rus. *айсберг*, njem. *Fackel* > rus. *факел*, njem. *Leibwache* > rus. *лейб-гвардия*, njem. *Lesesal* > rus. *читальный зал*, njem. *Platzkarte* > rus. *плацкарта*, njem. *Schrift* > rus. *шрифт*, njem. *Streikbrecher* > rus. *штрейкбрехер*, njem. *Wacht* > rus. *вахта* itd.

Ti su jezici skloniji neposrednoj adaptaciji ili preuzimanju neslavenskih europeizama posredstvom drugih slavenskih jezika, a manje ciljanom, svjesnom kalkiranju. O tome svjedoče brojni ukrajinski i bjeloruski «polonizmi», npr.:

¹ Slavia Orthodoxa obuhvaća Rusiju, Ukrajinu, Bjelorusiju, Srbiju, Makedoniju i Bugarsku, a Slavia Latina Poljsku, Češku, Slovačku, Lužicu, Sloveniju i Hrvatsku; usp. Dalewska-Greń 1997: 560.

² Pod pojmom *polukalk* misli se na složene izraze u kojima se jedan dio preuzima u neprevedenom, u načelu fonološki, morfološki i ortografski prilagođenom obliku, a drugi se dio doslovno prevodi. S obzirom na to da je riječ o vrsti kalka koji zadržava jedan strani element, ti se izrazi još nazivaju *poluposuđenicama*, njem. *Teillehnwort*. Usp. Schumann (1965: 81).

njem. *Druck* > polj. *druk*, ukr. i blr. *друк*; njem. *Farbe* > polj. *farba*, ukr. i blr. *фарба*; njem. *Hauptmann* > polj. *hetman*, ukr. i blr. *гетман*; njem. *Vorhang* > polj. *firanka*, ukr. i blr. *фіранка*.

Utjecaji drugih slavenskih jezika u toj se grupaciji nisu doživljavali kao tuđi; elementi tuđih, europskih i azijskih jezika (npr. tatarski u ukrajinskom i ruskom, turski u bugarskom, makedonskom i srpskom) nisu ugrožavali gramatičku normu, a na leksičkom su se planu adaptirali ili su jednostavno iščezli. Prilagodba dijela crkvenoslavenskoga leksika te spontano i svjesno posuđivanje iz ruskoga u ovoj je jezičnoj grupaciji opća pojava. Za ove je jezike, dakle, karakterističnije spontano kalkiranje, prije svega prevođenje s klasičnih jezika, npr.:

grč. *αυτοδίδακτος* > rus. *самоучка*; grč. *αυτοκράτωρ* > rus. *самодержец*; lat. *educatio* > rus. *воспитание*; lat. *editio* > rus. *издание*, lat. *institutio* > rus. *учреждение*.

Slavenski jezici koji pripadaju zapadnom civilizacijskom krugu, uključujući slovenski, hrvatski i dijelom bosanski prostor, pokazuju različit odnos prema kalkiranju europeizama koji je, ovisno o društvenim prilikama, povezan i s purističkim zahvatima. Između poljskoga, koji je imao najpravnomjerniji kontinuirani razvitak zapadnoeuropskoga tipa i najmanje potrebe za svjesnim kalkiranjem, te češkoga koji je za kalkiranje bio krajnje otvoren (Brozović 1970: 53), češkom se obrascu tipološki mogu pridružiti gornjolužičkosrpski i slovenski jezik kao jezici u sferi izrazitoga njemačkoga i češkoga utjecaja. Razvitak ostalih jezika ove skupine odvijao se u sferama različitih utjecaja: donjolužičkosrpski pod utjecajem njemačkoga i poljskoga (poljskim posredništvom i češkoga), slovački mađarskoga i češkoga, a hrvatski, jedini od njih sa snažnom književnom tradicijom, pokazujući tek djelomičnu tolerantnost prema kalkiranju, u sferi njemačkih, talijanskih i mađarskih utjecaja. Purističkih obilježja nije lišen ni jedan jezik ove skupine, s tim što su ona najizraženija u češkom, dok su purističke tendencije u poljskom i hrvatskom izrazitije samo u pojedinim fazama standardizacije.³ U svom povijesnom razvitku, do stvaranja političkih zajednica u kojima je jedan slavenski jezik dominirao, ni ovi jezici nisu pokazivali otpor prema posuđivanju iz drugih slavenskih jezika. Naprotiv, to je posuđivanje bivalo i nekritično i nepotrebno, a rezultiralo je pojavom sinonima u jeziku primaocu, među kojima je potpuno adaptirane posuđenice ponekad teško razlikovati od prevedenica. Takvi su npr. hrvatski bohemizmi *dostatan* (= dovoljan), *oblast* (= područje), *opetovati* (= ponavljati), *uzajamno* (= međusobno) *zamac* (= dvorac), *živalj* (= stanovništvo) i dr. (Jonke 1964: 268–269).

Svjesno kalkiranje, karakterističnije za zapadnoslavenske jezike, pretežno se odnosi na prevođenje s njemačkoga, dijelom i s klasičnih jezika, i to izravno ili preuzimanjem kalkova nastalih već u crkvenoslavenskom jeziku, npr.

³ Budući da se ovdje purizam spominje isključivo u kontekstu tolerancije prema kalkiranju ili kao moguću poticaj kalkiranju, nema potrebe za elaboracijom pojedinih purističkih momenata u slavenskim jezicima. Pod pojmom *purizam*, a njemu je po shvaćanjima i metodama blizak i *borbeni antipurizam*, podrazumijevamo apriorno negativan, nekritički odnos prema elementima srodnih i nesrodnih jezika, koji narušavaju zamišljeni ideal jezične čistoće (usp. Brozović 1970: 49). Češki su *brusići*, kako ih ocjenjuje suvremena bohemistika, u tome smislu ogledni primjer jezičnoga purizma. Suvremeni hrvatski, slovački, ukrajinski itd. “purizam”, nije samo reakcija na dominaciju jezika donedavno vladajućih nacija, nego je istodobno izraz oslobođene skrbi za vlastiti jezik. U tom su smislu elementarni purizam i jezična kultura blisko povezani (Katičić 1973–1974: 53).

grč. *ισόφυχος* > csl. *ravъnodušъnъ* > hrv. *ravnodušan*, sln. *ravnodušen*, rus. *равнодушный* (Zett 1970: 254),

grč. *μικρόφυχος* > csl. *malodušъnъ* > hrv. *malodušan*, sln. *malodušen*, slč. *malodušný*, polj. *maloduszny*, rus. *малодушный* (Zett 1979: 216),

grč. *μεγαλόφυχος* > csl. *velikodušъnъ* > hrv. *velikodušan*, sln. *velikodušen*, češ. *velkodušný*, polj. *wielkoduszny*, rus. *великодушный* (Zett 1970: 27, 288, 290) i (Schumann 1958: 54),

lat. *misericors* > csl. *milosrđъnъ* (Zett 1970: 219) > hrv. *milosrdan*, češ. *milosrdný*, polj. *miłosierny*, rus. *миосердный*.

U primjerima crkvenoslavenskih elemenata bilo koje vrsti u pojedinom slavenskom standardnom jeziku moguće je da su oni u taj jezik ušli izravno ili posredstvom kojega drugoga slavenskoga jezika. U širenju crkvenoslavizama u raznim slavenskim jezicima ruski je imao najznačajniju posredničku ulogu (Brozović 1970: 76).

Sustav normi češkoga, slovenskoga i gornjolužičkosrpskoga jezika omogućavao je izravno kalkiranje europeizama, dok su u drugim jezicima ove grupacije takve mogućnosti ograničene. Kalkiranje s njemačkoga jezika zajedničko je svim jezicima ove skupine, što je posve razumljivo s obzirom na višestoljetnu političku i kulturnu povezanost zapadnoga slavenskoga svijeta s habsburškom državom, a kulturni utjecaj Beča nadaleko je prelazio granice carstva.⁴

Njemački jezik kao davalac predložka za kalkiranje

Njemački je jezik imao ulogu davaoca vlastitoga izraza kao uzorka za kalkiranje u hrvatskom i drugim slavenskim jezicima:

njem. *Heimatschein* > hrv. *domovnica*, sln. *domovnica*, češ. i slč. *domovskz list*,

njem. *Reinschrift* > hrv. *čistopis*, sln. *čistopis*, češ. i slč. *čistopis*, polj. *czystopis*,

njem. *Dickhäuter* > hrv. *debelokožac*, sln. *debelokožec*, češ. *tlustokožec*, polj. *gruboskórzec*, rus. *толстокожец*.

Njemački se predložak u slavenskim jezicima može očitovati na nekoliko načina: postojanjem kalka, naporednom uporabom kalka i posuđenice ili samo posuđenice:

njem. *Blumenkohl* (< tal. *cavol fiore*) > hrv. *cvjetača / karfiol*⁵, slč. *karfiol*, polj. *kalafior*, sln. *cvetača*, češ. *květák*, rus. *цветная капуста*,

njem. *häkeln* > hrv. *kukičati / kačkati / heklati*, sln. *kvačkati*, češ. *háčkovat*, slč. *háčkovat*,

njem. *Sparherd* > hrv. *štednjak / šparhet* (i druge fonološke inačice), slv. *štedilnik*, češ. i slč. *sporák*,

njem. *Vergaser* > hrv. *rasplinjač / fergazer*, sln. *zplinjač*, češ. *zplynovač*, slč. *splynovač*

njem. *Windjacke* > hrv. *vjetrovka / vindjakna*, sln. *vetrovka*, češ. *větrovka*, slč. *vetrovka*, polj. *wiatrówka*.

Njemački je jezik imao i posredničku ulogu u kalkiranju iz klasičnih i drugih jezika:

grč. europeizam *hymenoptera* > njem. *Hautflügler* > hrv. *opnokrilci*⁶, sln. *kožokrilci*, češ. *blanokřídli*, slč. *blanokridle*, polj. *blonkoskrzydłe*,

⁴ Bez njemačkoga su, uostalom, povijesnojezična slavistička istraživanja teško zamisliva.

⁵ Na području čakavštine i dijela štokavštine u priobalju, koje je bilo pod utjecajem talijanskoga jezika, postoji izravna talijanska posuđenica *kaul*.

⁶ Prema ARJ (9:75) izraz je rječnički prvi put zabilježen u Šulekovim rječnicima (1860) i (1874/75).

lat. *excursio* > njem. *Ausflug*, hrv. *izlet*, sln. *izlet*, češ. i slč. *výlet* (Reiter 1953: 90),
 franc. *sangfroid* > njem. *kaltblütig* > hrv. *hladnokrvan*, sln. *hladnokrven*, češ. *chladnokrevný* (Reiter 1953: 131), slč. *chladnokrvný*, polj. *zimnokrwisty*; rus. *холоднокровный* (ruski je izraz vjerojatno kalkiran izravno iz francuskoga),

franc. *grande puissance* > njem. *Großmacht*⁷ > hrv. *velesila*, sln. *velesila*, češ. *velmoc*, slč. *veľmoc*,

franc. *parole d'honneur* > njem. *Ehrenwort* > hrv. *časna riječ* (Šulek: počtena rgč), sln. *časna beseda*, češ. i slč. *čestné slovo* (Reiter 1953: 44), polj. *slowo honoru*, rus. *честное слово* (u ruskom je kalku moguć izravan francuski utjecaj),

tal. *cavol fiore* > njem. *Blumenkohl* > hrv. *cvjetača*, sln. *cvetača*, češ. *květák*, rus. *цветная капуста*,

tal. *piombino* > njem. *Bleistift* (kraći oblik za *Bleiweißstift*) > hrv. *olovka*⁸, sln. *svničnik* (< svinec = olovo), polj. *olówek*,

engl. > *colour-blind* > njem. *farbenblind*, hrv. *slijep za boje*, sln. *slep za barve*, češ. *barvoslepý* (Reiter 1953, 129), slč. *farboslepý*, polj. *ślepy na barwy*.

Mađarski jezik kao davalac predložka za kalkiranje

Mađarski su utjecaji na hrvatski vidljivi i u adaptaciji hungarizama i u kalkiranju:

mađ. *illeték* > hrv. *pristojba*,⁹ usp. sln. *pristojbina*,

mađ. *bizottság*¹⁰ > hrv. *povjerenstvo*,

mađ. *őrvezető* > hrv. *razvodnik*.

Sličan utjecaj mađarskoga na slovački potisnuo je češki, koji je srodnome jeziku nudio gotove kalkove. Mađarski je imao i posredničku ulogu u kalkiranju:

njem. *Landwehr* > mađ. *honvéd* > hrv. *domobran*¹¹, slč. *domobranec*,

njem. *Beträuter* > mađ. *megbízott* > hrv. *povjerenik*, slč. *poverenik*.

Talijanski jezik kao davalac predložka za kalkiranje

Talijanski je utjecaj na hrvatski češće rezultirao lokalno ograničenim preuzimanjem posuđenica, nego tvorbom kalkova. Posuđenice i kalkovi prema talijanskim predloškima nastajali su uglavnom u jadranskom dijelu hrvatskoga prostora. Talijanski je hrvatskom jeziku

⁷ U njemačkom jeziku izraz postoji od 1850. godine (Kluge²⁰1967: 273).

⁸ Hrvatski je izraz prema ARJ (8: 896) mogao imati uzor u talijanskom i njemačkom jeziku. Rammelmeyer (1974: 283) dopušta mogućnost češkoga posredništva prema danas zastarjelom izrazu *olůvko*.

⁹ Rammelmeyer (1975: 262) uvrštava riječ *pristojba* u popis kalkova nastalih prema njemačkom predlošku. Prema ARJ (12: 164) rječnički je registrirana najprije u Frölich-Veselićevu, a potom u Šulekovim rječnicima. I. Nyomárkay (1993: 129–130) taj kalk na osnovi tvorbene strukture i administrativnih pretpostavki dovodi u vezu s mađarskim predloškom.

¹⁰ S obzirom na to da riječ *povjerenstvo* tvorbeno ne odgovara njemačkoj riječi *Commision*, valja pretpostaviti da je hrvatskoj riječi *povjerenstvo* kao model poslužio mađarski, a onda vjerojatno i model za prevedenicu *povjerenik*, bez obzira na to što ima istovjetnu tvorbenu strukturu i značenje kao i njemački adekvat (I. Nyomárkay 1993: 120).

¹¹ M. Rammelmeyer (1975: 171) navodi da je izraz *domobran* kalkiran prema njemačkom *Landwehr*, ali dopušta i mogućnost mađarskog utjecaja. I. Nyomárkay (1989: 152) drži da tvorbena struktura i značenje leksema *domobran* sa sigurnošću upućuju na mađarski predložak.

bio davalac vlastitoga predložka za kalkiranje i predložka koji je i sam kalk. Uz riječ *posjedovati* ARJ (10: 919) navodi latinski uzor i potvrde u Mikaljinu, Voltićevu i Stulićevu rječniku. Maretić (1924: XXI i 97) i JS (1971: 211) govore o latinskom podrijetlu ovoga kalka koji se javlja u mnogim europskim jezicima. Osim izravnoga latinskoga uzora ta se riječ posredstvom talijanske riječi *possedere* učvrstila u hrvatskom jeziku. Jednako vrijedi za izraze *posjed* (< tal. *possessione* < lat. *possessio*) i *posjednik* (< tal. *possessore* < lat. *possessor*).

Za riječ *zavisiti* (od *čega*) ARJ donosi potvrde već iz 17. st., te iz Stulićeva i Vitezovićeva rječnika. Riječ je o kalku koji je prvotno nastao prema latinskome *dependere*, a potom je učvršćen i talijanskom riječju *dipendere*.

Vinja (1951: 547–566) navodi sljedeće izraze za koje se može pretpostaviti talijansko posredništvo: *gospodstvo* prema latinskom *dominatio* putem talijanskoga *dominatione*; *svršen* < tal. *perfetto* < lat. *perfectus*; *staviti* prema tal. *mettere* < lat. *ponere*; *otvoriti* (u prenesenom smislu) prema tal. *aprire* < lat. *aperire*. Riječ *sklon* vjerojatno je starija prevedenica prema tal. *inclinato*, a ovaj je izraz semantička posuđenica latinskoga *inclinare* – *atus*.

Najveći je izravni i posrednički utjecaj talijanskoga na hrvatski bio u razdoblju od 16. do 18. stoljeća. U 19. stoljeću talijanski se izrazi uglavnom ne reproduciraju izravno. U tom je procesu posredovao i njemački jezik.¹²

Unutar-slavensko posredništvo u kalkiranju

Pojedini slavenski jezici mogli su preuzeti posredničku ulogu u prijenosu kalkova u druge srodne jezike zahvaljujući visokom stupnju svoje standardnosti u pojedinim razdobljima procesa standardizacije (takav je primjer češkoga jezika u 16. stoljeću), povoljnijoj društvenoj situaciji u ključnim povijesnim razdobljima (takav je na početku preporodnoga razdoblja položaj ruskoga u usporedbi s jezicima istočnoga civilizacijskoga kruga i češkoga u odnosu na jezike zapadnoga kruga) te sličnim potrebama srodnih ili kulturološki bliskih jezika.¹³ Iako je češka književnojezična situacija uoči preporoda bila izrazito nepovoljna, neusporediva s poljskom, češka se filologija najranije i najaktivnije posvetila jezičnom normiranju pa se češki književni jezik nužno nametnuo kao normativni obrazac (usp. Brozović 1974). Tako se kontinuirani, povijesni otpor češkoga prema njemačkom manje ili više “preslikao” na zapadnoslavenske jezike koji su se našli u sličnoj situaciji, što je rezultiralo pojavom kalkova prema provjerenom češkom obrascu.

Češko posredništvo u kalkiranju iz njemačkoga jezika pokazuje mnoštvo primjera.

Njemačka složenica *Lobgesang* kalkirana je u češkom kao *chvalozpěv* (Reiter 1953: 105). Taj je izraz poslužio kao model za hrv. *hvalospjev*, sln. *hvalospev* i slč. *chválospelv*.

¹² Viena fu nei tempi asburgici ed è in parte ancora oggi la grande stazione di smistamento di francesismi, italianismi e anglicismi tedeschi in direzione del Sudest. Nel caso nostro tale penetrazione fu resa più facile dallo spostamento dei maggiori centri di cultura croati in direzione Nord terminata al principio del 19 secolo. Gli elementi romanzi che dopo tale data continuano a affluire nelle città costiere (per es. a Zadar, Split e Dubrovnik) entrano assai di rado nel croato standard che si crea nel crogiolo di Zagabria, ormai città-guida della Croazia, da cui si diffondono molti tedeschismi di origine romanza. (Muljačić 1968: 15).

¹³ Hrvatski primjer potvrđuje da filologija koja u određenim povijesnim trenucima poseže za gotovim normativnim modelima i rješenjima jezika drugačije književnojezične tradicije, bez uporišta u vlastitoj književnosti ne može stvoriti stabilnu normu.

Riječ *napadan* u ARJ (7: 475) navedena je kao nova riječ nastala prema njemačkom *auffällig, auffallend*. I u ovom je slučaju moguće češko posredništvo putem izraza *nápadný*, kojega Reiter (1953:125) tretira kao kalk iz njemačkoga jezika.

Riječ *pregled* (sln. *pregled*, slč. *prehľad*, polj. *przeгляд*) ima izravni uzor u češkom izrazu *přehled*, a ta je riječ kalkirana prema njemačkom predlošku *Übersicht, Überblick* (Unbegaun, 1932: 33).

Mnoštvo kalkova sa sufiksoidom *-mjer* preko češkoga jezika (*-měr*) reproducira njemačke tvorbene jedinice *-messer* i *-meter*. Taj se sufiksoid javlja najprije u Mažuranić-Užarevićevu, zatim u Šulekovim rječnicima, a potom je, neovisno o uzorima, razvio vlastitu paradigmatiku.

Dok se češki utjecaj očituje pretežito u hrvatskom, ruski je utjecaj prevladao u srpskom (Brozović 1970: 73). Moguće rusko posredništvo u kalkiranju u hrvatskom jeziku pokazuje sljedeći primjeri:

ARJ (5: 890/891) navodi izraz *lakouman (lakomislen)* kao noviju riječ i pretpostavlja njezino rusko podrijetlo. Rammelmeyer (1975: 214) drži da se sa sigurnošću ne može utvrditi podrijetlo uzora. S obzirom na tvorbenu sličnost pretpostavlja joj uzor u njemačkoj riječi *leichtsinnig* i rusko posredništvo u kalkiranju: *легкомысленный*. Riječ *zvanje* u značenju *zanimanje, poziv* zabilježena je uz njemačku riječ *Beruf* u hrvatskim dvojezičnim rječnicima 19. stoljeća: u Mažuranić-Užarevićevu (1842), Drobničevu (1846–49), Veselićevu rječniku (1853). U Šulekovim je rječnicima (1860) i (1874/75) zabilježeno: *poziv* i *zvanje* (teol.). U prvotnom, doslovnom značenju 'pozivanje' ima starije potvrde kod Belostenca, Stulića, Voltića itd. U hrvatski je jezik vjerojatno ušla posredstvom ruskoga izraza *звание*.

Hrvatski i slovenski imali su sličnu kulturnu pozadinu, što se očituje u obosmjernom posredništvu u kalkiranju. Tako na primjer ARJ (7: 830) tumači njemački utjecaj u nastanku riječi *nedužan*. Riječ je najprije potvrđena u Veselićevu (1853), a potom u Šulekovu rječniku (1860). O njemačkom uzoru *unschuldig* i slovenskom posredništvu *nedolžen* govore Maretić (1924: 64) i Unbegaun (1932: 31). Pojam *vodoravan* prvotno je zabilježen u inačicama kod Šuleka (1860): *suvodan, ravan kao voda*. Riječ je o kalku njemačke riječi *wasserrecht* (Zett, 1970: 21). U današnjem je obliku zabilježena najprije u Filipovićevu Rječniku (1869). Rammelmeyer (1975: 306) misli da je taj kalk oblikovan pod utjecajem slovenskoga lika *vodoraven*, koji je, kao i slovački, mogao biti preuzet iz češkoga: *vodorovný*.

Rammelmeyer (1975: 163) za hrvatsku riječ *čitaonica* i češku *čitárna* predmnijeva njemački predložak *Lesesaal*. Pozivajući se na Breznika navodi da je iz hrvatskoga u slovenski, kao *čitalnica*, preuzeta 1847. godine. Slavensko je posredništvo moguće i u slovačkom – *čitáreň*, poljskom – *czytelnia* i ruskom *читальная* (pored *читальный зал*, gdje se očituje i izravno kalkiranje iz njemačkoga).

Višestruko posredništvo u kalkiranju

Višestruko posredovanje slavenskih i neslavenskih jezika u kalkiranju vidljivo je u mnoštvu primjera. O slavenskom jezičnom posredništvu svjedoče ovi primjeri:

ARJ (20: 643) pripisuje riječi *važan* njemačko podrijetlo, a Mažuranić (1908–1922:

1546), Maretić (1892: 73 i 97) i (1924: 173) i rusko posredništvo. Riječ je u ruski ušla preko ukrajinskoga (*важний*) iz poljskoga (*ważny*), u kojemu je prevedenica njemačke riječi *wichtig* (Rammelmeyer 1975: 299).

Njemački pravni naziv *rechtskräftig* preproduciran je doslovnim kalkom u hrvatskom *pravomoćan*, slovenskom *pravomočen*, češkom *pravomocný*, poljskom *prawomocny*, a poljski je izraz poslužio kao model ruskom *правомочный* (Шанский, 1972: 110).

Brojni primjeri očituju i višestruko, neslavensko i slavensko, posredništvo. Engleska složenica *steam-engine* reproducirana je doslovnim kalkom u njemačkom *Dampfmaschine*, u češkom djelomičnim kalkom *parní stroj* i doslovnim *parostroj* (danas je to arhaizam sa značenjem 'lokomotiva'), preko slovenskoga u hrvatski predložak je prenesen kao djelomični – *parni stroj* i kao doslovni kalk – *parostroj*. Usp. slč. *párny stroj*, polj. *maszyna parowa*.

Prema engleskoj složenici *skyscraper* stvoreni su doslovni kalkovi u hrvatskom *neboder* i ruskom jeziku *небоскреж*, djelomični kalkovi u slovenskom *nebotičnik* i njemačkom *Wolkenkratzer*. Potonji je vjerojatno bio uzorom, tj. imao je posredničku ulogu za češki *mrakodrap* i srpski *oblakoder*.

Jezici koji su, zahvaljujući svojoj vodećoj društvenoj poziciji, primarno davali ili prenosili kalkirane europeizme, kao što je npr. slučaj s ruskim, a u određenim razdobljima i s poljskim i češkim, podvrgavali su srodne jezike svome utjecaju i onda kad oni takvo posredništvo nisu zahtijevali. Uslijed višestrukoga prijenosa jezičnih elemenata iz jednoga slavenskoga jezika u druge nije uvijek moguće pouzdano tvrditi je li u pojedinim slučajevima riječ o dobro "zamaskiranom" kalku ili o vlastitog standardnoj tvorbi (Brozović 1970: 48). Takvi su primjeri česti u slovačkom jeziku.

Rezultati međujezičnih utjecaja, koji ujedno zadovoljavaju purističke zahtjeve, najočitiiji su na planu stručnoga nazivlja. Stručno je nazivlje «ujedno i jedino područje na kojem je dosad bilo svjesnih koordiniranih akcija u većem opsegu i s više zahvaćenih jezika» (Brozović 1970: 69). Unatoč tomu što na području nazivlja postoji «najveća mogućnost i potreba za općeslavenskom koordinacijom» (isto) u slavenskim se jezicima općenito, a pogotovo u jezicima koji pripadaju istom kulturno-civilizacijskom krugu, uz znatne podudarnosti očituju i prilične razlike, i to u načinu kako se strani predložak reproducira (vrsta kalka), odnosno u postojanju/nepostojanju kalka. U sljedećoj se tablici donosi niz njemačkih riječi koje u slavenskim jezicima istoga, zapadnoga kruga imaju različite ekvivalente: češki su i slovački ekvivalenti tvorbeno i semantički podudarni s obrascem, bilo da je riječ o doslovnim kalkovima ili polukalkovima, naspram hrvatskoga koji prema tim predlošcima nije tvorio kalkove. Slovenski se i poljski primjeri smještaju između tih dviju krajnosti: slovenski kalkira djelomično, a poljski se ponaša različito – preuzima primljenicu, kalkira ili ne kalkira:

njemački	hrvatski	češki	slovački	slovenski	poljski
Wundertäter	čarobnjak	čaroděj/ník	čarodejník	čarovnik	czarodziej
Wunderschön	čaroban	čarokrásný	čarokrásny	čarobni	czarowny
Zeitmäßig	metrički	časoměrný	časomerný	metričen	iloczasowy
Zeitmaß	metrika	časomíra	časomiera	metrika	iloczas
Schwarzkünstler ¹⁴	mag	černokněžník	čarodej	čarodej, čarovnik	czarnoksiężnik
Geschichtskunde, Geschichte	povijest, historiografija	dějepis, dějiny	dejepis, dejiny	zgodovina	dzieje
Geschichtsschreiber	povjesničar	dějepisec	dejepisec	zgodovinar	dziejopis/arz
Bergsteiger	planinar	horolezec	horolezec	planinec	alpinista, taternik
Völkerkunde	etnografija / etnologija	národopis	národopis	narodopisje	ludoznawstwo
achtungswürdig, achtungswert	vrijedan pažnje	pozoruhodný	pozoruhodný	vreden pozornosti	godny uwagi
Gegensatz	suprotnost	protiklad	protiklad	nasprotnost	sprzeczność
Gegensätzlich	suprotan	protikladný	protikladný	nasproten	przeciwny
Gleichlaufend	usporedan, paralelan	rovnoběžný	rovnobežný	vzporeden	równobieżny (zast.)
Weihnacht/en pl.	Božić	Vánoce pl.	Vianoce pl.	Božič	Boże Narodzenie
Lustspiel	komedija	veselohra	veselohra	veseloigra (zast.)	komedia
Tierkreis	zodijak	zvěrokruh	zverokruh	zodiak, živalski krog	zodiak
Tierarzt	veterinar	zvěrolékař	zverolekár	živino-zdravnik	weterynarz

Kao što je poznato, hrvatski se u preporodnom razdoblju našao u jezično složenijoj situaciji od ostalih slavenskih jezika zapadnoga kruga.¹⁵ Češki mu je u tim okolnostima nudio modele kalkiranja s njemačkoga, kao i slovenskom, slovačkom i lužičkim jezicima.¹⁶ Za kalkiranje s mađarskoga slovački mu nije mogao poslužiti kao primjer, a talijanizme je, kao

¹⁴ Njemački izraz odgovara latinskome europeizmu *nigromat*, a latinski grčkome *nekromat* (νεκρός + μάγντις).

¹⁵ Hrvatski je jedini slavenski književni jezik zapadnoga kruga koji je, podredivši se preporodnoj ideji (južno)slavenskoga zajedništva, svoju izvornu književnu baštinu starijih razdoblja *podijelio* s jezikom drugačijega povijesnoga razvitka, i to iz istočnoga kulturno-civilizacijskoga kruga.

¹⁶ Češki je preporod bio u stanovitoj idejnoj, znanstvenoj i operativno-kadrovskoj prednosti pred drugim zapadnoslavenskim jezicima u sferi njemačkoga utjecaja; usp. Brozović 1974: 45–46.

što smo rekli, preuzimao izravno. Njemački su modeli dijelom primijenjeni i na kalkiranje s klasičnih jezika. Na području znanstvenoga nazivlja mnogi tadašnji kalkovi nisu opstali ni u češkom. Kako hrvatska norma znatno više od češke ograničava mogućnosti svjesnoga kalkiranja, domaći se leksik popunjavao posuđenicama iz drugih slavenskih jezika, među kojima su i kalkovi različitoga podrijetla.

Zaključak

Iz građe koju nam nude dosadašnja istraživanja možemo zaključiti da slavenski jezici koji pripadaju istočnome ili zapadnome kulturno-civilizacijskom krugu pokazuju različit odnos prema kalkiranju, koji je, ovisno o društvenim prilikama, bio povezan i s purističkim nastojanjima. Istočnoslavenski su jezici, uključujući i južne koji pripadaju istoj povijesno-jezičnoj i civilizacijskoj grupaciji, u procesu normiranja bili otvoreniji prema posuđenicama ili preuzimanju neslavenskih europeizama, izravno ili posredstvom drugih slavenskih jezika. Jezici koji pripadaju zapadnom kulturno-civilizacijskom krugu pokazuju različit odnos prema kalkiranju. Poljski je imao najpravnomjerniji razvitak i najmanje potrebe za ciljanim kalkiranjem, a češki je za kalkiranje bio potpuno otvoren. Slovenski je bio u sferi izrazitoga njemačkoga i češkoga utjecaja, a slovački mađarskoga i češkoga. Hrvatski je jezik, pokazujući tek djelomičnu tolerantnost prema kalkiranju, bio u sferi njemačkih, talijanskih i mađarskih utjecaja. Pojedini su slavenski jezici u pojedinim razdobljima procesa standardizacije imali posredničku ulogu u kalkiranju.

Sustavnije istraživanje bilo koje jezične pojave pa tako i jezičnoga posuđivanja u slavistici otežava brojnost slavenskih jezika, njihova civilizacijska podijeljenost i kulturološka raznolikost uvjetovana doticajima s različitim susjednim kulturama u promjenjivim društvenim prilikama, kao i isprepletenost njihovih međusobnih utjecaja u milenijskom rasponu. Većina slavenskih jezika do danas nije temeljito istražena¹⁷ pa se slavistika i u pitanju kalkiranja uglavnom oslanja na građu onih bolje istraženih i gradi određene zaključke na pretpostavkama izvedenim iz rezultata tih istraživanja. Sustavnija komparativna istraživanja različitih tipova kalkiranja i vrsta kalkova (primjerice sintaktičkih ili frazeoloških) u dvojnim i višestrukim razmjenama jezične građe među jezicima u kontaktu vjerojatno bi promijenila naslijeđenu sliku o kulturnopovijesnom identitetu pojedinih slavenskih jezika. U tom nas kontekstu, naravno, prije svega zanima hrvatski.

¹⁷ To se prije svega odnosi na slavenske jezike pod dominacijom ruskoga, srpskoga i češkoga u političkim zajednicama koje su razvrgnute devedesetih godina.

TEORIJA STANDARDNOGA JEZIKA D. BROZOVIĆA KAO TEMELJ U ODREĐIVANJU UKRAJINSKOGA SURŽYKA I BJELORUSKE TRASJANKE

Uvod

Dugogodišnji konvergentni razvoj genetski i strukturno srodnih jezika, ruskoga i ukrajinskoga u Ukrajini te ruskoga i bjeloruskoga u Bjelorusiji, doveli su do promjene nacionalnih obilježja na planu strukture i supstancije te oblikovanja i širenja miješanih idioma¹ poznatih pod nazivima *suržyk*² i *trasjanka*³. Oba idioma su posljedice neravnopravne dvojezičnosti, ukrajinsko-ruske i bjelorusko-ruske.

Mehanizmi za razvoj individualne, a zatim i masovne ukrajinsko-ruske dvojezičnosti, na području današnje Ukrajine postupno se formiraju kada dio ukrajinskog teritorija potpada pod utjecaj Moskovskoga Carstva (druga polovica 17. st.) i kada se dogodio prijelaz od staroukrajinskoga književnog jezika na tzv. *slavenoruski*⁴ (18. st.).

Ukrajinsku povijesnojezičnu zbilju obilježila je podređenost raznim geopolitičkim centrima (Centralne, Istočne i Južne Ukrajine – Ruskom Carstvu, Zapadne Ukrajine – Austro-Ugarskoj Monarhiji). Jezična politika u Ruskom Carstvu svela se na *rusifikaciju* i asimilaciju neruskih naroda, dok je jezična politika u Austro-Ugarskoj Monarhiji tolerirala, i, štoviše, poticala razvoj masovnoga polilingvizma. Na području Zapadne Ukrajine bila je dopuštena slobodna uporaba ukrajinskoga, poljskoga i rumunjskoga jezika uz službeni njemački jezik.

Nametanje načela “konvergentnoga” jezičnoga razvitka i održavanja rusko-ukrajinske dvojezičnosti u bivšem Sovjetskom Savezu dovršilo je oblikovanje *suržyka* i proširilo sferu njegove upotrebe.

¹ Naziv *idiom* ovdje rabimo u značenju općeprihvaćenom u europskoj i hrvatskoj lingvistici, tj. kao „bilo koji oblik jezične opstojnosti: sam jezik, dijalekt, interdijalekt, mjesni govor itd.“ (Brozović 1996: 87).

² *Suržyk* je metaforički naziv (doslovno je mješavina pšenice i raži, raži i ječma, ječma i zobi i sl. te brašno od takve mješavine, (CYM 1978: 854) za idiom koji je nastao u Ukrajini kao posljedica ukrajinsko-ruskoga diglosnoga bilingvizma.

³ *Trasjanka* je terminološka metafora (doslovno je to mješavina sijena i slame, koja se koristi kao stočna hrana i koja je po kakvoći lošija od sijena (Маршэўская, Піваварчык, Садоўская 2006: 26). Nastala je, slično kao i *suržyk*, prijenosom pojma iz svakodnevnoga života u lingvističku terminologiju i služi za označavanje idioma koji se formirao kao posljedica bjelorusko-ruskog diglosnoga bilingvizma.

⁴ *Slavenoruski* jezik bio je, za razliku od staroukrajinskoga, umjetna tvorevina koja se formirala na temelju crkvenoslavenskog jezika. Ukrajinski su pisci 18. stoljeća u svojim djelima svjesno ili nesvjesno, u želji da se uklope u općeruski kulturni kontekst, a zapravo tvoreći ga, jer se ruska književnost tek razvijala, prelazili iz *staroukrajinskoga* jezika na *slavenoruski* da bi ih razumjeli i u Rusiji. Utjecaj na širenje slavenoruskog jezika imala je, u određenoj mjeri, uredba o zabrani tiskanja knjiga na narječju koje se razlikuje od onoga što je prihvaćeno u Rusiji (Русанівський 2002: 131–132).

Posljednjih osam stoljeća jezičnu situaciju u Bjelorusiji obilježilo je postojanje homogenih i homomorfnih te heterogenih i heteromorfnih skupina idioma u rangu teritorijalnih dijalekata i diglosija – službeni (državni jezik) – materinski jezik. U različitim povijesnim razdobljima sastavnice diglosije bile su i slavenski i neslavenski jezici. U doba Velike Litavske Kneževine diglosija je postojala u obliku opreke starobjeloruski jezik – bjeloruski, ukrajinski, židovski, tatarski, litavski dijalekti. Nakon Lublinske unije (1569.) poljski je jezik istisnuo starobjeloruski. Ulaskom Bjelorusije u Rusko Carstvo (posebice nakon ustanaka 1834. i 1863. godine) vodeću je ulogu preuzeo ruski jezik. U razdoblju od 1920. do 1939. godine na području zapadne Bjelorusije koja je bila u sastavu *Rzeczpospolite Polske* postojala je diglosija u obliku poljski jezik – dijalekti naroda koji su naseljavali ova područja (Bjelorusa, Židova, Ukrajinaca, Rusa, Litvanaca). Nakon Drugoga svjetskog rata zbog velikih promjena u strukturi stanovništva i politike BSSR-a sfera upotrebe bjeloruskoga i drugih jezika, osim ruskoga, bila je značajno ograničena, a pojedini jezici (npr. bjeloruski dijalekt jidiša) sasvim su nestali na lingvističkoj karti (Скопненко 2000).

Jezičnu situaciju u Bjelorusiji od 1998. godine određuje državni status dvaju jezika, ruskoga i bjeloruskoga, a time i službeno deklarirani masovni bilingvizam (a u praksi diglosija).

Suržyk je svojevrsna hibridna tvorevina, koja egzistira u tri njegove osnovne tipološke inačice – a) *suržyk* koji je oblikovan na ruskoj leksičkoj osnovici, a ortoepska i gramatička su mu obilježja ukrajinska (понял + зрозумів = поняв; витянул + витягнув = витянув; пошел + пішов = пошов; царевной + королівною = царєвною; всігда; место)⁵, b) *suržyk* koji je oblikovan na ukrajinskoj leksičkoj osnovici, a ortoepska i gramatička su mu obilježja ruska (кіслий, по садам, два кілограма) i c) *suržyk* u kojemu su gramatička i leksička obilježja ukrajinskoga i ruskoga zastupljena naizmjenično i kaotično (*suržyk* – Ми под’їжджаємо зараз до поворота; *ukrajinski* – Ми під’їжджаємо зараз до повороту; *ruski* – Мы подъезжаем сейчас к повороту).

Bjeloruska *trasjanka* ima bjelorusku fonetiku i oblikuje se prvenstveno gramatičkim tvorbenim morfemima bjeloruskoga jezika, dok su korijenski morfemi više podložni utjecaju ruskoga jezika (*trasjanka*: цяцціраванне – *bjeloruski*: тэцціраванне, тэставанне; *trasjanka*: шчас – *bjeloruski*: зараз; *trasjanka*: нічаво – *bjeloruski*: нічога; *trasjanka*: очань дажа – *bjeloruski*: нават вельмі)⁶ (Fuderer 2008: 176).

Objašnjavajući prirodu hibridnoga bjelorusko-ruskoga idioma, N. Mečkouskaja definira ga kao zbroj substandardnih idiolekata koji u različitom omjeru objedinjuju osobine bjeloruskoga i ruskoga jezika (2007: 91).

Kaotičnost koja je prisutna u procesu miješanja elemenata i u *suržyku* i u *trasjanki* potvrđuje da govornici koji se služe tim idiomima ne razlikuju dva standardna jezika kao zasebne i samostalne sustave. Ukrajinski i ruski jezik te bjeloruski i ruski jezik prihvaćaju se kao zajednički, nediferencirani izvor jezičnih sredstava, kojim se služe govornici *suržyka* ili *trasjanke* i pri tome ne kontroliraju svoj govor i proizvoljno biraju i spajaju oblike obaju jezika. Zbog toga i *suržyk* i *trasjanku* možemo razmatrati kao zbroj idiolekata.

Oba su idioma tipološki slična, nastajali su stihijski, nisu kodificirani i narušavaju tradicionalnu percepciju raznih poznatih substandardnih idioma (npr. češke *obecne češtine*,

⁵ Navedeni primjeri najopćenitije ilustriraju pojave *suržyka*.

⁶ Primjeri *trasjanke* navedeni su prema Važnik 2006: 81–82.

francuskoga *la langue populaire*, ruskoga *prostorečija*, talijanskoga *dialetto regionale*), interdijalekata, sociolekata, urbanog žargona i “miješanih” idioma – *lingua franca*, pidžina, kreola i sl.

Bez obzira na rasprostranjenost ovih idioma na ukrajinskom i bjeloruskom prostoru, te njihovu dugogodišnju povijest, oba su idioma postala predmetom proučavanja tek od 90-ih godina 20. stoljeća zbog osjetljivosti sociolingvističkih istraživanja u uvjetima totalitarizma i ideološkoga pritiska. Većina radova do sada posvećenih *suržyku* i *trasjanki* imaju segmentni karakter, ne zasnivaju se na detaljnoj lingvističkoj analizi korpusa i u njima se premalo pažnje posvećuje proučavanju obaju idioma u kontekstu drugih slavenskih jezika.

Cilj ovoga rada je odrediti i definirati *suržyk* i *trasjanku* na osnovi teorije standardnoga jezika D. Brozovića.

1. Određivanje *suržyka* i *trasjanke* na osnovi Brozovićeve teorije jezične standardnosti

Do sada su *suržyk* i *trasjanka* proučavani isključivo s gledišta sociolingvistike kao pojave unutar konkretnih država i etnosa, odnosno kao posljedice diglosnog bilingvizma. Premalo je pažnje posvećeno proučavanju obaju idioma u širem slavenskom kontekstu, s gledišta poredbene genetske i tipološke lingvistike. Zato ćemo u ovom radu te idiome pokušati odrediti primjenjujući teorijski aparat Brozovićeve teorije standardnosti jezika. Premda smo svjesni da *suržyk* i *trasjanka* ne spadaju direktno u pojave kojima se bavi genetska i tipološka lingvistika, te da su predmet proučavanja u navedenoj teoriji prije svega standardni jezici, *suržyk* i *trasjanka* kao određeni oblici postojanja jezika mogu biti klasificirani prema kriterijima koje je u svojoj teoriji opisao D. Brozović. A na tu će se klasifikaciju posve logično nadovezati usporedba standardnoga jezika sa *suržykom* i *trasjankom* prema kriterijima standardnosti razrađenima u teoriji.

U klasifikaciji idioma s obzirom na njihova osnovna obilježja D. Brozović primjenjuje tri kriterija:

- 1) organičnost/neorganičnost,
- 2) konkretnost/nekonkretnost,
- 3) viši/niži hijerarhijski stupanj (rang).

1.1. Kriterij organičnost/neorganičnost

Organski idiom je „samo govor jedne socijalno čvrste etnički homogene (bez obzira na genezu), zatvorene i definirane zajednice, s određenom civilizacijskom fizionomijom, dakle govor konkretnog sela ili skupine uže povezanih sela odnosno zaselaka, ili govor... roda i sl., ali uvijek na najnižim razvojnim stupnjevima društva“ (Brozović 1970: 11). Dakle, organski su idiomi mjesni govor, dijalekt i sl.

Na višim razvojnim stadijima društva javlja se potreba za neorganskim jezičnim instrumentima, a organski idiomi služe kao materijal za njihovo izgrađivanje.

Među *neorganske idiome* ubrajaju se standardni jezici, i hijerarhijski niži idiomi – razgovorni jezik (općenacionalni ili regionalni), žargon, interdijalekt i sl. Razgovorni jezik D.

Brozović poistovjećuje sa substandardnim idiomima, koji su „u odnosu prema govorenom vidu stanovitoga standardnog jezika deteriorni po raznim kriterijima: regionalna odstupanja od norme, inovacije bez prestiža, funkcionalne redukcije i redukcije u inventaru supstancijalnih (leksičkih) i strukturnih (gramatičkih) elemenata, kao i neodređenost i nestabilnost tih elemenata“ (Brozović 1970: 12).

Takvo određenje primjenjivo je na općečeški interdijalekt (substandard), tzv. *obecnú češtinu*, koji je nastao kao negativna posljedica u 19. stoljeću oblikovane i ozakonjene norme oslonjene na književnojezičnu tradiciju 16. stoljeća (Sesar 2004: 71). Danas češki substandard funkcionira paralelno sa češkim standardom (*spisovná čeština*) i konkurira mu na općenacionalnoj razini.

Po našem mišljenju, takvo određenje substandarda donekle može karakterizirati i *suržyk* i *trasjanku*. Iako oba idioma pokazuju za substandard tipična odstupanja od standardnoga jezika, razlika između *suržyka*, odnosno *trasjanke* i substandarda je u tome što su oba idioma rezultat miješanja dvaju srodnih jezika – ukrajinskoga i ruskoga te bjeloruskoga i ruskoga.

Dakle, prema kriteriju organskičnost/neorganičnost *suržyk* i *trasjanku* valja odrediti kao **neorganske idiome**.

1.2. Kriterij konkretnost/nekonkretnost

Konkretnima D. Brozović smatra samo dvije vrste idioma: mjesni govor i standardni jezik, jer jedino oni imaju jasno definiranu strukturu i supstanciju. Ostali su idiomi nekonkretni, a „ako se radi o organskim idiomima hijerarhijski višima od mjesnoga govora, onda su oni ne samo nekonkretni nego i *apstraktni*“ (Brozović 1970: 12–13).

S obzirom da je apstraktnost osobina samo neorganskih idioma najvišega ranga (standardnih jezika), *suržyk* i *trasjanku* možemo definirati kao **nekonkretni** idiome.

1.3. Kriterij viši/niži hijerarhijski stupanj (rang)

Hijerarhijski odnos postoji u oba niza idioma, u organskom i neorganskom. Među neorganskim idiomima samo je standardni jezik idiom najvišega ranga. U hijerarhiji neorganskih idioma proporcionalni su visina ranga i stupanj konkretnosti: standardni je jezik idiom najvišega ranga s najvećim stupnjem konkretnosti, nižega su ranga razgovorni jezik i/ili općenacionalni substandardni jezik, koji su nekonkretni, a najniži rang ima interdijalekt, koji je još nekonkretniji (Brozović 1970: 13).

Dakle, prema kriteriju viši/niži hijerarhijski stupanj (rang) *suržyk* i *trasjanka* su idiomi **niskoga hijerarhijskog ranga**.

Iz klasifikacije idioma prema gore navedenim kriterijima proizlazi da su *suržyk* i *trasjanka* **neorganski nekonkretni idiomi niskoga hijerarhijskog ranga**.

⁷ U opreci kategoriji konkretnosti su *abstraktnost* kao polarna kategorija i *nekonkretnost* kao kategorija koja isključuje suprotnu.

2. *Suržyk* i *trasjanka* u kontekstu osobina standardnosti

Predmet proučavanja u teoriji standardnoga jezika prije svega je standardnost jezika, odnosno osobine jezične standardnosti kao temelj za „klasifikaciju pojavne standardnosti... u jezicima sa slavenskom supstancijom i strukturom“ (Brozović 1970: 43). Međutim, u ovom smo radu utvrdili da se i *suržyk* i *trasjanka* i standardni jezik, kao specifični oblici opstojnosti jezika, ubrajaju među neorganske idiome, premda se *suržyk* i *trasjanka* polariziraju u odnosu na standardni jezik na osi konkretnosti i na hijerarhijskoj ljestvici. Stoga smatramo mogućim i potrebnim usporediti ova tri idioma u kontekstu osobina standardnosti.

2.1. Osnovne osobine standardnosti jezika

Za klasifikaciju standardnosti slavenskih jezika D. Brozović navodi petnaest (15) osobina koje grupira u tri skupine u obliku binarnih pitanja (Brozović 1970: 51–52). U radu donosimo preoblikovana binarna pitanja, jer smatramo da i ove kompaktne formulacije u dovoljnoj mjeri prikazuju bit osobina standardnosti.

A. *Način formiranja i funkcioniranje standardnih jezika*

1. Visoki/niski stupanj autonomnosti i elastične stabilnosti.
2. Koegzistencija dubleta u sustavu normi.
3. Izravni/neizravni (preko posrednika) prijelaz od standarda prema inter(dijalektima).
4. Razvoj kontinuirani/s prekidima od epohe formiranja s današnjom supstancijom i strukturom.

B. *Karakter osnovice standardnog jezika i odnos prema naciji*

5. Homogena/heterogena domaća dijalekatska osnovica.
6. Izravno/neizravno (podvrgnuta folklornoj stilizaciji) normirana osnovica.
7. Uzimanje kulturnog (inter)dijalekta kao osnovice.
8. Polifunkcionalnost standardnoga jezika.
9. Mogućnost primjene formule *jedan (1) standardni jezik – jedna (1) nacija*.

C. *Odnos prema drugim standardnim jezicima*

10. Domaća/s tuđim elementima dijalekatska osnovica.
11. Vlastiti/posuđeni supstancijalni elementi na kojima se formirao standard.
12. Utjecaj jednoga/nekoliko većih i razvijenijih srodnih jezika.
13. Ograničavanje/toleriranje kalkiranja u normi.
14. Prolaženje kroz fazu purizma.
15. Upotreba unutar homogene/heterogene civilizacije.

2.2. Komparacija jezičnoga standarda sa *suržykom* i *trasjankom* prema osnovnim osobinama standardnosti

Standardni je jezik predmet proučavanja u geneolingvistici i tipolingvistici. *Suržyk* i *trasjanka* kao pojave koje su nastale kao posljedice određene jezične politike u određenim društvenim sredinama predmeti su proučavanja u sociolingvistici. No, s obzirom na proširenost, društveno značenje i konkurentni odnos prema svojim standardnim jezicima, sama se po sebi nameće potreba da se na te idiome pogleda iz drugačijeg kuta nego do sada.

Usporedit ćemo⁸ tri idioma – standardni jezik, *suržyk* i *trasjanku*, i to isključivo prema osobinama koje se, po našem mišljenju, mogu primijeniti u određivanju *suržyka* i *trasjanke*.

(1) Osnovne su osobine standardnosti autonomnost i elastična stabilnost. One su međusobno povezane – standardni jezici s visokim stupnjem autonomije i s malim mogućnostima za svjesne intervencije, ujedno su i stabilniji. Radi se o standardnim jezicima koji su se polako izgrađivali i nisu nastali svjesnim aktom, a zbog toga ni nakon formiranja nisu bili podložni svjesnim intervencijama (npr. ruski, poljski i češki). U takvim su se standardnim jezicima supstancija (leksik) i struktura (gramatički sustav) osnovice iskristalizirali u dugim predstandardnim procesima u raznim vidovima pisanoga jezika, s konvergentnim pravcima razvoja. Takvi standardni jezici imaju različite značajke „artificijelnosti“ i slabe značajke „organičnosti“ zbog visoke autonomije u odnosu na organske idiome (Brozović 1970: 43).

Suržyk i *trasjanka* formirali su se polako, nastajali su donekle svjesnim aktom – u težnji da se usvoji prestižniji ruski standard i u određenoj su mjeri bili podložni svjesnim intervencijama. Kao rezultat kaotičnoga prožimanja jezičnih supstancija i struktura dvaju genetski i tipološki srodnih jezika (ukrajinskoga i ruskoga te bjeloruskoga i ruskoga) ni jedan od ta dva idioma nema jasno iskristaliziranu supstanciju i strukturu. Oba idioma postoje samo u govornom obliku.

Dakle, ni *suržyk*, ni *trasjanka* **nisu ni autonomni ni elastično stabilni idiomi**.

(2) Svaki veći standard određuje postojanje zona definiranih upotrebom jedne od dviju polariziranih jezičnih dubleta, najčešće fonetskih. Kod nekih je slavenskih standardnih jezika ta pojava izražena nešto jače (praško-moravska, varšavsko-krakovska, kijevsko-lavovska zona i sl.), kod drugih slabije (Brozović 1970: 43).

U jezičnim kontaktima s ruskim jezikom nacionalne fonetske osobine ukrajinskoga i bjeloruskoga jezika nisu podlegle utjecaju ruske fonetike. Fonetsko-fonološki sustav *suržyka* i *trasjanke* je u skladu s normama nacionalnih jezika, a eventualna odstupanja moguća su zbog utjecaja vlastitih dijalekata.

Ako se različite vrste *suržyka* razmatraju u kontekstu tipova jezične kompetencije u uvjetima ukrajinsko-ruske dvojezičnosti, kakve predlaže ukrajinski jezikoslovac V. Trub, možemo govoriti o postojanju varijanata *suržyka* – 1) **ukrajinsko-ruskog *suržyka*** (kod govornika kojima je ukrajinski jezik i *prvi* (materinski) i *osnovni* (*temeljni* jezik, u kojemu se govornik služi najvećim brojem jezičnih podsustava), a ruski jezik nije *prvi* i nije *osnovni*) i 2) **rusko-ukrajinskog *suržyka*** (kod govornika kojima je ruski jezik i *prvi* (materinski) i *osnovni* (*temeljni* jezik, u kojemu se govornik služi najvećim brojem jezičnih podsustava), a ukrajinski jezik nije *prvi* i nije *osnovni*) (Ставицька, Труб 2007: 68–72).

3) Neki standardni jezici koegzistiraju sa svojim substandardom (npr. češki standardni jezik *spisovná čeština* i substandard *obecná čeština*) koji na općenacionalnoj razini može konkurirati standardnome jeziku. U takvim jezicima nema izravnoga prijelaza od konkretnoga standardnog idioma prema nižim, nekonkretnim neorganskim idiomima (Brozović 1970: 44).

S obzirom na proširenost *suržyka* i *trasjanke* i njihov konkurenti odnos prema ukrajinskom i bjeloruskom standardnom jeziku možemo govoriti o njihovoj sličnosti (ali ne i

⁸ Naš stav u određivanju proučavanih miješanih idioma prema osobinama standardnosti nije definitivan i ne isključuje drugačija stajališta u vezi s ovom problematikom.

istovjetnosti) substandardu. Za razliku od substandarda koji ima više-manje istu supstanciju kao i odgovarajući standardni jezik, supstancija i struktura *suržyka* i *trasjanke* formirane su od elemenata dva ju jezika.

(4) Nakon što su jednom formirani kao konkretni sustavi s više-manje određenom supstancijom i strukturom, neki se standardni jezici, razvijaju u kontinuiranoj evoluciji, a u nekim se razvoj prekida pa se standardni jezik opet obnavlja (npr. slovenski ili u određenoj mjeri češki). Druga vrsta prekida može se dogoditi kad dođe do znatnijih neevolucijskih promjena u supstanciji (hrvatska varijanta na razmeđu 19. i 20. st.) (Brozović 1970: 44–45).

Suržyk i *trasjanku* obilježava određeni kontinuitet evolucije, ali zbog svoje prirode oni nisu i ne mogu biti formirani kao konkretni sustavi.

(5) „Supstancija i struktura standardnoga jezika mogu biti homogene, npr. moskovska, praška, srednjoslovačka osnovica ruskoga, češkog, slovačkoga jezika) i/ili mogu biti kontaminacija različitih elemenata, npr. malopoljska i velikopoljska komponenta u poljskome, istočnobugarska i sofijska u bugarskome i sl.“ (Brozović 1970: 45).

Ukrajinski i bjeloruski standardni jezik formirani su na heterogenoj dijalekatskoj osnovici.

Istraživanja J. Ševel'ova pobijaju u sovjetskoj lingvistici ustaljenu tvrdnju o homogenoj srednjodnjeparskoj dijalekatskoj osnovici ukrajinskoga standardnoga jezika: „... українська літературна мова, власне, сміливо може бути названа **мішаною щодо своєї діалектної основи**, і, отже, традиційне підручникове твердження про її київсько-полтавську основу вимагає якщо не цілковитої ревізії, то принаймні додатку: з великим галицьким нашаруванням. Але ці нашарування так тривало відкладалися в українській мові і так органічно в неї всотані, що виділити їх з усїєї системи сучасної літературної мови дуже важко. Можна піти навіть далі і висунути твердження про те, що виділити всі галицькі елементи сучасної української літературної мови – річ взагалі цілком неможлива. І схід, і захід України складали свої внески в літературну мову, не оглядаючися й не ошаджуючи. Ці внески так переплелися, що дуже часто найуважніший дослідник не може розплутати їхнього коріння. І тільки уважна аналіза мовознавця або свідчення сучасників, коли дане мовне явище сприймалося ще гостро як новина, можуть стати нам у пригоді, щоб виявити походження того чи того мовного елемента”⁹ (Шевельов 2003: 94–95).

Na formiranje bjeloruskoga književnoga, odnosno standardnoga jezika kroz povijest su znatno utjecali ruski, ukrajinski i poljski jezik. Međutim, po mišljenju V. Vinogradova, rezultati tih utjecaja nimalo se nisu odrazili na nacionalnoj specifičnosti bjeloruskog standardnog jezika, već suprotno – u procesu jezičnih kontakata sa spomenutim jezicima još su se više

⁹ „... ukrajinski književni jezik zapravo se s obzirom na svoju dijalektalnu osnovicu slobodno može nazvati miješanim, a tradicionalna udžbenička tvrdnja o njegovoj kijevsko-poltavskoj osnovici zahtijeva – ako ne cjelovitu reviziju, a ono barem dopunu – s brojnim galicijskim elementima. A ti su elementi tako dugo prodirali u ukrajinski jezik i tako su organski u njega urasli da ih je iz sustava suvremenoga književnoga jezika vrlo teško izdvojiti. Može se ići i dalje pa i odbaciti mišljenje da se svi galicijski elementi suvremenoga ukrajinskoga književnoga jezika uopće mogu izdvojiti. I istok i zapad Ukrajine unosili su svoje elemente u književni jezik, spontano i obilato. Ti su se elementi tako isprepleli da vrlo često ni najpažljiviji istraživač ne može odrediti njihove korijene. Samo temeljita jezikoslovna analiza i svjedočenje suvremenika o tome kad je određena govorna pojava prihvaćena kao novina mogu nam pomoći u određivanju podrijetla ovoga ili onoga jezičnoga elementa“ (Ševel'ov 2003: 94–95).

aktivirali njegovi unutarnji resursi i još su se svjesnije iskristalizirala njegova nacionalna obilježja (Виноградов 1967: 59–60).

Suvremeni bjeloruski jezik formirao se na bazi središnjih (srednjobjeloruskih) govora. Srednjobjeloruski govori su „najmlađi“ na području Bjelorusije. Oni čine poseban interdijalekt koji je nastao kao posljedica frontalnog uzajamnog djelovanja jugozapadnog i sjeveroistočnog narječja bjeloruskoga jezika (Скопненко 2000).

Međutim, D. Brozović određuje dijalekatsku osnovicu bjeloruskoga jezika kao homogenu (Brozović 1970: 53).

Suržyk i *trasjanka* su donekle formirani i na heterogenoj, miješanoj ukrajinsko-ruskoj i bjelorusko-ruskoj osnovici.

(8) Većina slavenskih jezika (osim lužičkosrpskih koje u nekim funkcijama zamjenjuje standardni njemački jezik) izvršavaju polivalentne funkcije – javne, kulturne, informativne, književne, znanstvene, prosvjetne, administrativne, privredne, komunikacijske i dr.

U tome smislu ni *suržyk* ni *trasjanka* nisu polifunkcionalni, i više su u funkciji razgovornoga jezika¹⁰.

(10) Supstancijalna baza većine slavenskih standardnih jezika izgrađena je uglavnom vlastitim elementima. U tom pogledu od prosjeka znatno odstupaju ruski i bugarski jezik jer njihova osnovica sadrži slavenske supstancijalne elemente tuđe njihovoj strukturi – crkveno-slavenske elemente (Brozović 1970: 47).

Supstancijalna baza *suržyka* i *trasjanke* izgrađena je elementima ukrajinskoga i ruskoga te bjeloruskoga i ruskoga jezika. Hibridi u *suržyku* nastaju na tri različita načina: 1) ruski supstancijalni elementi uokviruju se sredstvima ukrajinske ortoepije i gramatike, 2) ukrajinski supstancijalni elementi uokviruju se sredstvima ruske ortoepije i gramatike i 3) norme obaju jezika naizmjenično i kaotično se isprepliću u *suržyizmima*.

U *trasjanki* se najčešće ruski supstancijalni elementi uokviruju bjeloruskom ortoepijom i gramatikom.

(11) U procesu izgradnje vlastite supstancijalne i strukturne osnovice koja bi mogla zadovoljavati funkcije standardnoga jezika svi su slavenski jezici posuđivali supstancijalne (i rjeđe strukturne) elemente iz razvijenijih slavenskih standardnih jezika, prije svega iz ruskoga, poljskoga i češkoga. A u određenoj mjeri ti su jezici poslužili jedan drugome u iste svrhe. „Neki su slavenski standardni jezici u procesu svoga usavršavanja i prilagođavanja potrebama moderne duhovne i materijalne civilizacije znatno opteretili svoju supstanciju tuđim slavenskim elementima, npr. ukrajinski i bjeloruski ruskima i poljskima, lužičkosrpski jezici prvenstveno češkima, makedonski srpskim, bugarskim i ruskim elementima, bugarski ruskima, a drugi su se takvim elementima umjerenije služili (ruski, poljski, hrvatskosrpski, pa i češki), ili su u svojoj osnovici imali mogućnosti da tuđe elemente bolje maskiraju (slovački jezik češke), ili su tuđe elemente uzimali ravnomjerno s raznih strana i dobro ih maskirali (slovenski jezik češke, ruske i hrvatske)“ (Brozović 1970: 47–48).

Suržyk i *trasjanka* posuđuju iz ruskoga jezika i supstancijalne i strukturne elemente. Stupanj prožetosti *suržyka* i *trasjanke* ruskim leksičkim i gramatičkim sredstvima teško je

¹⁰ Zbog očuvanja u *suržyku* i *trasjanki* fonetsko-fonoloških normi (uz neznatna odstupanja u granicama dijalekata) ukrajinskoga i bjeloruskoga jezika pojedini jezikoslovci, npr. G. Cyhun, L. Stavyc'ka, T. Kuznjecova svrstavaju te idiome među razgovorne oblike opstojnosti jezikā.

ustanoviti bez detaljne lingvističke analize tih idioma, ponajprije zbog njihove realizacije kao zbroja idiolekata.

Zaključak

Na kraju analize *suržyka* i *trasjanke* u kontekstu Brozovićeve teorije standardnoga jezika predlažemo sažetu (radnu) definiciju tih idioma:

Suržyk* i *trasjanka su neorganski nekonkretni idiomi niskoga hijerarhijskog ranga koji su nastali kaotičnim miješanjem dvaju srodnih jezika – ukrajinskoga i ruskoga te bjeloruskoga i ruskoga – i koji se, za razliku od ukrajinskoga i bjeloruskoga standardnog jezika, ne odlikuju ni autonomijom, ni elastičnom stabilnošću, ni polifunkcionalnošću.

III. LEKSIKOLOGIJA I FRAZEOLOGIJA

HRVATSKO-SLAVENSKI LEKSIKOGRAFSKI DODIRI¹

Uvod

Leksikografski dodiri dvaju jezika ne mogu se promatrati samo kroz rječničku produkciju jer oni imaju puno veće značenje, oni pokazuju odnose dviju kultura u povijesti. Hrvatsko-slavenske leksikografske dodire moguće je promatrati na najmanje pet razina:

- a) slavenske posuđenice i prevedenice u hrvatskim rječnicima
- b) slavenski rječnici kao uzori i predlošci hrvatskim leksikografima
- c) slavenski jezici u hrvatskoj leksikografiji
- d) hrvatski jezik u slavenskoj leksikografiji
- e) jezikoslovna literatura o hrvatsko-slavenskim leksikografskim dodirima.

S obzirom na opsežnost teme u ovom ćemo se radu ograničiti na prvu i treću točku, ostale ćemo samo usputno dotaknuti. Rad ne teži iscrpnosti koju je nemoguće postići u zadanom opsegu jer bi svaki jezik, pa i svaki leksikograf zaslužio posebnu raspravu. U oba slučaja ići ćemo kronološkim slijedom izdvajajući najreprezentativnije primjere slavensko-hrvatskih leksikografskih dodira. Neke je utjecaje hrvatsko jezikoslovlje dosad dobro istražilo, npr. bohemizme/slovakizme u rječnicima Bogoslava Šuleka, dok drugi još čekaju svoje istraživače.

Slavenske posuđenice u hrvatskim rječnicima

Prvi leksikografski susret hrvatskoga i nekoga slavenskoga jezika vjerojatno se dogodio u *Radonovoj bibliji* (latinski rukopis iz VIII–IX. st.). Hrvatske i češke glose u tom rukopisu potječu iz XI/XII. st., a pretpostavlja se da su napisane u Zagrebu za vrijeme biskupa Duha, koji je bio, čini se, glagoljaš i Čeh po porijeklu (Katičić 1994: 114–115). Glosâ, pa i slavenskih, ima u hrvatskim srednjovjekovnim kodeksima, ali je prvi nesamostalni dvojezični rječnik s hrvatskim i nekim slavenskim jezikom iz 16. stoljeća. Naime, 1584. godine Juraj Dalmatin prijevodu *Biblije* dodao je *Registar* sa 756 natuknica koje su prevedene na dva slovenska dijalekta (kranjski i koruski) i na tri hrvatska (kajkavski, čakavski i štokavski). Do 19. st. na leksikografskom planu više nije bilo veza između slovenskoga i hrvatskoga, smatra Jurančić (1982). Budući da je u rukopisu ostalo dosta hrvatskih rječnika, ne može se ta tvrdnja uzeti bez rezerve jer su postojale brojne osobne veze hrvatskih i slovenskih pisaca i prije 19. st., npr. Pavle Vitezović ostavio je neobjavljen *Lexicon latino-illyricum*, a naveliko je surađivao sa slovenskim učenjakom 17. st. Ivanom Vajkardom Valvazorom boraveći kod njega u njegovu dvorcu. Kako je Vitezovićeva književnojezična koncepcija bila hibridna, nije isključeno da u svom rječniku ima i slovenskih riječi.

¹ Ruska je inačica ovoga članka pod naslovom Хорватско-славянские лексикографические контакты izišla u Varšavi u časopisu *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 42 (2007): 225–245.

Od slavenskih je jezika češki ostavio najdublji trag u hrvatskome iz više razloga. Češki je jezik već u humanizmu bio prilično standardiziran, mnogo prije nego ostali slavenski jezici, pa je utjecao ne samo na hrvatski nego i na ostale slavenske jezike.² Jaka kulturna veza postoji još u 14. st. kada hrvatski benediktinci glagoljaši na poziv Karla IV. dolaze u Prag i ostaju sedamdesetak godina u samostanu "Na Slovanech" (kasnije Emauskom). Njihovo će djelovanje ostaviti trag s jedne strane u češkoj leksikografiji s kraja 14. st., a s druge strane utjecaj se češkoga leksika i sintakse nazire u hrvatskim prijevodima srednjovjekovnih tekstova sačuvanih u prijepisima iz 15. st. (Hercigonja 1994). Česi i Hrvati su bili dugo u jednoj državi, Habsburškoj Monarhiji, Hrvati su se često školovali upravo u Češkoj, pa je i razumljivo što je u hrvatskome dosta bohemizama. Češkim jezičnim elementima u hrvatskom³ književnom jeziku opširnije se bavio Jonke (1954, 1965, 1971). Njegova su istraživanja pokazala da je prvi veći utjecaj češkoga jezika na hrvatski književni jezik zabilježen već u 16. st. u djelu *Suma nauka kristijanskoga* (Rim 1583) Šime Budinića. U skladu s protureformacijskim programom stvaranja jednoga slavenskoga književnoga jezika na Balkanu Budinić piše svoje djelo hrvatskim jezikom, zapravo čakavskim, s primjesama crkvenoslavenskoga, češkoga i poljskoga jezika. Tako se u njegovu djelu nalazi nešto više čeških, a manje poljskih riječi, koje nisu imale funkciju popunjavanja leksičkih praznina u hrvatskom jeziku, nego su se navodile kao sinonimi hrvatskim riječima, npr.: Mili *pane*, Gospodi Bože moj, Ovako je rekao i *mluvio* jest.

Čeh Matouš Benešovský Filonomus u svojoj etimološkoj studiji *Knížka slov českých vyložených* (1587), koja je zapravo poredbeni slavenski rječnik, ima i hrvatske riječi (npr. *vruće po hrvatsku – horko*). U prvom slovenskom rječniku *Dictionarium quattuor linguarum* (1592) Nijemca Jeronima Megisera nalaze se manji hrvatski leksički prinosi s odrednicom *croatice*, npr. *ancker = ankora*, cr. *sidro*. U njegovu velikom leksikografskom djelu *Thesarus polyglotus* hrvatske su se riječi našle uz ostale slavenske, ali i druge jezike koje je Megiser obradio čak pod 445 naziva (Putanec 1992). Takvi leksikografski prinosi pružaju zanimljive podatke o povijesti leksikografije, o pokušajima klasifikacije jezika i dijalekata (Megiser spominje npr. rapski, zaderski, istarski) i leksičkoj poredbi, u ovom slučaju, slavenskih jezika.

Budući da su stariji hrvatski rječnici nastajali na književnim djelima, a ne na narodnim govorima, većina je slavenskih posuđenica zabilježena upravo u njima pa se njihov put može pratiti preko povijesti hrvatske leksikografije. Prvi pravi leksikografski susret hrvatskoga i nekoga slavenskoga jezika dogodio se u djelu Čeha Petra Lodereckera *Dictionarium septem diversarum linguarum* (1605). To je zapravo češkim i poljskim jezikom dopunjeno izdanje hrvatskoga petojezičnoga rječnika Fausta Vrančića (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*, 1595), prvoga hrvatskoga rječnika u današnjem smislu te riječi.

Nakon Vrančića sve do 19. st. izlaze mnogi hrvatski dvojezični i višejezični rječnici u kojima je najčešće jedan od jezika latinski, ali i talijanski te njemački. Ni u jednom nema samostalno neki slavenski jezik. No, budući da hrvatsku povijesnu leksikografiju obilježavaju

² Literaturu vidi u Sesar 1996.

³ Premda u naslovu rada stoji *hrvatskosrpski*, sam Jonke kaže da će biti uglavnom riječi o češko-hrvatskim odnosima jer je narodni jezik postao književni u Hrvata u 15. st., a u Srba tek u 19. st. i jer je u 19. st. utjecaj češkoga jezika na jezik srpske književnosti bio neznatan.

izraziti jezični purizam i sinonimija (Tafra 1997–1998), u njima ima slavenskih posuđenica kojima su se popunjavale leksičke praznine ili su upotrijebljene sinonimno jednako kao što su se u tim rječnicima našle kao sinonimi jedna do druge riječi iz sva tri hrvatska narječja, npr. *ča, kaj, što, čto; tovar; oslac, magarac; sirée, ocat, kvasina*. Zbog srodnosti slavenske su se riječi lako preuzimale i prilagođavale hrvatskomu. Zato uopće ne čudi što se neke slavenske posuđenice nalaze samo u rječnicima jer su ih leksikografi prepisivali jedni od drugih. Jakov Mikalja, autor prvoga hrvatskoga rječnika u kojem je hrvatski jezik polazni (*Blago jezika slovinskoga*, 1651), vjerojatno se pri sastavljanju svoga rječnika služio nekim češkim rječnikom jer se u njega nalaze riječi poput *midlo* ‘sapun’ (od češ. *mýdlo*) i *levhart* ‘pantera’ (od češ. *levhart*). Od njega su kasniji leksikografi preuzimali takve posuđenice pa se tako fonološki neadaptirani bohemizam *midlo* (u hrvatskome bi bilo *milo*) nalazi u rječnicima štokavskome *Dizionario italiano, latino, ilirico* (1728) Ardelija Della Belle, kajkavskome *Gazophilacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium* (1740) Ivana Belostenca, ali još i u rječnicima 19. st.

Odnos hrvatskih leksikografa prema slavenskim posuđenicama vrlo je dobro odredio Antun Matija Reljković u svom jezičnom priručniku *Nova slavonska i nimacska gramatika*, (Zagreb 1767), u kojem se osim gramatike nalazi i tematski koncipiran hrvatsko-njemački rječnik. Budući da je Reljković više po opredjeljenju nego po provedbi jezični purist i da nastoji izbaciti turcizme koji su ostali nakon 150-godišnje turske vladavine u njegovoj Slavoniji, on utvrđuje metodu po kojoj će znati je li neka riječ u njegovu rječniku “prava slavonska”. On se koristio slavenskim rječnicima i zaključio je da je riječ slavenska ako se nalazi u većini slavenskih rječnika. Ta je etimološka metoda samo djelomice točna jer sveslavenske riječi mogu biti i strane, a ne samo praslavenske riječi (Putanec 1991: 172).

Hrvatski su leksikografi u svom purističkom nastojanju u izgrađivanju hrvatskoga leksika bili skloni kalkiranju i tvorbi, ali i posuđivanju riječi iz cjelokupnoga leksičkoga fonda hrvatskoga jezika (odatle u kajkavskim rječnicima štokavske i čakavske, a u štokavskim rječnicima čakavske i kajkavske riječi), pa onda iz slavenskih jezika i na kraju tek iz grčko-latinskoga kulturnoga nasljeđa. Slavenske su riječi u cijeloj prošlosti imale prednost pred drugim posuđenicama, pogotovo u onih autora koji su na pojedine slavenske jezike gledali kao na dijalekte jednoga jezika. Stoga ne čudi što se u kajkavskim rječnicima u 18. st. nalaze riječi iz drugih slavenskih jezika, ali ovaj put u funkciji popunjavanja leksičkih praznina. Rukopisni latinsko-hrvatsko-njemački *Dictionar* Adama Patačića, leksikografsko djelo koje je zbog svoje konceptualne strukture zapravo tezaurus, sadrži mnoge bohemizme, pogotovo fitonime, npr. *serdečnik, hrustika, klaštarska hvojka, merunka* itd. (Jonke 1965: 155).

Kraju 18. st. pripada poredbeni rječnik koji je dala izraditi ruska carica Katarina II. (*Vocabularium Catarine*) u kojem se uz riječi iz mnogih jezika nalaze i hrvatske.

Velik broj ruskih riječi, pa i neadaptiranih, te nešto manje čeških i poljskih riječi nalazi se u šestotomnom trojezičnom rječniku (*Lexicon latino-italico-illyricum*, 1801, *Rjecosloxje iliricko-italiansko-latinsko*, 1806, *Vocabolario italiano-illirico-latino*, 1810) Joakima Stullija jer se on služio slavenskim rječnicima pri radu na svojem rječniku. Uz ruske riječi stavljao je kraticu “lex. r.” označujući time da je riječi preuzimao izravno iz ruskih rječnika. Stullijev rječnik namijenjen je južnim Slavenima koji se služe latinicom, ali i ostalima, Česima, Poljacima i Rusima, “a da bi sve zbližio, obilno navodi glagoljski misal i brevijar” (Brlek 1987: 102).

Najveći prodor slavenskih riječi, osobito bohemizama, dogodio se u 19. st. u vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda jer je to vrijeme vrlo proširene ideje sveslavenske uzajamnosti i proširenoga shvaćanja da postoji jedan slavenski jezik s četiri narječja (usp. učenje Jana Kollára). U Hrvatskoj su naglo narasle potrebe za novim leksičkim jedinicama zbog razvoja novih znanosti i uvođenja hrvatskoga jezika u javnu komunikaciju (do 1847. latinski je jezik bio službeni jezik u Hrvatskom saboru) te preuzimanja onih funkcija koje su dotad imali latinski, njemački i talijanski jezik u pojedinim dijelovima Hrvatske. Trebalo je u kratko vrijeme stvoriti veliku masu novih riječi. U tom se procesu krenulo od domaćih, a potom od slavenskih izvora. U narodnom su preporodu bile vrlo žive kulturne veze s Česima, Slovacima i Slovencima, pa je najviše riječi prodrlo upravo iz tih jezika. Nije zanemariv udio ni rusizama, ali je za njih ponekad teže utvrditi jesu li dolazili preko jezika posrednika ili izravno. Da je taj prodor slavenskih riječi u hrvatski književni jezik u 19. st. bio velik, dokazuje što se na kraju toga stoljeća pojavila velika rasprava *Ruske i češke riječi u hrvatskom jeziku* (1892) Tome Maretića. Maretić je za svaku riječ tražio potvrde u rječnicima kojima je dokazivao njihovu usvojenost. Kao jezični savjetodavac Maretić nikako ne preporučuje češke i ruske riječi ako u hrvatskom jeziku već postoje dobre hrvatske riječi, npr. nepotrebni su rusizmi *dozvoliti, izlišan, izviniti, ogroman, opširan, pobornik, pokrovitelj, posjetiti* kad već imamo *dopustiti, zališan, oprostiti, golem, prostran, zatočnik, zaštitnik, pohoditi*, a nepotrebni su i bohemizmi *dostatan, opetovati, pronevjeriti, veleban* uz domaće *dovoljan, ponavljati, potkrasti, veličanstven* (Maretić 1892: 70). Unatoč preporukama toga jezikoslovca dio je tih rusizama i bohemizama ostao do danas zahvaljujući upravo rječnicima 19. st.

Slavenskih posuđenica ima nešto u malom rječniku naslovljenom kao *Sbirka nekih rječih, koje su ili u gornjoj ili u donjoj Iliriji pomanje poznane* i priloženom na kraju godišta kulturnoga časopisa *Danicza* 1835. U njem se nalaze normativne odrednice, npr.: *sojuz* bolje svez. U 15 godina izlaženja *Danice* u njoj se prvi put javljaju brojne slavenske posuđenice adaptirane prema normama hrvatskoga književnoga jezika. Te su riječi iz *Danice* preuzete u rječnike te su ostale do danas, npr. *dopis, dokaz, časopis, listovnica, pozoran* itd. Budući da je riječ o vrlo kratkom vremenu, teško je utvrditi iz kojega je izvora i kada je točno koja riječ došla. Mogla je doći izravno iz jezika davatelja ili posredno preko slovenskoga, kao što Breznik (1931) tvrdi da su Mažuranić i Užarević⁴ uzeli dosta riječi iz Murkova rječnika⁵ koje su u slovenski došle iz češkoga i ruskoga. U Mažuranić-Užarevićevu rječniku nalazi se značajan broj slavenskih posuđenica (Dukat 1937), neke prvi put potvrđene, a neke preuzete iz rječnika i drugih tekstova toga doba, npr.: *bitan, bitnost, časopis⁶, dosljedan, lučba, narječje, obzor, podneblje, pokus, stupanj, ustav, zavod* itd. U tom je rječniku mnoštvo riječi koje su tvorene po uzoru na njemački vjerojatno preko češkoga posredništva, npr. sve riječi na *-mjer* (usp. o tome Rammelmeyer 1975): *dahomjer, glasomjer, gustomjer, svjetlomjer, toplomjer, vodomjer* ... nastale su prema češkomu modelu tvorbe

⁴ Ivan Mažuranić–Jakov Užarević: *Deutsch-illirisches Wörterbuch* (Zagreb 1942).

⁵ Matija Murko: *Slovensko-nemški in nemško-slovenski besednik* (Graz 1833).

⁶ Proučavanje posuđenica otkriva zanimljive putove pojedinih riječi. Riječ *časopis* u preporodu je posuđena u hrvatski iz češkoga, u češkome je nastala od njem. *Zeitschrift*, a u njemačkome je kalkirana prema grč. *chronographico* (Turk 1998: 186).

složenica na *-měr* (tip *vodoměr⁷*), odnosno njemačkome na *-messer* (tip *Wassermesser*). Također je u njem dosta rusizama koji su mogli doći izravno ili preko jezika posrednika: npr. *basna, čaj, činovnik, dozvoliti, izvješće, izvoliti, nacrt, oblast, obrazovati, obzor, pokus, prisutnost, poslovice, predmet, revnost, rukovodstvo, suglasje, svojstvo, točka, uspjeh, važan, ukus, uvažavati, zanimati* ... Dok su leksikografi prije znali posuditi koju slavensku riječ i bez adaptacije, Mažuranić i Užarević ih adaptiraju (Dukat 1937).

Austro-Ugarska je Monarhija bila višejezična država, što carska vlast nije nikako zanemarivala. Svjedoči to rječnik *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs (Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe)*, koji je izišao u Beču 1853. Uz njemački se kao polazni jezik nalaze još tri slavenska jezika, slovenski, hrvatski i srpski. Dva primjera iz toga djela dovoljno govore sama za sebe:

njem. Monarch, *hrv.* jednovladac, *srp.* monarh, *slov.* monarh

njem. Magistrat, *hrv.* poglavarstvo, *srp.* magistrat, *slov.* magistrat.

Ulazak slavenskih posuđenica u 19. st. razlikuje se od prethodnoga doba. Prije su pojedini autori sami odlučivali koje će posuđenice stavljati u svoje rječnike. Obično se one nisu ni prihvaćale i ostajale su obilježje piščeva jezika. U 19. st. slavenske su se posuđenice, kao i druge, vrlo često pojavile najprije u publicistici i u književnim djelima, a potom su ih bilježili rječnici. Takve su imale veću šansu da uđu u upotrebu nego one koje je leksikograf unio po svom izboru. Ilirci su znali slavenske jezike, čitali su, prevodili su dosta, surađivali su, a i slavistika je sa svojom jezičnom klasifikacijom išla na ruku jezičnomu posuđivanju.

Kad se govori o hrvatskoj leksikografiji 19. stoljeća, nezaobilazno je ime Bogoslava Šuleka, Slovaka, najvećega hrvatskoga leksikografa, poliglota, jezikoslovca široke naobrazbe, koji je znalački adaptirao mnoge slavenske riječi, ali je preuzimao i one koje su se tih godina upotrebljavale i koje su već bile usvojene. Bezbroj je slavenskih posuđenica, osobito bohemizama, koje su zabilježene u 19. st., a koje su i danas sastavni dio leksičkoga fonda hrvatskoga jezika. Usvojene su one koje su se fonološki i tvorbeno uklapale u hrvatski književni jezik ili koje su se adaptirale prema njegovim zakonima. Jonke (1965: 157) smatra da je u leksikografskim priručnicima, odnosno u književnom jeziku 19. st. primljeno oko 500 bohemizama i da je od njih u hrvatskom jeziku ostalo stotinjak, npr. *časopis, dosljedan, dostaviti, krajolik, naklada, naslov, nježan, obrazac, obzor, opseg, ploha, pojam, pokus, stanovište, stroj, sustav, tlak, ustav, zavod, zbirka, zemljovid* itd.

Mnogi su se jezikoslovci bavili istraživanjem hrvatskih rječnika 19. st. Za mnoge je slavenske posuđenice utvrđeno i vrijeme i put njihova unosa u hrvatski jezik, ali je ostalo još dosta neriješenih pitanja. Na neka od njih vjerojatno se neće moći ni odgovoriti. Dovoljno je samo uzeti za primjer veliki leksikografski prinos Bogoslava Šuleka. Šulek je (1874: IX) objasnio kako je pisao rječnik: "Sastavljajuć ovaj rječnik nastojao sam što se više može upotrebljavati prave narodne rieči, a gdje sam mislio, da hrvatski narod neima svoje rieči, ili gdje je nisam mogao doznati, pozajmio sam ju od srodnih slavenskih plemenah, kad mi se je učinila, da je prema našem govoru." Dakle, prvi mu je izvor bio hrvatski u svojoj ukupnosti, dijalektnoj i književnoj, a potom slavenski jezici. Iako je Šulek veliki tvorac neologizama, tek je na trećem mjestu usvojenih načela njegova tvorba. Istraživanje porijekla nje-

⁷ Jungmannov rječnik ima isti taj tip složenica: *wétroměr, wodoměr* itd.

govih slavenskih posuđenica u *Němačko-hrvatskom rječniku* (1860) i u *Hrvatsko-njemačko-talijanskom rječniku znanstvenoga nazivlja* (1874–1875) vrlo je složeno. S jedne strane teško je u nekim slučajevima razlučiti što je u Šuleka bohemizam, a što slovakiizam, pa i slovenizam, s druge strane Šulek je mnogo kalkirao pa je nekada nemoguće utvrditi porijeklo njegovih kalkova, odnosno je li neku riječ kalkirao prema jeziku uzoru (npr. njemačkomu) ili prema jeziku posredniku (npr. češkomu ili slovenskomu, ali i njemačkomu u kojem je neka riječ kalk), ili je moguće da je neovisno od drugih jezika sam tvorio neke riječi koje na prvi pogled izgledaju kao kalkovi. Naime, “ako u više jezika postoje natuknice koje bi prema formalnim i semantičkim kriterijima mogle biti kalkovi, onda se otvara pitanje jesu li činjenice o kojima je riječ uistinu kalkovi ili se radi o poligenezi, tj. autonomnom i naporednom razvoju sličnih pojava u više srodnih jezika” (Turk 1998: 181). Marija Turk (1998) s pravom smatra da Šulek svoje prevedenice nije stvarao samo prema jednom jeziku nego da je imao na umu više jezika. To se jasno može iščitati iz njegova objašnjenja zašto je dao naziv *kisik*. On je usporedio grčki, francuski, engleski, talijanski, njemački, češki, ruski, slovenski i zaključio da osnovi grčke riječi *oksys* odgovara hrvatski *kis* koji je uostalom i u drugim slavenskim jezicima u osnovi.

U *Rječniku znanstvenoga nazivlja* Šulek je slavenske posuđenice označivao etimološkom odrednicom, ali uz mnoge koje su već bile tih godina prihvaćene nije ju uopće stavljao. Poslije toga rječnika sve je manji utjecaj i češkoga i drugih slavenskih jezika, a pod utjecajem filološke škole hrvatskih vukovaca u hrvatski prodiru internacionalizmi u terminološke sustave, rusizmi preko srpskoga, ali u prvom redu prednost imaju riječi iz novoštokavskih govora koji su osnova književnoga jezika. Konvergentni procesi između hrvatskoga i srpskoga koji krajem 19. st. počinju djelovati, a u 20. st. i jačati, utjecali su pak na usvajanje bohemizama iz hrvatskoga u srpskome, npr. *dojam*, *pojam*, *okolnost*, *smjer*, *uzajamnost* itd.

U vrijeme narodnoga preporoda osim prodora slavenskih posuđenica slavenski su jezici utjecali na naše leksikografe i na druge načine. Naime, Šulek je bio genijalan tvorac riječi jer je po tvorbenim modelima sam stvorio mnoštvo neologizama. Pritom su mu uzori bili ponajprije njemački⁸ i češki jezik, ali i slovenski po svom razvijenom jezičnom purizmu. Velik dio njegovih neologizama nije nikad ušao u upotrebu, ali ih je dio ipak ostao. Tako je iz češkoga preuzeo sufiks *-ik* za tvorbu naziva za kemijske elemente pa je po češkom uzorku sam stvarao. Šulek je bio sklon stvaranju tvorbenih paradigmi te je u pojedinim slučajevima od pojedinoga kalka stvarao dalje cijelu paradigmu prema preuzetom modelu. To otežava utvrđivanje ne samo prema kojem je jeziku, izvorniku ili posredniku, kalkirao nego i koje je riječi kalkirao, a koje je sam tvorio, što se vidi na primjeru složenica sa sufiksoidom *-mjer*.

Šulekov se leksikografski rad osim na njemačku leksikografiju izravno oslanja i na češku leksikografiju. *Německo-český slovník vědeckého názvosloví* (1853) Pavla Josefa Šafaříka bio mu je uzorom u sastavljanju njegova rječnika znanstvenoga nazivlja. No, dok je Šafařík u radu polazio od češkoga jezika, njegova postojećega leksika, neologizama i posuđenica, dotle je Šulek posezao za slavenskim riječima čim nije našao odgovarajuću riječ u hrvatskome. Prema Jonkeovim istraživanjima (1971: 163) na prvom su mjestu bohemizmi, potom rusizmi, slovenizmi, crkvenoslavenizmi i na kraju polonizmi. Svakako da je i Josef Jungmann svojim životnim djelom *Slovník česko-německý*, I–V (1834–39) uvelike utjecao

⁸ Prije 19. st. leksikografima su uzori bili pretežno latinski rječnici.

ne samo na Šuleka nego i na ostale hrvatske leksikografe⁹ 2. pol. 19. st., koji su preuzeli brojne češke riječi ili su po uzoru na nj prevodili i tvorili popunjavajući leksičke praznine za suvremene pojmove.

Šulek je izvrsno poznao terminološke napore u slavenskom svijetu. Znao je da su Rusi u početku pisanja znanstvenih knjiga osjetili preveliku opasnost od preuzimanja strane terminologije i da su i oni počeli kalkirati i tvoriti nazivlje. Zaključio je da ako mogu drugi narodi stvarati svoju terminologiju prema zakonima svoga jezika, to trebaju činiti i Hrvati. Njegovi rječnici sadrže i rusizme koji su preuzeti izravno ili im je većinom češki bio posrednik. Velik je broj zabilježen prije njega, ali su njegovi rječnici pridonijeli da se njihova upotreba učvrsti te da ostanu u hrvatskom jeziku sve do danas: *čaj, činovnik, izvješće, ličnost, nacrt, načelo, obrazovanost, predložiti, prisutan, razočarati, riješiti, savjet, sredstvo, stroj* itd. Zanimljivo je pratiti sudbinu tih riječi. Tako se danas u hrvatskome umjesto *prisutan* sve više govori *nazočan*, dok je *izvješće*¹⁰ bilo istisnuto izvan upotrebe, ali se 90-ih vratilo izbacivši *izvještaj*, koji se tvorbeno bolje uklapa u hrvatski jezik jer se može praviti pridjev *izvještajni*. Šulekov je promašaj bio preuzimanje slavenskih riječi koje se nisu nikako mogle udomačiti iz raznih razloga, npr. rusizam *proljev*¹¹ ‘morski tjesnac’ nije se mogao usvojiti jer bi bio homonim hrvatskoj riječi *proljev*. Nisu usvojeni ni polonizmi, npr. *naglavak, pokost, zaprava*, slovenizmi *raba, splošan, zaganka* i mnoge druge riječi posuđene iz slavenskih jezika. Dio slavenskih posuđenica koji se pripisuju Šuleku bio je već zabilježen u časopisima, u pisaca i rječnicima prije Šuleka. Tek rječnik 19. st. dao bi potpunu sliku unosa slavenskih riječi u hrvatski leksik, njihovo usvajanje ili odbacivanje ako su ostali na razini hapaksa.

Normalno je da su blizina slovenskoga jezika i život u istoj državi pogodovali obogaćivanju hrvatskoga leksika slovenizmima. Anton Breznik (1931) smatra da je Šulek od svih hrvatskih leksikografa najviše unio slovenizama. Breznik je našao oko stotinu leksema koje je po njegovu mišljenju Šulek uzeo iz slovenskih rječnika ili nazivlje iz zajedničkoga djela *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs*. Šulek je zaista za vrijeme rada na svom rječniku surađivao sa Slovincem Matejom Cigaleom, koji je izdao svoj *Deutsch-slovenisches Wörterbuch* 1860, iste godine kad i Šulek svoj i približno istoga opsega kao i Šulekov. Slovenizama ima dosta i u Šulekovu *Jugoslavenskom imeniku bilja* (1879) koji se i zove jugoslavenski zato što je njegov autor težio “popunjavanju i izjednačavanju jezika hrvatsko-slovenskog” (uvod: IX). Uz hrvatske i latinske nazive navedeni su vrlo često ruski, češki i poljski ekvivalenti. U popisu izvora nalazi se Lindeov poljski rječnik, Jungmannov češko-njemački, od mnogih slovenskih izvora ima čak i rukopisne anonimne rječnike te rukopisne zbirke fitonima. U 112 izvora koji se nalaze u njegovu popisu ima nekoliko i srpskih izvora osim Karadžićeva rječnika. Uz naziv biljke Šulek je stavljao podatak odakle je došao do njega jer je u *Imeniku bilja* uzimao samo potvrđene, ponajprije narodne nazive i nije ni jedan sam tvorio.

Šulek je najzaslužniji hrvatski leksikograf 19. st., a djelujući kao Slovak u hrvatskoj sredini, povezo je ne samo te dvije kulture nego preko svojih rječnika i slavenske jezike i kulture. Unatoč ideologiji sveslavenske uzajamnosti i unatoč preuzimanju brojnih slavenskih posuđe-

⁹ Breznik je (1931) dokazao da su se Mažuranić i Užarević služili Jungmannovim rječnikom.

¹⁰ Potvrđeno u Mažuranić–Užarevićevu rječniku.

¹¹ Šulek je rusku riječ *пролив* adaptirao u hrvatski kao što je inače činio.

nica u vrijeme narodnoga preporoda u 19. st. hrvatski se leksik razvio dovoljno da može zadovoljiti sve potrebe toga vremena i “odstranjena je i bojazan da će možda hrvatski jezik postati neka mješavina slavenskih, germanskih i romanskih elemenata” (Hadrovics 1992–1993: 162).

Još je jedan stranac iz slavenskoga svijeta u 19. st. zadužio hrvatsku leksikografiju. Slovenac Josip Drobnič djelovao je u Zagrebu u krugu hrvatskih preporoditelja. Objavio je *Ilirsko-němačko-talianski mali rěčnik* (1849) u kojem etimološkom odrednicom *slov.* (slovenski) obilježava uglavnom kajkavski leksik.

Usput možemo spomenuti da je u hrvatskom narodnom preporodu u hrvatskom jeziku riješen problem grafije koja je osim domaćih uzora slijedila češku grafiju, a potom su je usvojili i Slovenci, ali i Srbi koji se služe latinicom.

Poseban leksikografski odnos hrvatskoga i slavenskih jezika može se pratiti u velikom *Rječniku hrvatskoga i srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, I–XXIII (1880–1976) u kojem se tumače etimološke paralele za slavenske riječi. U njem se mogu naći brojni podaci ne samo o zajedničkim slavenskim riječima nego i o posuđenicama iz slavenskih jezika u hrvatskome, te o vremenu njihova pojavljanja i potvrđama u kojih se autora nalaze. Ovdje izneseni podatak o Mikaljinu bohemizmu *midlo* preuzet je iz toga rječnika. Budući da su rječnički članci bogato ilustrirani tekstnim primjerima upotrebe, on je ujedno diferencijalni rječnik hrvatskoga i srpskoga jezika. Premda je rječnik zamišljen kao rječnik jedinstvenoga jezika, upravo primjeri pokazuju koje su riječi zajedničke, koje su samo hrvatske, a koje samo srpske. Čitajući te potvrde, moguće je pratiti i njihovu povijest i njihovu teritorijalnu distribuciju. Tako je to leksikografsko djelo svojevrsni slavenski etimološki rječnik, ali i, uvjetno rečeno, dvojezični povijesni hrvatsko-srpski, ako bi se leksički podaci iz njega iskoristili za tu svrhu. Takva tvrdnja zvuči paradoksalno s obzirom na to da po leksikografskoj tipologiji pripada jednojezičnim rječnicima i da je on upravo za mnoge krunski svjedok o jednom jeziku Hrvata i Srba. Pažljivi čitač i znalac izvora koji su poslužili za taj rječnik vidjet će da ima dosta riječi koje su potvrđene samo u hrvatskim izvorima ili samo u srpskima, ili pak da su semantički polarizirane, tj. ista riječ ima jedno značenje u hrvatskome, a drugo u srpskome. Po isključivosti ili pretežitosti potvrda bilo hrvatskih bilo srpskih može se pratiti povijesni divergentni razvoj leksika pa je jasno da dio leksika u tom rječniku pripada samo hrvatskomu jeziku, a dio samo srpskomu. Za ilustraciju može poslužiti nekoliko riječi iz zadnje, 23. knjige toga velikoga rječnika. Hrvatske su riječi: *znalica*, *znakoslovlje*, *znamenoslavlje*, *zrcalo*, *zrcaliti se*, *žganci/žganjci*, *žmul*, *žmulj*, a srpske su *znanat*, *zvaničnik*, *zvaničnost*, *žaoka* itd.

Slavenski jezici u dvojezičnim i višejezičnim hrvatskim rječnicima

U starijem razdoblju hrvatske leksikografije zbog povijesnih je prilika u kojima se nalazila Hrvatska u rječnicima najčešće dolazio latinski, talijanski i njemački jezik. Tek će u 20. st. izići nešto više rječnika u kojima se javlja i koji slavenski jezik, a hrvatski će doći ili pod svojim nazivom ili pod dvojnim (srpskohrvatski, hrvatski ili srpski, srpsko-hrvatski). Bez obzira na naziv na naslovnici u tim se rječnicima, ovisno o autorima i mjestu izdanja, nalazi uz zajednički hrvatski i srpski leksik i obilježeni leksik u odnosu na onaj drugi jezik. Danas se još uvijek osjeća velika potreba za rječnicima u kojima je hrvatski jezik u suodnosu s nekim od slavenskih jezika.

Istočnoslavenski jezici ušli su u hrvatsku leksikografiju kasno (Fink 2000). Izuzetak je rukopisni *Dizionarietto italiano-slavo-moscovitico* (1751) Dubrovčanina Ivana Marije Matijaševića te *Краткий хорватско-русский словарь* (1894) A. Suvorova. Posljednjih pedesetak godina izišlo je nekoliko manjih hrvatsko-ruskih i rusko-hrvatskih rječnika i dva velika, rusko-hrvatski s gramatikom Radoslava F. Poljanca i Serafime M. Madatova-Poljanec te dvotomni hrvatsko-ruski Matije Dautovića. Antica Menac i Alla P. Koval' objavile su *Ukrajinsko-hrvatski ili srpski i hrvatsko ili srpsko-ukrajinski rječnik* (1979).

Posebno je plodna frazeološka djelatnost zahvaljući projektu *Hrvatska frazeologija* koji već niz godina s uspjehom vodi u HAZU akademkinja Antica Menac. U njezinoj je redakciji 1979. godine objavljen veliki dvosveščani *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*, a u seriji Mali frazeološki rječnici objavila je zajedno s Raisom I. Trostinskom *Hrvatsko-rusko-ukrajinski frazeološki rječnik* (1985, 1993), s Dubravkom Sesar i Renatom Kuchar *Hrvatsko-češko-slovački frazeološki rječnik* (1986, 1998), s Nedom Pintarić *Hrvatskosrpsko-poljski frazeološki rječnik* (1986) te s Jurijem Rojsom *Hrvatsko-slovenski frazeološki rječnik* (1992). Sličnosti i razlike u adaptaciji anglizama u ruskome i hrvatskome dobro se vide u knjizi *Engleski element u ruskome i hrvatskom jeziku* (2005) Rudolfa Filipovića i Antice Menac.

Leksikografski zavod objavljuje *Osmojezični enciklopedijski rječnik* (do 2008. godine izišlo 7 tomova) u kojem su uz engleski, njemački, francuski, talijanski, španjolski, latinski uvrštena i dva slavenska jezika, hrvatski i ruski. Osim toga općega rječnika hrvatska leksikografija obiluje višejezičnim terminološkim rječnicima u kojima se često među jezicima javlja i ruski, npr. *Ilustrirani tehnički rječnik: hrvatsko-njemačko-englesko-francusko-talijansko-španjolsko-ruski* (1952), Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva: hrvatskosrpski, latinski, ruski, njemački, engleski, francuski, talijanski, španjolski, I–II* (1969), *Hrvatsko-srpsko-slovensko-makedonsko-englesko-francusko-njemačko-rusko-talijanski rječnik arhivske terminologije Jugoslavije* (1972), *Klimatizacija i rashladna tehnika: engleski, njemački, francuski, ruski, hrvatski* (1984), Milana Balde i sur., *Automitazacija: engleski, njemački, francuski, ruski, hrvatski* (1984), *Medicinska tehnika: engleski, njemački, francuski, ruski, hrvatski* (1986). Slični su višejezični rječnici objavljeni i u drugim slavenskim zemljama, npr. Alois Jedlička: *Slovník slovanské lingvistické terminologie* (Prag 1977, 1979), u kojem su češki, slovački, poljski, gornjolужиčki i donjolужиčki, ruski, ukrajinski, bjeloruski, bugarski, makedonski, srpskohrvatski i slovenski. Do prije dvadesetak godina studenti, razni stručnjaci i znanstvenici u Hrvatskoj služili su se, među ostalim, i ruskom literaturom pa je razumljivo zašto se u tim rječnicima nalazio ruski jezik. U današnje vrijeme prevlasti engleskoga jezika izdavačke kuće nemaju više interesa za takve rječnike pa na taj način hrvatska leksikografija gubi jedno od svojih važnih povijesnih obilježja: višejezičnost.

Od zapadnoslavenskih jezika prvi je češki dobio svoj rječnik: Stjepan Radić: *Rječnik češkoga jezika za Hrvate*, te Jaroslav Merhaut: *Veliki češko-hrvatski rječnik* (1941). Dugo se čekalo na novi rječnik. Dušanka Profeta i Alen Novosad objavili su 1999. *Češko-hrvatski rječnik*, a Dubravka Sesar 2002. *Češko-hrvatski i hrvatsko-češki rječnik*. Slično je bilo i sa slovačkim rječnikom. *Slovačko-hrvatski rječnik* Josipa Andrića izišao je 1943. godine, a tek 2000. izišao je *Hrvatsko-slovački rječnik* Ferdinanda Takača te *Slovačko-hrvatski i*

hrvatsko-slovački priručni rječnik Marije Kursar i Dubravke Sesar 2005. Velika praznina postojala je i kad je riječ o poljskom jeziku. Nakon *Hrvatsko-poljskoga rječnika* Julija Benešića iz 1949. tek je 2002. izišao *Poljsko-hrvatski rječnik* Milana Mogaša i Nede Pintarić.

Suvremenoga hrvatsko-slovenskoga ili slovensko-hrvatskoga rječnika nemamo. Davno su izišli *Rječnik hrvatsko-slovenski* (Zagreb 1887¹, 1925⁴) Augusta Musića i *Slovensko-hrvatski slovar* (Ljubljana 1907) Roberta Koprinskoga. O bugarskom i makedonskom rječničkom “partnerstvu” s hrvatskim još se i ne pomišlja. Premda su u 2. polovici 19. st. postojale veoma tijesne hrvatsko-bugarske kulturne veze i premda se u Zagrebu do balkanskih ratova školovalo oko 500 bugarskih đaka, nažalost u to vrijeme nije objavljen ni jedan hrvatsko-bugarski rječnik.

Nedostaju i rječnici koji bi imali didaktičku ulogu u učenju srodnih jezika, kao što je rječnik *Pulapki leksykalne: Słownik aproksymatów polsko-chorwackich* Emila Tokarza (Katowice 1998). *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika* (Zagreb 1991) Vladimira Brodnjaka zbog metodoloških propusta nije pridonio razumijevanju leksičkoga odnosa hrvatskoga i srpskoga jezika. Nekako po strani ostali su manji terminološki dvojezični rječnici nacionalnih manjina. Tako je za potrebe školovanja češke manjine izišlo nekoliko terminoloških rječnika. S naglim razvojem svih znanosti razvija se i nazivlje pa je potrebno ažurirati leksikografske opće i terminološke priručnike.

Svojevrsni veliki leksikografski susret slavenskih jezika dogodio se u *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* (I–IV, Zagreb 1971–1974) Petra Skoka.

Dostupnost bibliografskih podataka o rječnicima danas je prilično velika jer su dostupni na internetu i jer postoje objavljene leksikografske bibliografije. Za hrvatsku je leksikografiju najpotpuniju bibliografiju izradio Putanec (1992). Dosta opsežne izradili su i Franolčić (1985) te Šipka (2000). Sve te bibliografije vrlo brzo zastarijevaju jer se novi rječnici svakodnevno objavljuju. Ovdje smo samo uzgred spomenuli nekoliko stranih slavenskih rječnika u kojima se nalazi hrvatski jezik. Iako je to posebna tema, valja ipak reći da takvih rječnika nema puno, ali se njihovo izdavanje može pratiti kroz cijelu povijest, i u starini, npr. Anton Mayer: *Slovniček češko-chorvátský* (Prag 1912), i danas, npr. od 90-ih u Češkoj je izišlo čak pet što hrvatsko-čeških što češko-hrvatskih rječnika, a u Moskvi su izišla već tri izdanja *Хорватско-русского словаря* Artura R. Bagdasarova (Moskva 1999¹, 2001², 2003³), što otvara nove stranice leksikografskih odnosa hrvatskoga i drugih slavenskih jezika.

Današnje stanje

S 19. se stoljećem završava jedno doba u kojem su hrvatski leksikografi nadahnuće nalazili u srodnim slavenskim jezicima. U 20. će stoljeću, počevši od moderne, sve više prodirati internacionalizmi, a posljednjih desetljeća na prvom su mjestu anglizmi. Nekako s prestankom popunjavanja leksičkih praznina sa slavenskim posuđenicama počinju izlaziti dvojezični rječnici u kojima je slavenski jezik polazni ili ciljni jezik. Razlog je tomu što se slavenski jezici studiraju na hrvatskim sveučilištima i što se uče pa su gramatike i rječnici glavni priručnici za učenje. Osim toga potrebe poslovnoga svijeta, potrebe brojnih turista nalažu da se rade rječnici. Ponovno se objavljuju za turiste jezični priručnici, tzv. razgovorniki. U Hrvatskoj je sve više turista iz slavenskih zemalja pa se za njih i u Hrvatskoj i u

njihovim zemljama objavljuju takvi priručnici. Na taj se način koliko-toliko ti jezici odupiru potpunoj prevlasti engleskoga.

Danas se više u javnim medijima, a manje u rječnicima nađe pokoja slavenska posuđenica koja je ključna riječ (poput ključnih riječi u znanstvenom radu) za neko vrijeme jer ga obilježava i jer nosi poruku o njem, koja se stalno vrti pa je, poput pjesama, na prvim mjestima top-lista. Ona se mijenja s vremenom. Uzroci su tomu izvanjezične naravi. Tako je ruska riječ *glasnost* bila svakako na čelu ključnih riječi 1989–1990. (*Ruskij jazyk* 1997: 75) ne samo u sovjetskim granicama nego i u političkim diskursima širom svijeta. Odlaskom Gorbačova otišla je i ona u prošlost. Hrvatske su novine u to vrijeme bile pune *glasnosti*, a sad se rijetko tko i sjeti te riječi. U pojačanom jezičnom purizmu 90-ih godina nešto je više ušlo slovenskih riječi ili je tvoreno prema slovenskim uzorima, npr. *uspješnica* ‘hit’, slov. *uspešnica*; *dlanovnik*, slov. *dlančnik* (engl. *palmtop*). Premda bi se u zadnjem slučaju moglo govoriti o paralelnom kalkiranju, sigurno je da je postojanje slovenskoga kalka prije hrvatskoga poslužilo kao dobar putokaz u pronalaženju hrvatskoga naziva. Kad su se počeli prevoditi pravni dokumenti Europske zajednice, hrvatski su prevoditelji htjeli ostaviti jedan od osnovnih naziva – *acquis communautaire*, s obrazloženjem da je taj francuski naziv preuzet u jezik prava većine članica Europske unije, pri čem je engleski jezik bio dovoljan oslonac da se ništa ne mijenja. Upravo je *pravni red* u slovenskom jeziku bio jak argument jezikoslovcima koji su radili zajedno s pravnicima da je naziv moguće stvoriti i u vlastitom jeziku. Tako je u hrvatskome nastao naziv *pravna stečevina* Europske zajednice.

U ujedinjenoj će Europi slavenski jezici biti još bliži pa će leksikografija morati pratiti te nove komunikacijske potrebe, ali i tehničke mogućnosti koje olakšavaju skupljanje i obradu leksičke građe te veću dostupnost rječnika u elektroničkom obliku. Dakle, ima nade za razvoj čvršćih hrvatsko-slavenskih leksikografskih dodira, a time i za razumijevanje i zbližavanje različitih kultura.

POKUŠAJ ODREĐIVANJA TIPOLOŠKIH I GENETSKIH PODUDARNOSTI U PETNAEST FRAZEMA¹ HRVATSKOGA, RUSKOG, UKRAJINSKOG, POLJSKOG, ČEŠKOG I SLOVAČKOGA JEZIKA²

Cilj je ovoga članka pokušaj da se odrede tipološke i genetske podudarnosti u petnaest (uzetih “nasumce”, bez reda) frazema / frazeologizama šest navedenih slavenskih jezika, tj. mogu li se odrediti takve podudarnosti ako se polazi od samih frazeologizama, bez uvođenja drugih činjenica. (Gotovo svi frazeologizmi uzeti su iz rječnika: Antica Menac, Rajisa I. Trostinska, *Hrvatskosrpsko-rusko-ukrajinski frazeološki rječnik*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, ¹1985.; Antica Menac, Dubravka Sesar, Renata Kuchar, *Hrvatskosrpsko-češko-slovački frazeološki rječnik*, izdavač isti, Zagreb, ¹1986.; Antica Menac, Neda Pintarić, *Hrvatskosrpsko-poljski frazeološki rječnik*, izdavač isti, Zagreb, 1986; frazeologizmi se daju u obliku u kojem su navedeni u ovim rječnicima.).

Redoslijed frazeologizama uvjetovan je mjestom u abecedi prvoga slova koje označuje prvi fonem imenice u danom frazeologizmu na hrvatskom jeziku. Ovdje se navode samo na hrvatskom jeziku (kao i u spomenutim rječnicima):

1. *krasti bogu dane*,
2. *borba na život i smrt*,
3. *to mi je deveta (posljednja) briga*,
4. *u zadnji (posljednji) čas*,
5. *između čekića i nakovnja biti (nalaziti se)*,
6. *staviti / stavljati koga pred gotov (svršen) čin*,
7. *do posljednjeg daha*,
8. *u po bijela dana*,

¹ U naslovu je upotrijebljen termin *frazem*, koji danas prevladava, a u tekstu *frazeologizam*, koji je izrazito prevladavao i kojim se i danas nerijetko služe ruski i ukrajinski frazeolozi. (Termin *frazem* svojim “...em” kao da prisiljava da se mnogo strože dâna jezična jedinica odredi “odozgo” i “odozdo”, tj da joj se odrede granice, koje, na prvi pogled, nisu tako lako odredive. Ali, ako se može govoriti o fenemu, morfemu, stilemu, ... onda bi se, očigledno, moralo moći govoriti i o frazemu. Ali u to se pitanje u ovome članku ne će više zadirati.

² Ovaj je članak nešto izmijenjena verzija članka objavljenog 1987. u *Radovima Zavoda za slavensku filologiju*, a napisali smo ga ponukani knjigom *Славянская фразеология* V. M. Mokienka (B. M. Мокієнко 1980). U njemu je *prvi put* u našoj stručnoj literaturi *ova tema* razmatrana i pri tome iznijet zaključak o *stvarnoj nemogućnosti* da se *samo* na osnovi frazeologizama (“iznutra”) odredi kada je riječ o tipološkim, a kada o genetskim podudarnostima. Isto je tako rečeno da se *u praksi*, u nedostatku (drugog ili više) materijala, ipak određuje o kojoj je od njih riječ.

9. *platiti / plaćati danak čemu,*
10. *nemati dlake na jeziku,*
11. *u tom grmu leži zec,*
12. *sve mu je ravno do Kosova,*
13. *posljednji krik mode,*
14. *mlatiti praznu slamu,*
15. *tjerati vodu na čiji mlin.*

Navedenih ćemo petnaest frazeologizama uspoređivati po četiri kriterija: 1) po semantici, 2) po strukturi, 3) po slici, 4) po podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema³. (Premda bi se najmanje razlika, ili, na prvi pogled, čak nikakvih, moglo očekivati u vezi s točkom 1) (semantika), ipak i taj kriterij mora biti uzet u obzir.)

FRAZEOLOGIZAM 1⁴:

*krasti bogu dane*⁴;

бить баклуши; гонять лодыря (собак); плевать в потолок; в лапоть звонить;

байдики (баглаї) бити; ханьки м'яти (u prvom značenju); *походеньки та поси-
деньки справляти; собак ганяти;*

pluć i lapac;

krást pánubohu čas;

kradnúť pánubohu (nemilobohu) čas.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Svi frazeologizmi imaju istu semantiku: "baviti se beskorisnim poslom = ništa ne radi-ti". Ali, među njima postoje ipak razlike u nijansama: u jednom je frazeologizmima riječ o radu koji ne donosi nikakvu korist, a u drugim (jezici 1,5,6) – to je "ništa", neostvariv rad: *krasti bogu dane* (ili pak, nešto drugačije, u jeziku 2: *в лапоть звонить*).

³ Misli se na podudarnosti koje apstrahiraju razlike uvjetovane nejednakošću sustavā fonema. Osim toga, mi ćemo korijenske morfeme izražavati morfima jednoga jezika (ili dvaju, triju jezika – kad su podudar-ni).

⁴ Premda ćemo pred sobom svaki put imati šest frazeologizama (iz šest jezika), mi ipak, i u naslovu, govo-rimo o petnaest frazeologizama, kao da je riječ (kako se može i shvatiti) o međujezičnim varijantama nekih invarijanata – i zato je FRAZEOLOGIZAM 1 napisano velikim slovima (a tako će biti i FRAZE-OLOGIZAM 2, ... itd. do FRAZEOLOGIZAM 15). Redoslijed frazeologizama po jezicima isti je kao i u naslovu: 1. hrvatski jezik (h), 2. ruski jezik (r), 3. ukrajinski jezik (u), 4. poljski jezik (p), 5. češki jezik (č), 6. slovački jezik (s).

⁴ Frazeologizmi što ih razmatramo u spomenutim su rječnicima dani (gdje god je to sintaksa dopuštala) u svom "neutralnom", "ishodišnom", nominaliziranom obliku – u infinitivnim konstrukcijama, kao što je i inače uobičajeno navoditi frazeologizme u rječnicima takvih jezika kakav je, na primjer, hrvatski. A tak-ve se nominalizirane, infinitivne konstrukcije i ne može smatrati rečenicama, i zato, navodeći strukturne modele frazeologizama, ne upotrebljavamo nazive dijelova rečenice / rečeničnih članova, tj. ne koristimo se terminima funkcija u rečenici, nego terminima morfologije, ili pak sintakse na razini skupa riječi.

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

Strukturu gotovo svih frazeologizama možemo svesti na model: “prijelazni glagol + imenica u besprijedložnom akuzativu”; u dva slučaja to je model: “neprijelazni glagol + akuzativ s prijedlogom” (u jeziku 2); jedino je jezik 4 zastupljen frazeologizmom koji se sastoji od samih infinitiva (akuzativ imenice ovdje se može pretpostaviti, ali je posve nepotreban).

3. O slici navedenih frazeologizama.

Gotovo potpunu podudarnost nalazimo u jezicima 1,5,6. S gledišta slike ovdje u strukturi frazeologizma bitnu ulogu igra član drugog skupa riječi, također rekcije – upravljana jedinica u dativu: *bogu* (h), pa puna struktura tog frazeologizma (u sva tri jezika) izgleda ovako: “prijelazni glagol + upravljana imenica u dativu + upravljana imenica u akuzativu”.

Potpunu podudarnost slike nalazimo, također, u jezicima 2,3: *буть баклуши* (r), *зонять собак* (r); ostali se frazeologizmi u jezicima 2,3 ne podudaraju. Odvojeno stoji frazeologizam u jeziku 4.

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

U jezicima 1,5,6 podudaraju se korijenski morfemi a) glagola i b) jedini morfem korijena imenice (u dativu) u jeziku 1 i jedan od dvaju u odgovarajućoj složenoj imenici u jezicima 5,6. U jezicima 5,6 podudaraju se korijenski morfemi imenice (u akuzativu jednine); s njima se ne podudara korijenski morfem odgovarajuće imenice u jeziku 1, ali je ta imenica – zajedno s odgovarajućim imenicama u jezicima 5,6 – u istom semantičkom polju.

U frazeologizmima jezika 2,3 – u kojima se slike podudaraju – podudaraju se a) korijenski morfemi glagola (*бу-*, *зон-* (r) / *бу-*, *зан-* (u)) i b) korijenski morfemi jedne imenice (*собак*). Korijenski morfemi imenica *баклуш-* (r) i *байдик-* (*багла*/(j)-) (u) u istom su semantičkom polju.

U jednom od frazeologizama u jeziku 2 i u frazeologizmu u jeziku 4 podudaraju se korijenski morfemi glagola (*нл-* (r) / *пл-* (p)).

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLOGIZMOM 1:

a) Posve se podudaraju jezici 5,6, b) veliku bliskost pokazuju jezici 1,5,6 i c) u dva frazeologizma isto takvu veliku bliskost pokazuju jezici 2, 3.

FRAZEOLOGIZAM 2:

borba na život i smrt;

борьба не на жизнь (живот), а на смерть;

боротьба не на життя, а на смерть;

walka na śmierć i życie;

boj na život a na smrt;

boj na život a na smrt'.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Svi frazeologizmi imaju istu semantiku: “borba bez milosti dok ima snage za nju”. Međutim, ipak postoje razlike u nijansama: u jezicima 2 i 3, s gledišta žestine borbe, život i smrt nisu ravnopravni: borba, čiji je cilj smrt, nemilosrdnija je od borbe čiji je cilj istovremeno i život.

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

Semantičke razlike u nijansama proistječu iz takvih razlika u strukturi: a) u jezicima 1, 4,5,6 strukturni je model: “imenica u nominativu jednine (u značenju “borba”) + *na* + imenica u akuzativu jednine + *i* (*a*) (*na* u jezicima 5,6) + imenica u akuzativu jednine” (obrnuti redoslijed imenica poslije prijedloga *na* u jeziku 4 nema – ovdje – nikakva značenja); b) u jezicima 2, 3 među imenicama “život” i “smrt” nije sastavni, nego suprotni veznik.

3. O slici navedenih frazeologizama.

Osim nevelike razlike, očitovane već u semantici i strukturi, kod svih je frazeologizama ostvarena ista slika.

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

a) Morfem *bor-* (h) zajednički je jezicima 1,2,3; b) morfem *boj* zajednički je jezicima 5, 6; c) odvojeno stoji jezik 4 s morfemom *walk-*. Morfemi *ži-* (h) i *-mr-* (h) zajednički su za svih šest jezika.

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLOGIZMOM 2:

a) Posve se podudaraju jezici 2,3; b) posve se podudaraju jezici 5,6; c) veliku bliskost pokazuju jezici 1,5,6; d) bliskost pokazuju jezici 1,4,5,6; e) odvojeno stoji jezik 4.

FRAZEOLOGIZAM 3:

to mi je deveta (posljednja⁵) briga;

это меня нисколько (совершенно) не касается (не интересует); мне нет дела до этого;

про мене хоч вовк траву їж; хоч трава не рости; це мені зовсім (абсолютно) байдуже;

to mnie obchodzi jak zesłoroczny śnieg;

to je mi loňská péče; ani v patě mi to neleží;

to mi je deviata (siedma, posledná) starosť.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Svi frazeologizmi imaju istu semantiku, uz fino variranje od: “tko o čemu (i) ne misli” do: “što se koga (i) ne tiče”.

⁵ U jeziku 1 postoji i aloleksem s korijenom *zad-*.

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

Struktura navedenih frazeologizama ne može se svesti na jedan model. Izdvaja se model (jezici 1,5,6): “nominativ pokazne zamjenice (jedn., sr. rod) + dativ lične zamjenice + spona (ovdje: 3. lice jedn. prezenta) + nominativ (kongruirani skup riječi, jedn.)”; varijanta je toga modela frazeologizam u jeziku 4 (umjesto spone ovdje je glagol s punim semantičkim opterećenjem, ispred kongruiranoga je skupa riječi u nominativu jednine usporedni veznik – frazeologizam je usporedba); također varijanta, samo nešto udaljenija, jest treći frazeologizam u jeziku 3: spona je nulta, a umjesto kongruiranoga skupa riječi prisutna je parataksa (priključenje).

3. O slici navedenih frazeologizama.

Potpuna je podudarnost slike u jezicima 1,6 (zanemarujemo činjenicu da u jeziku 6 postoji još i broj “sedam”); djelomično se podudaraju frazeologizam u jeziku 4 i jedan frazeologizam u jeziku 5 – u obama je riječ o nečem “prošlogodišnjem”; u jeziku 3 izdvajaju se dva frazeologizma s leksemom “trava”; posebno stoji drugi frazeologizam u jeziku 5; frazeologizmi u jeziku 2 i treći frazeologizam u jeziku 3 mogu se smatrati neslikovitima.

4. O podudarnosti / nepodudarnosti korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

1. Jezici 1 i 6 imaju korijen *devet-* (h). 2. Jezici 1,6 i 5 (kao aloleksem) imaju – raznih korijena – imenicu u značenju “briga” (*brig-* (h)). 3. Osim podudaranja korijenskih morfema pokazne i lične zamjenice (i navedenog broja *devet-* (h)), nikakvih više podudaranja korijenā nema.

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLOGIZMOM 3:

I. 1. Najveća je podudarnost jezika 1 i 6. 2. Slabiju podudarnost pokazuju jezici 1,5 (prvi frazeologizam), 6. 3. U jezicima 4 i 5 (prvi frazeologizam) nešto je “lanjsko”. II. Općenito: malo je podudarnosti korijenā u FRAZEOLOGIZMU 3.

FRAZEOLOGIZAM 4:

u zadnji (posljednji) čas;

в последнюю минуту; в разбор шапок;

в останню мить (хвилину); у свинячий голос;

w ostatniej chwili;

na (v) poslední chvíli;

v poslednej chvíli.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Semantika svih navedenih frazeologizama (osim dvaju) može se izraziti riječima: “vrlo kasno, ali još uvijek na vrijeme”, a semantika frazeologizma у *свинячий голос* – riječima: “suviše kasno”. Frazeologizam *в разбор шапок* može, ovisno o kontekstu, biti shvaćen i na jedan i na drugi način.

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

Strukturalni je model frazeologizama a) u jezicima 1,2 (prvi frazeologizam), 3: “*u* (h) / *e* (r/u) / *y* (u) + kongruirani skup riječi u akuzativu jedn.” (drugi frazeologizam u jeziku 2 varijanta je navedenog modela – umjesto kongruiranoga skupa: pridjev + imenica, ovdje je rekcija: imenica u akuzativu jedn. + imenica u genitivu množ.); b) strukturalni je model u jezicima 4,5,6: “*w* (p), *na* / *v* (č) / *v* (s) + kongruirani skup riječi u lokativu jedn.”.

3. O slici navedenih frazeologizama.

Osim drugog frazeologizma u jeziku 2 i drugog u jeziku 3, ove frazeologizme obilježava neslikovitost.

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

I. 1. a) Samo u jeziku 1 nalazimo korijen *zad-*. b) U jezicima 1,2,5,6 nalazimo korijen *-sljed-* (h). c) U jeziku 3 nalazimo korijen *(o)cta(n)*- a u jeziku 4 korijen *(o)sta(t)*- (gledano sinkrono – to se može smatrati korijenima). 2. a) Samo u jeziku 1 nalazimo korijen *čas*. b) Samo u jeziku 2 nalazimo korijen *минут-*. c) Samo u jeziku 3 nalazimo korijen *мить*. d) U jezicima 3,4,5,6 nalazimo korijen *хвил-* (u). II. a) U drugom frazeologizmu jezika 2 nalazimo korijene *-бор* i *уан(о)к* (gledano sinkrono – to se može smatrati korijenom). b) U drugom frazeologizmu jezika 3 nalazimo korijene *свин-* i *голос*.

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLOGIZMOM 4:

S gledišta strukture podudarni su jezici: a) 1,2,3 i b) 4,5,6. S gledišta podudaranja korijenskih morfema – bez drugoga frazeologizma u jeziku 2 i drugoga frazeologizma u jeziku 3: a) izdvaja se jezik 1, b) djelomično se izdvaja jezik 2, c) djelomično se izdvaja jezik 3, d) izdvojeno stoje – svaki za sebe – drugi frazeologizam u jeziku 2 i drugi frazeologizam u jeziku 3.

FRAZEOLOGIZAM 5:

između čekića i nakovnja biti (nalaziti se);

между молотом и наковальной быть (находиться);

між молотом і ковадлом (під молотом на ковадлі) бути (знаходиться);

między młotkiem a kowadłem być (znajdować się);

být mezi kladivem (mlatem) a nákovadlem (kovadlem);

byť medzi dvoma mlynským kameňmi.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Svi navedeni frazeologizmi imaju istu semantiku: “biti (nalaziti se) između dva zla” (ni varijantni frazeologizam u jeziku 3 ne izlazi izvan okvira ovako izražene semantike).

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

Ako zanemarimo nebitnu činjenicu, da su u jezicima 5,6 glagoli dani na početku, izrazi-to prevladava strukturni model: “*между* (r) + imenica u instrumentalu jedn. + *у* (r) + imenica u instrumentalu jedn. (*быть, находится* (r))”. (Frazeologizam u jeziku 1 ima strukturni model: “*između* + imenica u genitivu jedn. + *i* + imenica u genitivu jedn. (*biti, nalaziti se*)”; varijantni frazeologizam u jeziku 3 ima strukturni model: “*нид* + imenica u instrumentalu jedn. + *на* + imenica u lokativu jedn. (*бути, знаходиться*)”; frazeologizam u jeziku 6 – sa svojim brojem i pridjevom – varijanta je strukturnoga modela koji prevladava.)

3. O slici navedenih frazeologizama.

Osim u jeziku 6, u svim ostalim jezicima (uključujući i varijantni frazeologizam u jeziku 3, koji se razlikuje u nijansama) nalazimo frazeologizme s istom slikom (izraženom leksemima s istom semantikom). U jeziku 6 *čekić* (h) i *nakovanj* (h) zamijenila su *dva mlinska kamena* (h).

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

1. a) Jezik 1 izdvaja se korijenom *čekić-*, umjesto kojega b) u jezicima 2,3,4, nalazimo korijen *молот-* (r) / *mlot-* (p), a u jeziku 5 c) još i korijen *kladiv-*. 2. U jezicima 1,2,3,4,5 prisutan je korijen *-kov-* (h). U osnovama riječi s korijenom *-kov-* (h) u jezicima 3,4,5 nalazi se karakterističan skup fonema, izražen slovima *dl/dl*. U svim je jezicima (1,2,3,4,5,6) u prijedlogu koji potječe od imenice isti korijen: *-međ-* (h). 3. Samo su u jeziku 6 korijeni *dv-*, *mlyn-*, *kameň-*.

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLGIZMOM 5:

a) Nalazimo strukturno-semantičku podudarnost svih šest jezika. b) S gledišta slike podudarni su jezici 1,2,3,4,5 (jezik 6 stoji odvojeno). c) S gledišta podudarnosti korijena – s jedne strane: podudarni su jezici 1,2,3,4,5 (uz karakterističan skup fonema u jezicima 3,4,5), s druge strane: izdvajaju se, na svoj način, jezik 1 i, na svoj način (jednim svojim aleksemom), jezik 5. Jezik 6 ima – osim *biti između* (h) – drugačije lekseme / korijene.

FRAZEOLGIZAM 6:

staviti / stavljati koga pred gotov (svršen) čin;

поставить / ставить кого перед < свершившимся / совершившимся >⁶ фактом;

postaviti / staviti koga перед фактом;

postawić / postawić kogo przed faktem dokonanym;

postavít před hotovou věc někoho;

postavít' pred hotovú vec niekoho.

⁶ Uglate zagrade ukazuju na neobveznost elementa frazeologizma.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Svi frazeologizmi imaju istu semantiku: “ne dati komu mogućnost da djeluje, utječe na što”, ili pak: “dovesti koga u položaj u kojem mora postupiti samo na određen način”.

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

U svim je frazeologizmima jedan dio strukture isti: “prijelazni glagol + besprijedložni akuzativ (koji se tiče osobe) + *pred* (h) + a) u jezicima 1,5,6: kongruirani skup u akuzativu; b) u jezicima 2,3,4: imenica / kongruirani skup u instrumentalu”. (Upravljeni elementi mogu biti i u obrnutom redoslijedu.)

3. O slici navedenih frazeologizama.

Svi su frazeologizmi jednako neslikoviti.

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

1. U svim je frazeologizmima isti korijen glagola. 2. U svim je frazeologizmima isti prijedlog⁷. 3. Korijen je imenice: a) u jeziku 1: *čin*; b) u jezicima 2,3,4: *факт-* (r); c) u jezicima 5,6: *vec* (s). Korijen je pridjeva: a) u jezicima 1,5,6: *gotov* (h); b) u jeziku 4: *(do)kon-*; c) korijen pridjeva u jeziku 1 i korijen participa u jeziku 2: *-vrš-* (h).

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLOGIZMOM 6:

1. S gledišta semantike i slike svih se šest jezika podudara. 2. Podudaraju se strukture a) u jezicima 1,5,6; b) u jezicima 2,3,4. 3. S gledišta podudarnosti korijena: a) posve se podudaraju jezici 5,6; bliski su jezici 1,5,6; c) u jednom se elementu podudaraju jezici 2,3,4; u jednom se elementu podudaraju jezici 1,2; e) jednim se elementom izdvaja jezik 4.

FRAZEOLOGIZAM 7:

do posljednjeg daha;

до последнего вдоха (издыхания);

до останнього подиху (віддиху);

do ostatniego tchu,

do posledního dechu;

do posledného dychu.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

U svih šest frazeologizama semantika je ista: “do posljednjeg trenutka života”.

⁷ Budući da je u formulaciji 4. kriterija naveden *korijen*, kada je riječ o prvotnim prijedlozima, teško je govoriti o korijenu jer su to nepromjenljive riječi koje ne podliježu ni tvorbenoj analizi (vidi: Popović 1985: 55–59). Ali budući da je i podudaranje takvih prijedloga pokazano, mi ih navodimo.

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

Svih šest frazeologizama ima istu strukturu: “do (h) + kongruirani skup riječi u genitivu jedn.”.

3. O slici navedenih frazeologizama.

U svih je šest frazeologizama slika ista.

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

1. U svim je frazeologizmima isti prijedlog. 2. U svim je frazeologizmima u odredbenicama kongruiranih skupova isti korijen: *dah-* (h), ali: a) samo je u jeziku 1 u njemu fonem /a/, b) samo je u jeziku 2 (u prvom aloleksemu) fonem /o/, c) u jeziku je 2 u drugom aloleksemu, a u jezicima 3,6 jedino fonem /y/, d) u jeziku je 5 fonem /e/, e) u jeziku je 4 na tom mjestu *praznina*, zbog čega samo u njemu na početku korijenskoga morfema nije fonem /d/, nego je fonem /t/. 3. Samo je u jezicima 2, 3 ispred ovoga korijenskoga morfema prefiks. 4. Postoji podudarnost korijenova odredbenica kongruiranih skupova: a) u jezicima 1,2,5,6: *-sljed-*⁸ (h); b) u jezicima 3,4: *(o)sta(n)-* (u).

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLOGIZMOM 7:

1. U svim je frazeologizmima isti prijedlog. 2. Svi su frazeologizmi podudarni strukturalno, semantički i u slici. 3. U vezi s podudarnošću korijenova: a) u svim je frazeologizmima isti korijen odredbenice kongruiranoga skupa; b) isti je korijen pridjeva u frazeologizmima 1,2,5, 6; c) isti korijen pridjeva u frazeologizmima 3,4.

FRAZEOLOGIZAM 8:

u po bijela dana;

среди (средъ) белого (бела) дня;

серед білого дня;

w biały dzień;

za bílého dne;

za bieleho dňa.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Svih šest frazeologizama ima istu semantiku: “po danu, pred svima”, ili: “u vrijeme punoga dnevnog života”.

⁸ U jeziku 1 postoji i aloleksem s korijenom *zad-*.

⁹ U jeziku 1 postoji i *usred*, pa se – s tom verzijom – potpuno podudaraju strukture jezika 1, 2, 3.

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

a) Potpuno se podudaraju strukture jezika 2,3: “*спеду / середь* (г) + kongruirani skup u genitivu jedn.”⁹. b) Potpuno se podudaraju strukture jezika 5,6: “*za* + kongruirani skup u genitivu jedn.”. c) Struktura je jezika 1: “*u + po* + kongruirani skup u genitivu jedn.”¹⁰ (Primjedba: a) genitivni oblik kongruiranoga skupa ujedinjuje jezike 1,2,3,5,6, b) jezik 4 u odnosu na to stoji izdvojeno.)

3. O slici navedenih frazeologizama.

Svi frazeologizmi imaju istu sliku.

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

a) U svim se frazeologizmima podudaraju korijenski morfemi članova kongruiranoga skupa. b) Podudaranje / nepodudaranje prijedloga vidi se iz točke 2¹¹ c) U jeziku 2 su obje verzije prijedloga ostvarene s *metatezom likvida*, a u jeziku je 3 taj prijedlog ostvaren s *punoglasjem*.

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLOGIZMOM 8:

1. U svim se frazeologizmima podudaraju: a) semantika i slika; b) korijenski morfemi samostalnih riječi. 2. Podudarni su jezici a) 2,3; b) 5,6. 3. U jednom dijelu strukture: a) podudarni su jezici 1,2,3,5,6; b) S gledišta strukture jezik 4 stoji izdvojeno.

FRAZEOLOGIZAM 9:

platiti / plaćati danak čemu;

платити дань чому;

віддати / віддавати (платити) данину чому;

zapłacić / placić haracz za co;

zaplacit / plácet daň něčemu;

platiť / plácat' daň niečomu, za niečo.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Semantika je navedenih frazeologizama ista: “morati činiti ustupke; doživjeti / doživljavati neprijatnosti, patnje zbog nekog bivšeg postupka”.

¹⁰ Prijedlog se *u* i brojevni / količinski prilog *po* – zajedno: *u po* – ovdje ponašaju kao prijedlog *usred* (rabe se s genitivom jedn.) i znače “usred” (pa je tako: *u po bijela dana* potpuno zamjenljivo s *usred bijela dana*, ili: *usred razgovora* je zamjenljivo s *u po razgovora* i dr.). Ovako gledano, struktura je ovoga frazeologizma jezika 1 varijanta strukture jezika 2, 3.

¹¹ Prijedlogu u jeziku 1 *u* odgovara prijedlog u jeziku 4 *w* – na planu izraza, ali ne i uporabno: u poljskome je *w* uključen u akuzativni blok, a u hrvatskome, dakako, ne postoji neposredna veza između *u* i genitivnoga bloka, nego je *u* neposredno vezan na nepromjenljivi *po*, koji je na mjestu lokativnih *polovini* i *sredini*.

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

Svi frazeologizmi imaju istu strukturu jezgre: “prijelazni glagol + imenica u besprijedložnom akuzativu jedn.” + obvezni kolokat: a) “imenica / zamjenica / kongruirani skup u besprijedložnom dativu jedn. / množ.” u jezicima 1,2,3,5 i prvoj verziji frazeologizma u jeziku 6, b) “prijedlog *za* + imenica / zamjenica / kongruirani skup u akuzativu jedn. / množ.” u jeziku 4 i drugoj verziji frazeologizma u jeziku 6.

3. O slici navedenih frazeologizama.

Svi su frazeologizmi neslikoviti. (Dakako, nije riječ o prizorima plaćanja / ubiranja danka ili davanja / uzimanja harača.)

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

1. U svim je frazeologizmima prisutan korijen glagola *plat-* (h). 2. U svim je frazeologizmima (osim u jeziku 4) korijen imenice u besprijedložnom akuzativu *da(n)-* (h). 3. U jeziku je 4 korijen odgovarajuće imenice *haracz*.

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLGIZMOM 9:

1. Semantika je svih frazeologizama ista. 2. a) Ista je struktura u jezicima 1,2,3,5,6; b) drugačija je – međusobno ista – struktura u jeziku 4 i u drugoj verziji frazeologizma u jeziku 6. 3. Svi su frazeologizmi neslikoviti. 4. Svi frazeologizmi sadrže glagolski korijen *plat-* (h) i (osim jezika 4) imenički korijen *da(n)-* (h). Imenički je korijen *haracz* u jeziku 4 u istom semantičkom polju u kojem je i imenički korijen *da(n)-*.

FRAZEOLGIZAM 10:

nemati dlake na jeziku;

резать правду в глаза;

pizamu (кресаму, рубаму) правду в очи (у вічі);

mówić prawdę prosto w oczy;

mít < dobře > podřezaný jazyk; mít jazyk na pravém místě;

mať < dobre > podrezaný jazyk; čo na srdci, to na jazyku.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Frazeologizmi su semantički adekvatni frazeologizmu u jeziku 1 (“(nikada) ne prešućivati, (uvijek) govoriti (i) neugodnu istinu”), dakle podudara se semantika svih navedenih frazeologizama.

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

Strukturno se posve podudaraju: a) jezici 2,3,4; b) jezici 5,6 (to se tiče prvog frazeologizma u jednom i drugom jeziku); c) izdvaja se jezik 1; d) izdvaja se jezik 5 (drugi frazeologizam u tom jeziku); e) izdvaja se jezik 6 (drugi frazeologizam u tom jeziku).

3. O slici navedenih frazeologizama.

Istu sliku (uvjetno) imaju jezici 2,3, blizak im je jezik 4; istu sliku imaju prvi frazeologizam u jeziku 5 i jeziku 6, različiti su drugi frazeologizam u jeziku 5 i jeziku 6; izdvaja se frazeologizam u jeziku 1.

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

1. U jezicima 1,5,6 nalazi se korijen *jezik-* (h); jezici 2,3,4 imaju korijen *прав-* (r). 2. Osim navedenih podudarnosti, podudaranja / nepodudaranja morfema posve odgovaraju razlikama u strukturi.

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLOGIZMOM 10:

1. a) Potpuno je podudaranje po kriteriju semantike; b) postoje razlike u strukturi, s kojima se podudaraju razlike u slici i razlike povezane s podudaranjem / nepodudaranjem korijena. 2. a) S jedne strane, podudarni su jezici 2,3,4; b) s druge (prvi frazeologizmi) – jezici 5,6; c) izdvaja se jezik 1.

FRAZEOLOGIZAM 11:

u tom grmu leži zec;

вот где собака зарыта;

< аж > ось де собака заритий;

tu jest pies pogrzebany;

v tom je zakopan pes;

tam je pes zakopaný.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Semantika je u svih šest frazeologizama ista: “eto u čemu je stvar (bit stvari); < a > tako < dakle >” (i ova su tumačenja svojevrsni frazeologizmi).

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

1. a) U jezicima 2,3,4,5,6 nalazimo blok koji se sastoji od imenice i glagolskog pridjeva trpnog prošlog u nominativu jedn. (u jeziku 5 obrnut je poredak tih elemenata); b) ispred toga je konstatacija, na primjer: *вот где* (r), ili pak: *tu jest* (p). (Primjedba: rečeno je “blok”, a ne “skup riječi”, zato što su pred nama frazeologizmi-rečenice, čije su jezgre navedeni blokovi, elementi kojih su povezani predikativnošću.) 2. Frazeologizam 1 ima drugačiju strukturu: umjesto glagolskog pridjeva ovdje je lični glagolski oblik.

3. O slici navedenih frazeologizama.

a) Frazeologizmi s istom strukturom (jezici 2,3,4,5,6) imaju istu sliku; b) frazeologizam 1 ima drugačiju sliku (ali može se reći – ako je shvatimo šire – da je riječ o istom semantičkom polju u svim frazeologizmima: “eto gdje se (dana) životinja nalazi”).

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

1. a) U jezicima 2,3 isti je korijen imenice kojom se naziva životinja: *собак-*; b) u jezicima 4,5,6 isti je korijen imenice kojom se naziva ista životinja: *pies* (p); u jeziku 1 nazvana je druga životinja – korijen je: *zec*. 2. a) U jezicima 2,3 isti je korijen glagolskog pridjeva: *-py-* / *-pu-*; b) u jezicima 5,6 isti je korijen glagolskog pridjeva: *-kop-*; c) u jeziku 4 korijen je odgovarajućeg glagolskog pridjeva: *-grzeb-* (primjedba: u svih pet jezika – 2,3,4,5,6 – ista je semantika glagola od kojega je načinjen glagolski pridjev); d) u jeziku 1, umjesto glagolskog pridjeva, lični je oblik glagola koji je u susjednom semantičkom polju u odnosu prema semantici glagolskih pridjeva – korijen je glagola: *lež-*. 3. Samo je u jeziku 1 nazočan *grm-* kao mjesto gdje se dana životinja nalazi.

– Kratak zaključak u vezi s FRAZELOGIZMOM 11:

1. Posve su podudarni jezici: a) 2,3; b) 5,6. 2. Jednim su elementom (po kriteriju podudarnosti korijena) povezani jezici 4,5,6. 3. Slikom i dvama elementima po kriteriju semantike povezani su jezici 2,3,4,5,6. 4. Jezik 1 stoji izdvojeno (premda bi se po kriteriju semantike i po kriteriju slike – shvaćene šire – i on mogao povezati s ostalih pet jezika).

FRAZELOGIZAM 12:

sve mu je ravno do Kosova;

море по колєно (колєна) кому;

море по колїна (колїно) кому;

nic go nie obchodzi; wszystko mu jedno;

je mu všechno rovné (volné);

všetko mu je jedno (rovne).

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Semantika navedenih frazeologizama nije jednoznačna. Na primjer, frazeologizam u jeziku 1, prije svega, može se iskazati kao: “komu je svejedno”, a u jeziku 2,3 kao: “ništa koga ne plaši”.

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

a) Posve su podudarne strukture frazeologizama u jezicima 2,3 (jezgra je frazeologizma: imenica u nominativu jedn. + *no* + imenica u akuzativu jedn./množ.; obvezni je kolokat: imenica / zamjenica u besprijedložnom dativu – obično ima početni položaj); b) bez *do Kosova* u jeziku 1 podudaraju se strukture frazeologizama u jezicima 1,4 (drugi frazeologizam), 5,6 (jezgra je frazeologizma: određena zamjenica u nominativu jedn. srednjega roda + spona realna ili nulta + upravljani pridjev; obvezni je kolokat: imenica / zamjenica u besprijedložnom dativu); c) izdvaja se prvi frazeologizam u jeziku 4.

3. O slici navedenih frazeologizama.

Podudaranju u strukturi odgovaraju podudaranja u slici (među ovim – ne osobito slikovitim – frazeologizmima vrlo su slikoviti frazeologizmi u jezicima 2,3; aktualizacija modela uz pomoć *do Kosova* (h) također povećava slikovitost).

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema u navedenim frazeologizmima.

1. U jezicima 2,3 podudaraju se korijeni (i prijedlog). 2. U jezicima 1,4,5,6 također se podudaraju korijeni (u jeziku 5 postoji još korijen *vol-*). 3. Izdvaja se prvi frazeologizam u jeziku 4.

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLOGIZMOM 12:

Postoji podudarnost, s jedne strane: a) jezika 2,3, a s druge: b) jezika 1,4,5,6 (razlikuje se jedan od dva frazeologizma u jeziku 4).

FRAZEOLOGIZAM 13:

posljednji krik mode;
последний крик моды;
останний крик моды;
ostatni krzyk mody;
poslední výkřik módy;
posledný vykrik módy.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

U svim frazeologizmima semantika je ista.

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

U svim je frazeologizmima struktura ista: “kongruirani skup (pridjev ima početni položaj) + rekcija (u kojoj je upravna imenica, koja ima početni položaj, istovremeno posljednji, upravljani element prvoga skupa, a u kojoj je upravljana imenica – na kraju kongruiranoga skupa i rekcije – u genitivu jednine)”.

3. O slici navedenih frazeologizama.

U svim je frazeologizmima slika ista.

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

1. U svih šest jezika nalazimo: a) isti korijen imenice: *krik* (h) (pri čemu: u jezicima 5,6 osnova riječi ispred toga korijena sadrži – isti – prefiks); b) isti korijen imenice: *mod-* (h). 2. Isti korijen pridjeva nalazimo: a) u jezicima 1,2,5,6: *-sljed-* (h); b) u jezicima 3,4: *(o) cta(n)-* (u) (vidi: FRAZEOLOGIZAM 4).

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLOGIZMOM 13:

Djelomična se razlika među jezicima sastoji jedino u nejednakim korijenima pridjeva, pri čemu se podudaraju, s jedne strane: a) jezici 1,2,5,6; b) s druge – jezici 3,4.

FRAZEOLOGIZAM 14:

mlatiti praznu slamu;

молоть языком; переливать из пустого в порожнее; толочь воду в ступе;

молоту (молотити, ляскати) языком; переливати з пустого в порожнє; товкти воду в ступі; торохтїти, як пустий млин (вітряк);

młócić słomę; kijem Wisłę odwracać;

mlátit prázdnu slámu;

mlátit' prázdnu slamu; nosit' v koši vodu.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Semantika frazeologizama a) ili je dvostruka: “baviti se ispraznim razgovorima / baviti se ispraznim poslovima” (na primjer: *переливать из пустого в порожнее* (r)), ili b) odgovara samo jednom dijelu dvostruke semantike (na primjer, s jedne strane: *молоть языком* (r), a s druge: *кijem Wisłę odwracać* (p)).

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

1. a) Potpuno se podudaraju strukture frazeologizama u jezicima 1,5,6 (prvi frazeologizam): “prijelazni glagol + kongruirani skup u akuzativu jedn.”; b) strukturni model u jeziku 4 varijanta je navedenog modela: umjesto skupa riječi nalazimo imenicu; c) udaljene su varijante istoga modela, s jedne strane (posve podudarni): treći frazeologizam u jeziku 2 i treći frazeologizam u jeziku 3 (“prijelazni glagol + imenica u akuzativu jedn. + *v* (r/u) + imenica u lokativu jedn. (također upravljana glagolom)”), a s druge strane – drugi frazeologizam u jeziku 6 (“prijelazni glagol + *v* + imenica u lokativu jedn. + imenica u akuzativu jedn.”). 2. a) Prvi frazeologizam u jeziku 2 i prvi frazeologizam u jeziku 3 imaju strukturni model: “prijelazni glagol + imenica u instrumentalu jedn.”; b) drugi frazeologizam u jeziku 4 strukturno je varijanta navedenog modela: postoji još jedna upravljana imenica – u akuzativu jedn. 3. Posve se podudaraju strukture drugog frazeologizma u jeziku 2 i drugog frazeologizma u jeziku 3: “prijelazni glagol + *уз* (r) + (prva reakcija) imenica (okazionalna, dobivena supstantiviranjem) u akuzativu jedn. 4. Izdvaja se posljednji frazeologizam u jeziku 3 – on je usporedba.

3. O slici navedenih frazeologizama.

1. Po kriteriju slike posve su podudarni frazeologizmi: a) u jezicima 1,5,6 (prvi frazeologizam) (njima je vrlo blizak prvi frazeologizam u jeziku 4); b) u jezicima 2,3 (bez četvrtog frazeologizma). 2. Izdvojeno stoje: a) četvrti frazeologizam u jeziku 3; b) drugi frazeologizam u jeziku 4; c) drugi frazeologizam u jeziku 6.

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

Podudarnosti po tom kriteriju posve odgovaraju podudarnosti po slici.

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLOGIZMOM 14:

Postoji podudaranje: a) jezika 1, (4), 5,6; b) jezika 2,3.

FRAZEOLOGIZAM 15:

tjerati vodu na čiji mlin;

лить воду на мельницу чью;

знати (лити) воду на млин чий;

lać (obracać) vode na czyjś młyn;

naháňet vodu na mlyn někomu, něčí;

hnát' vodu na mlyn niekomu.

1. O semantici navedenih frazeologizama.

Svi frazeologizmi imaju istu semantiku: “djelovati u čiju korist”.

2. O strukturi navedenih frazeologizama.

Svi frazeologizmi imaju isti strukturni model: “prijelazni glagol + imenica u akuzativu jedn. + *na/na* + imenica (također upravljana glagolom) u akuzativu jedn. + oznaka pripadnosti druge imenice: a) ili u obliku (s dânom imenicom) kongruirane posvojne zamjenice (na primjer, u jeziku 1); b) ili u obliku (ako se ne koristimo pojmovima TG-gramatike), upravljane glagolom, zamjenice / imenice u dativu (na primjer, u jeziku 6); c) ili s obje mogućnosti (na primjer, u jeziku 5)”. (Primjedba: redosljed dvaju posljednjih elemenata strukturnog modela – poslije *na/na* – može biti i obrnut.)

3. O slici navedenih frazeologizama.

Svi frazeologizmi imaju istu sliku.

4. O podudaranju / nepodudaranju korijenskih morfema navedenih frazeologizama.

Ako se isključi glagol u zagrada u jeziku 4, koji se izdvaja, razlikuju se samo korijenski morfemi glagola, pri čemu su podudarni: a) jezici 2,3,4; b) jezici 3,5,6; c) jezik 1 stoji izdvojeno, ali budući da se semantika *tjer-* (h) podudara sa semantikom *зн-* (u), može se govoriti o velikoj bliskosti jezika 1,3,5,6. (Primjedba: samo u jeziku 2 nalazimo korijen u obliku *мель-*, dok je u svim ostalim jezicima u obliku *ml-* (h).)

– Kratak zaključak u vezi s FRAZEOLOGIZMOM 15:

Nevelika razlika među ovim frazeologizmima postoji jedino po kriteriju podudaranja / nepodudaranja korijena. Podudarni su a) jezici 2,3,4; b) jezici 3,5,6; c) jezik 1 se izdvaja, ali je blizak jezicima 3,5,6.

Zaključne primjedbe

1. Polazeći od – na početku – zadanih četiriju kriterija i na temelju petnaest frazeologizama (u šest slavenskih jezika, zabilježenih u navedenim rječnicima), može se, na kraju, reći ovo:

1.1. Frazeologizmi mogu biti podudarni po sva četiri kriterija (na primjer: *mlatiti praznu slamu* (h) i *mlátit prázdnu slámu* (č), ili: *posljednji krik mode* (h) i *последний крик моды* (r)).

1.2. Frazeologizmi mogu biti podudarni po kriteriju semantike, strukture i slike, ali ne i po kriteriju podudaranja / nepodudaranja korijenskih morfema (na primjer: *последний крик моды* (r) i *останній крик моди* (u), ili: *tjerati vodu na čiji mlin* (h) i *lać vodę na czyjś młyn* (p)).

1.3. Frazeologizmi mogu biti podudarni po kriteriju semantike, slike i podudaranja / nepodudaranja korijenskih morfema, ali ne i po kriteriju strukture (na primjer: *між молотом і ковадлом бути (знаходиться)* (u) i *під молотом на ковадлі бути (знаходиться)* (u)). (Primjedba: smatramo da imamo pravo ovdje govoriti o istoj slici.)

1.4. Frazeologizmi mogu biti podudarni po kriteriju semantike i strukture, ali ne i po kriteriju slike i podudaranja / nepodudaranja korijenskih morfema (na primjer: *байдики (баглаї) бити* (u) i *собак ганяти* (u)).

1.5. Frazeologizmi mogu biti podudarni samo po kriteriju semantike (na primjer: *krasti bogu dane* (h) i *pluć i łapać* (p)).

1.6. (Primjedba: među frazeologizmima što smo ih naveli nema slučaja da se razlikuju samo po kriteriju slike.)

1.7. (Primjedba: među frazeologizmima što smo ih naveli nema slučaja da se razlikuju samo po kriteriju semantike, ali takvi postoje (Popović, Trostinska 2003), na primjer: *как коро́ва языком слизала* (r) = “netragom nestao tko / nestalo što” i *kao da je krava < jezikom > polizala* (h) = “imati zalizanu kosu”.)

1.8. Sve što je rečeno u točkama 1.1., 1.2., 1.3., 1.4., 1.5., 1.6., 1.7. može se shematski prikazati ovako:

Kriteriji

	I	II	III	IV	
1.1.	+	+	+	+	
1.2.	+	+	+	–	
1.3.	+	–	+	+	
1.4.	+	+	–	–	
1.5.	+	–	–	–	
1.6.	+	+	–	+	Takvih ovdje nema.
1.7.	–	+	+	+	Takvih ovdje nema, ali postoje.

2. Na osnovi navedenih petnaest frazeologizama (u šest slavenskih jezika) može se ustanoviti sljedeće:

2.1. Najčešće se po sva četiri kriterija podudaraju: a) s jedne strane jezici 2,3; b) s druge – 5,6.

2.2. Jezik 1 – osim što ponekad stoji izdvojeno – povezuje se i s grupom a) i s grupom b) i s jezikom 4, ali se nešto češće povezuje s grupom b) (jezici 5,6).

2.3. Jezik 4 izdvaja se češće od ostalih jezika. Ali, osim toga, povezuje se i s grupom a) i s grupom b) i s jezikom 1.

2.4. Po kriteriju podudaranja / nepodudaranja korijenskih morfema jezik 3 se povezuje: a) s jedne strane, s jezikom 2; b) s druge – s jezikom 4.

3. Što se tiče rezultata pokušaja odvajanja tipoloških od genetskih podudarnosti u petnaest frazeologizama u šest slavenskih jezika, polazeći isključivo od njih samih, treba reći sljedeće:

3.1. Polazeći jedino od činjenica sadržanih u petnaest navedenih frazeologizama, nemoguće je utvrditi jesu li postojeće dane podudarnosti tipološke ili genetske po svome porijeklu, tj. sâm jezični materijal ne omogućuje da se to utvrdi.

Na primjer: znajući da se frazeologizam *posljednji krik mode* (h) pojavio u svim navedenim slavenskim jezicima kao kalk (da je to relativno novi “europaizam” i da se, u vezi s tim frazeologizmom, primjećuje vrlo malo razlika po jezicima), mi ne možemo tvrditi da jedan takav davni kalk nije, na primjer, frazeologizam *tjerati vodu na čiji mlin* (h).

3.2. Dakle, jezična građa sadržana u navedenim frazeologizmima pokazuje da su – sada – pred nama nesumnjivo srodni jezici, ona posredno govori o više ili manje tijesnim kulturno-političko-geografskim vezama između pojedinih slavenskih naroda (ili skupina Slavena), ali sama za sebe ne može biti kriterij za odvajanje tipoloških od genetskih podudarnosti.

3.3. I kada bismo uključili neusporedivo više novih jezičnih činjenica (iz slavenskih govora i dijalekata), zaključak bi bio gotovo isti.

3.4. Uvrštavanje pak činjenica i iz drugih jezika dovelo bi nas do zaključaka koji bi nas, na prvi pogled, mogli zadovoljiti, no – u biti – bilo bi to (dakako, nužno) proširivanje granice našega jezičnog znanja, koje – samo po sebi – ne bi dalo ključ u ruke za rješavanje pitanja odvajanja tipoloških od genetskih podudarnosti.

3.5. (Primjedba: u praksi pak, kada nalazimo određeni frazeologizam u svim slavenskim jezicima, a ne nalazimo ga u drugim jezicima, smatramo – dok se ne pojave nove činjenice – da su podudarnosti u njemu genetskoga porijekla.)

BIBLIJSKI ZONIMSKI FRAZEMI U HRVATSKOM, ČEŠKOM I POLJSKOM JEZIKU¹

Uvod

Biblija je kao najčitanija i najprevođenija knjiga svih vremena ostavila prepoznatljiv trag u kulturama zapadne civilizacije. Biblijski su postulati, ali i prispodobe motivirali i mnoge frazemske sveze različitih jezika pa i hrvatskoga, češkoga i poljskoga jezika.

Takvi se jezični izrazi ustaljene strukture, preuzeti iz prijevoda Biblije ili motivirani biblijskim prispodobama, parabolama, događajima ili simbolima, nazivaju biblijskim frazemima. S obzirom na bogat korpus biblijskih frazema u trima odabranim jezicima, posebna će se pozornost obratiti na frazeme sa zoonimskom sastavnicom ekscerpirane iz jednojezičnih, višejezičnih te frazeoloških rječnika odabranih jezika². Hipokorostične se zoonimske izvedenice ne navode kao inačice, npr. *ovca, ovčica; ovce, ovečka; owca, owieczka*.

Biblijska simbolika životinja prenosi se i na frazeološku razinu pa su tako dominantna obilježja pojedinih zoonima, kao i prispodobe u kojima se pojavljuju te slike vezane uz njih, zadržana u hrvatskim, češkim i poljskim frazemima.

Ovisno o zastupljenosti zoonima u biblijskim frazemima odabranih jezika, izdvajaju se tri osnovne skupine: zoonimi zastupljeni u biblijskim frazemima svih triju jezika, zoonimi zastupljeni u frazemima dvaju od triju analiziranih jezika i zoonimi u frazemima potvrđenima samo u jednom jeziku.

Posebno se analizira strukturni tip frazema i njihov ekvivalencijski odnos. Potpuno ekvivalentni frazemi imaju identičan leksički sastav, gramatičku strukturu, sliku, stilske odrednice, stil i jednako frazeološko značenje. Manja odstupanja u leksičkom sastavu i gramatičkoj strukturi svrstavaju frazeme u međusobno djelomično ekvivalentne frazeme (usp. Fink 1994: 144).

1.1. Zoonimi zastupljeni u biblijskim frazemima svih triju jezika

1.1.1. OVCA – OVCE – OWCA

Ovce i ovčice najzastupljenije su životinje u Bibliji i simbol su plahosti, nježnosti, krotkosti. Ta su obilježja potvrđena i u frazeologiji svih triju jezika. Istraživani korpus obuhvaća imeničke frazeme kojima se opisuje osoba koja je krenula lošim putem i pridržava se pogrešnih načela. Takvi su potpuno ekvivalentni frazemi: **(h)** *izgubljena (zabludjela, zalutala)*

¹ Tekst je izmijenjena i proširena verzija članka koji je pod naslovom Biblijski frazemi sa zoonimskom sastavnicom u hrvatskom, češkom i poljskom jeziku, objavljen u Zborniku Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku (ur. J. Granić) – *Semantika prirodnog jezika – metajezik semantike*, Zagreb – Split, 2005.

² U tekstu su označeni prema prvom slovu jezika (h), (č) i (p).

ovca i (č) *zbloudilá (bludná, ztracená) ovce* te (p) *blędna owca* kao primjer djelomične ekvivalencije. Motivirani su parabolom o izgubljenoj ovci (Mt 18, 12–13; Lk 15, 4–7) kao jednoj od triju prisposoba o Isusovu milosrđu u kojoj se Isus obraća riječima: „*Tko od vas, ako ima sto ovaca pa izgubi jednu, ne ostavi u pustinji devedeset i devet i ne ide za izgubljenom dok je ne nađe?*” (Lk 15, 1–7).

Krotkost ovce u Bibliji podrazumijeva savršenu pokornost Božjoj riječi (Isa 53, 7), a to je obilježje, svojstveno janjetu i ovčici, u hrvatskom i poljskom jeziku metaforički dodijeljeno samo ovci pa se pridjevskim poredbenim (h) frazomom *krotak kao ovca* i (p) frazomom *łagodny (potulny) jak owca (owieczka)* opisuje poslušna osoba.

Pridjevka je zoonimska izvedenica sastavnica potpuno ekvivalentnih imeničkih frazema (h) *vuk u ovčjoj koži*, (č) *vlk v rouše ovčím* i (p) *wilk w owczej skórze* u značenju ‘lice-mjerna osoba sklona dodvoravanju’ (usp. 1.1.4.).

Zoonim se javlja u poljskom jeziku u glagolskom frazemu (p) *iść jak owca na rzeź* gdje je u preostala dva jezika prisutan zoonim *janje* (usp. 1.1.3.).

1.1.2. OVČICA – OVEČKA – OWIECZKA

Zoonim ovčica nosi simboliku i ovce i janjeta s obzirom na dvojnost značenja leksema. Biblijski motiv izgubljene ovce (usp. 1.1.1.) potvrđen je u frazeologiji svih triju jezika deminutivnim zoonimom u djelomično ekvivalentnim svezama imeničke strukture: (h) *izgubljena (zabludjela, zalutala) ovčica*, (č) *zbloudilá (bludná, ztracená) ovečka* i (p) *zbląkana owieczka*. Frazemi su djelomično ekvivalentni jer se (p) frazem razlikuje od (č) i (h) po broju pridjevskih sastavnica.

Krotkost je u Bibliji obilježje svojstveno prije svega janjetu i ovčici, ali i ovci (usp. 1.1.1., 1.1.3.) koji se sa zoonimom ovčica, s iznimkom hrvatskih frazema, pojavljuju u potpuno ekvivalentnim poredbenim frazemima: (č) *krotký jako ovečka* i (p) *łagodny (potulny) jak owieczka*.

Glagolski (č) frazem *hledat ztracenou ovečku*, bez ekvivalenta u preostalim dvama jezicima, motiviran je istom biblijskom prisposobom, a pokazuje djelomično suženje značenja jer opisuje potragu za izgubljenim članom neke skupine i to najčešće u nesvakidašnjim okolnostima (npr. na izletu).

Isti je semantički talog, u proširenom smislu, i potpuno ekvivalentnih imeničkih frazema u hrvatskom i poljskom jeziku s hipokorističnim zoonimom (h) *božja ovčica* i (p) *boża owieczka*. Kod hrvatskoga je frazema došlo do razdvajanja u značenju jer se u užem smislu, jednako kao i u poljskom frazemu opisuje plašljiva osoba, a u širem se smislu odnosi na bubamaru. Promatran u širem smislu ovaj je frazem terminološki izraz koji pripada zoologiji, kao npr. morski pas, polarna medvedica i sl.

1.1.3. JANJE – JEHNĚ – JAGNIĘ

U Bibliji je janje s aureolom simbol Krista i povlaštenu simbol, tj. simbol blagosti, nevinosti i pokornosti (Iz 11, 6, 65, 25; Lk 10, 3; Iv 21, 15). Pozitivna obilježja zoonima *janje* očigledna su u frazeologiji svih triju jezika. Potpuno ekvivalentnim pridjevskim poredbenim frazemima (h) *miran kao janje*, (č) *mírný jako beránek*, (p) *łagodny jak baranek* i *łagodny jak jagnię* opisuje se mirna osoba.

Obilježje strpljivosti potvrđeno je u češkim glagolskim frazemima *být trpělivý jako beránek* i *být trpělivý jako jehně*, te u pridjevskom poredbenom frazemu (*trpělivý*) *jako beránek*.

O poslušnom, miroljubivom i dobrodušnom čovjeku govore potpuno ekvivalentni frazemi pridjevske poredbene strukture (**h**) *krotak kao janje*, (**č**) *krotký jako beránek*, (**p**) *pokorný jak jagnię* i (**p**) *potulny jak jagnię* koji su motivirani osobinom krotkosti svojstvenoj janjetu (usp. 1.1.1., 1.1.2.).

Potpuno ekvivalentni imenički frazemi (**h**) *žrtveno janje* i (**č**) *obětní beránek* upućuju na nedužna čovjeka, žrtvu sudbine ili spleta nesretnih okolnosti. Motivirani su biblijskim simbolom žrtvenoga janjeta (Izl 12, 21–23).

Osobu koja bez protivljenja prihvaća životne nedaće opisuju potpuno ekvivalentni glagolski frazemi (**h**) *ići kao janje na klanje* i (**č**) *jít jako beránek na popravu* motivirani slikom janjeta koje vode na klanje (Iz 53, 7), prema proroku Jeremiji: “*A ja bijah kao janje krotko što ga vode na klanje i ne slutih da protiv mene snuju pakosne naume.*” (Jr 11, 19).

Pozitivna simbolika zoonima *janje* ostaje bez odstupanja, ali svi frazemi u kojima je ovaj zoonim zastupljen nisu pozitivno obilježeni. U djelomično ekvivalentnim imeničkim frazemima (**h**) *vuk u janjećoj koži*, (**č**) *vlk v rouchu (rouše) beránčím* i (**p**) *wilk w jagnięcej skórze* dominira zoonim *vuk* čije negativne osobine zasjenjuju pozitivna obilježja zoonima *janje*, prisutnoga u obliku pridjevske izvedenice, pa se ovim frazemskim svezama upozorava na licemjernu osobu (usp. 1.1.4.). Takvo negativno konotirano obilježje unosi upravo zoonim *vuk* dok zoonim *janje* i dalje zadržava sva svoja pozitivna svojstva (usp. 1.1.4.)

1.1.4. VUK – VLK – WILK

Vuk je u Bibliji često simbol prevare i okrutnosti. On je krvoločan (Post 49, 27), simbolizira đavla (Iv 10, 12) i neprijatelja (Mt 7, 15; Iv 10, 12; Dj 20, 29). U frazeologiji svih triju jezika negativna su obilježja vuka poslužila kao antipodi pozitivnim osobinama ovce, janjeta, a u poljskom jeziku i ovna (usp. 1.1.1., 1.1.3. i 1.3.2.1.).

Zoonim se pojavljuje u potpuno ekvivalentnim imeničkim frazemima svih triju jezika: (**h**) *vuk u ovčjoj koži*, (**č**) *vlk v rouše ovčím*³ i (**p**) *wilk w owczej skórze*, kao i u djelomično ekvivalentnim frazemima (**h**) *vuk u janjećoj koži*, (**č**) *vlk v rouchu (rouše) beránčím*⁴ i (**p**) *wilk w jagnięcej skórze*. Hrvatski i poljski frazemi potpuno su ekvivalentni. Uzimajući u obzir pristup leksemu *janje* (usp. 1.2.2.2.), češki je frazem djelomično ekvivalentan hrvatskom i poljskom jer bilježi dvije stilske imeničke inačice, te sintaktičku razliku uvjetovanu uzusom. Imenički frazem (**p**) *wilk w baraniej skórze* ne bilježi ekvivalent u ostala dva jezika (usp. OVAN).

Frazemi su bliže motivirani upozorenjem: „*Čuvajte se lažnih proroka koji vam prilaze u ovčjem odijelu, a iznutra su vukovi grabežljivci.*” (Mt 7, 15) i ukazuju na licemjernu osobu.

³ Češki se frazem razlikuje od preostalih po mjestu imeničke i pridjevske sastavnice što je posljedica pravila i uzusa u češkom jeziku, ali ne utječe na značenje.

⁴ Varijantna sastavnica *rouše* smatra se arhaizmom. Redosljed sastavnica je obrnut nego u hrvatskom ((h) imenica+prijedlog+zoonimski pridjev+imenica), (č) imenica+prijedlog+imenica+zoonimski pridjev) i uvjetovan je uzusom, ali ne utječe na značenje.

1.1.5. SVINJA – SVINĚ – ŚWINIA

Svinja se u Bibliji smatra najnečistijom i najprezrenijom životinjom (Lev 11, 7; Iz 65, 4; 66, 3–17; Lk 15, 15–16). Isusove riječi iz Govora na Gori upućene njegovim učenicima: “*Ne dajte svetinje psima! Niti svoga biserja bacajte pred svinje da ga ne pogaze nogama pa se okrenu i rastrgaju vas.*” (Mt 7, 6) motivacijski su impuls djelomično ekvivalentnim frazemima glagolske strukture u svim trima jezicima: **(h)** *bacati/baciti biser (biserje) pred svinje*, **(č)** *házet perly sviním* i **(p)** *rzucać perły przed świnie*. Hrvatski frazem ima dvije imeničke inačice koje nisu zabilježene u preostala dva frazema dok se češki razlikuje po sintaktičkim i morfološkim značajkama. Unatoč spomenutim strukturnim, sintaktičkim i morfološkim razlikama sva tri frazema opisuju neopravdanost ukazivanja ljudima prevelika povjerenja.

1.1.6. TELE – TELE – CIELEŃ, CIELEC

Tele je simbol pokornosti, nezrelosti i naivnosti (Ps 29, 6), a često se spominje i kao žrtva prinostnica (1Sam 28, 24; Am 6, 4; Mih 6, 6; Lk 15, 23). Prisutan je u potpuno ekvivalentnim imeničkim frazemima svih triju jezika **(h)** *zlatno tele*, **(č)** *zlaté tele* i **(p)** *złoty cielec* kojima se opisuje želja pojedinca ili grupe za što većim bogatstvom. U poljskom se jeziku zoonimski leksem sačuvao samo u toj ustaljenoj svezi.

U semantičkoj se pozadini krije biblijska prisnodoba o Izraelcima koji su, iščekujući Mojsija, zatražili od Arona da im napravi Boga koji će ih predvoditi. Aron je od njihovih zlatnih naušnica salio tele kojemu su se klanjali i plesom ga slavili, a to je izazvalo Mojsijevu ljutnju koji ih je zbog njihova idolopoklonstva kaznio (Izl 32, 1–20). Biblijski kip zlatnoga teleta simbol je materijalnih vrijednosti.

Ista je prisnodoba motivirala nastanak imeničkog frazema **(č)** *tanec kolem zlatého telete*, te djelomično ekvivalentnih glagolskih frazema u češkom i poljskom jeziku: **(č)** *klanět se zlatému (zlatýmu) teleti* i **(p)** *klaniać sie (wielbić, czcić) złotemu cielcowi* značenja kojima se izriče prevelika ljubav prema novcu i njegova važnost u životu ljudi (usp. RBK 1999: 67). Poljski frazem ima tri glagolske, a češki dvije pridjevske inačice čija uporaba ovisi o izboru uzusa – standarda ili supstandarda. Glagoli *klanět se* i *klaniać się* potpuno su ekvivalentni. Iako hrvatski frazeološki rječnici ne bilježe glagolski frazem ekvivalentan navedenima u češkom i poljskom jeziku, nego samo imenički *zlatno tele* i on se rabi s glagolom *klanjati se* (usp. Menac i sur., 2003: 309).

1.2. Zoonimi zastupljeni u biblijskim frazemima dvaju jezika

1.2.1. Zoonimi zastupljeni u hrvatskim i poljskim biblijskim frazemima

1.2.1.1. KRAVA – KRÁVA – KROWA

Krava je simbol plodnosti i hraniteljica ljudi (RS 1994: 304). Ovaj je zoonim prisutan u imeničkim frazemima suprotna frazeološkoga značenja: **(p)** *siedem krów thustych* i **(h)** *sedam gladnih krava* motiviranih biblijskom prisnodobom o sedam debelih i sedam mršavih krava koje je faraon ugledao u snu, a Josip protumačio kao nagovještaj sedam godina blagostanja nakon kojih će uslijediti sedam gladnih godina (Post 41). Međutim, dok je poljski frazem motiviran slikom debelih krava koje simboliziraju obilje i plodne godine, hrvatski je pak frazem motiviran slikom mršavih krava koje najavljuju razdoblje neimaštine i gladi.

Ovi su frazemi ujedno i primjer međujezičnih antonima motiviranih istom slikom.

1.2.1.2. JARAC – KOZEL – KOZIOŁ

Jarac je u Bibliji simbol demona, ali i žrtve (Lev 17, 7; Ps 66, 15; Br 7, 16; 28, 15). U skladu s obredima prinostila su se dva jarca: jedan Bogu za grijeh naroda, a drugi, kojega su puštali u pustinju i nazivali žrtvenim jarcem, zlom duhu Azazelu.

Levitski zakonik (Lev 9, 3–15; 10, 16) opisuje obred pokajanja u kojem veliki svećenik Aron stavlja ruke na jarca, nad kojim ispovijeda sve grijeh Izraelaca i potom ga šalje u pustinju. Jarčev odlazak simbolizira odnošenje svih ljudskih grijeha (RBK 1999: 81). Taj je motiv sadržan u semantičkom talogu potpuno ekvivalentnih imeničkih frazema **(h)** *žrtveni jarac* i **(p)** *koziol ofiarny*⁵ kojima se opisuje glavni krivac, žrtva.

1.2.2. Zoonimi zastupljeni u češkim i poljskim biblijskim frazemima

1.2.2.1. LAV – LEV – LEW

Lav je u Bibliji simbol divljenja (2 Sam 17, 10; Izr 30, 30), ali i najvećeg straha (1 Kr 13, 24–25; 2 Kr 17, 25–26). Biblijska prispodoba o židovskom proroku Danijelu, zatočenom u Babilonu i za kaznu bačenom u spilju s lavovima (Dn 6, 17–25), prepoznatljivija je u potpuno ekvivalentnim imeničkim frazemima **(č)** *Daniel v jámě lvov é*⁶ i **(p)** *Daniel w jaskinie lwów*, te u **(č)** glagolskim djelomično ekvivalentnim frazemima **(č)** *být (cítit se, připadat si) jako Daniel v jámě lvové, upadnout (dostat) se do jámy lvové, octnout se v jámě lvové* i **(p)** *porzucić kogoś jako Daniela w jaskini lwów*. Svi ti frazemi ukazuju na čovjeka koji se našao u opasnoj situaciji, ali se ne može braniti.

Imenički **(č)** frazem *jáma lvová*, iste motivacije, ima suženo značenje i opisuje opasnu situaciju ili mjesto.

1.2.2.2. JANJAC – BERÁNEK – BARANEK

Zoonimi **(č)** *beránek* i **(p)** *baranek* zadržavaju identičnu simboliku kao i hrvatski zoonim *janje* (v. 1.1.3.), stoga ih obrađujemo u sklopu tog leksema. Budući da se rad bavi biblijskim zoonimima, smatramo nužnim pojasniti osnovnu razliku. Zoonimi **(č)** *beránek* i **(p)** *baranek* odnose se na mužjaka, dok hrvatski zoonimski leksem *janje* češće zastupa oba člana moćijskoga para unatoč postojanju leksema *janjac*. Na to upućuje i rod zoonima, u hrvatskom jeziku srednjega, a u češkom i poljskom muškoga roda. Izbor leksema je uvjetovan razlikama pri prevođenju Biblije te stilskom obojenošću i dijalektalnom ograničenošću leksema *janjac* u hrvatskom jeziku (usp. Anić 1999: 364).

1.2.2.3. OVAN – BERAN – BARAN

U biblijskom kontekstu ovan je utjelovljivao snagu raspetoga Krista na križu radi spase-nja čovječanstva (Da 8, 3–20), a simbol je i žrtvene životinje.

Pridjevska izvedenica zoonima *ovan* javlja se u negativno obilježenom imeničkom frazemu **(p)** *wilk w baraniej skórze* (usp. 1.1.4.) i u glagolskom frazemu **(č)** *jít jako beran na popravu* kao manje frekventna varijanta od gore navedenog frazema (usp. 1.1.3.).

⁵ Redosljed je frazeoloških sastavnica u frazemima sa zoonimom *jarac* drugačiji (poljski je frazem strukturmoga tipa imenica+pridjev, a hrvatski pridjev+imenica), što je uvjetovano jezičnim pravilima i uzusom, ali ne utječe na značenje.

⁶ Pridjev *lvové* se ustalio u **(č)** frazemu u svojoj arhaičnoj formi na osnovi *Kraličke biblije*, unatoč postojanju neutralnoga leksema u ekumenskom prijevodu, ali to ne utječe na značenje.

1.3. Zoonim zastupljen u biblijskim frazemima samo jednoga jezika

1.3.1. Zoonimi zastupljeni u češkim biblijskim frazemima

1.3.1.1. ZMIJA – HAD – WAŹ (ŽMIJA)

Prvo spominjanje zmije u Bibliji vezano je uz Evino iskušenje (Post 3), gdje zmija zbog svoje podmuklosti i lukavosti (Post 3, 2) uspijeva navesti prvu ženu na grijeh i utiskuje u ljudsko srce otrov neposlušnosti. Ta je slika motivirala nastanak imeničkog frazema (č) *hadí plemeno* kojim se opisuje podmuklo, licemjerno ponašanje žene prema muškarcu.

1.3.1.2. GUŠTERICA – JEŠTĚRKA – JASZCZURKA

Gušterica se u Bibliji spominje kao nečista životinja (Lev 11, 30). Pripada skupini gmi-zavaca, tj. rodu zmije i našla je svoj odraz u (č) imeničkom frazemu *ještěrčí plemeno* kao varijanta frazema *hadí plemeno* (usp. 1.3.1.1.).

1.3.1.3. KOMARAC – KOMÁR – KOMAR

Prema podjeli u Starom zavjetu, komarci pripadaju skupini nečistih krilatih kukaca (Lev 11, 20–28). Zoonim komarac pojavljuje se u Svetom pismu u Evanđelju po Mateju: „*Slijepo voďte! Vi cijedite komarca, a devu proždirete.*” (Mt 23, 24). Cijedenje komarca aludira na židovski običaj filtriranja vina (Lev 11, 23), a parabola se odnosi na književnike i farizeje kojima su važnije profane nego sakralne vrijednosti.

Češka frazeologija bilježi glagolski frazem širega shvaćanja biblijskoga citata: (č) *dělat (udělat) z komára velblouda* u značenju, ‘preuveličavati bolest, štetu i sl.’ (usp. 1.3.1.4.).

1.3.1.4. DEVA – VELBLOUD – WIELBŁĄD

I deva se u Bibliji ubraja u nečiste životinje (Lev 11, 4; Pnz 14, 7), a njezina je glavna osobina poslušnost (Post 24, 11). Zoonim se pojavljuje u (č) glagolskom frazemu *dělat (udělat) z komára velblouda* (usp. 1.3.1.3.).

U analiziranim se jezicima ustalio glagolski frazem latinskoga podrijetla *elephantem ex musca facere* s istim značenjem: (h) *napraviti od muhe slona*, (č) *dělat z mouchy slona* i (p) *robić z muchy slonia*.

1.3.1.5. SKAKAVAC – KOBYLKA – PASIKONIK

Skakavci su u Starom zavjetu opisani kao mudri (Izr 30, 24–27) i brzi (Iz 33, 4) i uvijek dolaze u velikom broju (Ps 105, 34; Nah 3, 15).

Starozavjetna najezda skakavaca smatra se najtežom nepogodom koja može zadesiti zemlju. Prema Bibliji to je jedno od deset zla kojima je Gospodin natjerao faraona da pusti Židove iz Egipta (Izl 10, 1–19), a ista se slika odrazila i na češki imenički frazem *egyptské kobylky* odnosno *kobylky egyptské*⁷, kojima se ukazuje na pojave ili ljude koji se iznenada pojavljuju u velikom broju i iza sebe ostavljaju pustoš.

1.3.2. Zoonimi zastupljeni u poljskim biblijskim frazemima

1.3.2.1. PAS – PES – PIES

Pas je simbol čuvara (Iz 56, 10; Job 30, 1) ili odbijanja odnosno poniženja (1 Sam 24, 14; 2 Sam 3, 8; 9, 8; 16, 9).

Biblijska prispodoba o bolesnom Lazaru koji je ležao na pragu kuće bezosjećajnoga bogataša opisuje kako su Lazaru *čak i psi dolazili i lizali mu čireve* (Lk 16, 19–31). Ova je slika našla svoje mjesto u **(p)** frazemu rečenične strukture *goi się (przysycha) jak na psie*, a odnosi se na ranu koja zacjeljuje. Hrvatski govornici poznaju i rabe uzrečicu iste motivacije *na psu rana, na psu zarasla*.

Zaključak

Zoonimi *ovca-ovce-owca, ovčica-ovečka-owieczka, janje-jehně-jagnię, vuk-vlk-wilk, svinja-svině-świnia, tele-tele-cieleł/cielec* zastupljeni su u frazemima svih triju jezika. Zoonimi *krava-krowa, jarac-koziol* prisutni su samo u hrvatskim i poljskim biblijskim frazemima, a *lev-lew, beránek-baranek, beran-baran* samo u češkim i poljskim. Među analiziranim frazemima nema nijednoga s istom zoonimskom sastavnicom samo u hrvatskom i češkom jeziku.

Zoonimi *had (zmija), ještěrka (gušterica), komár (komarac), velbloud (deva) i kobyłka (skakavac)* javljaju se samo u češkim frazemima, a *pies (pas)* samo u poljskima. U korpusu nije zabilježen nijedan zoonim koji se pojavljuje samo u hrvatskim frazemima (usp. **1.3.**).

U biblijskim zoonimskim frazemima svih triju jezika zastupljeniji su zoonimi koji pripadaju skupini domaćih životinja. Najbrojniji su frazemi sa zoonimskom sastavnicom *janje, ovca* i *vuk* te *ovčica* i *tele*.

Najviše potvrda potpune ekvivalencije imaju hrvatski i poljski frazemi, a poljski i češki najmanje. Ekvivalencija izostaje:

- u **(h)** frazemu zbog zastupljenosti drugačije sastavnice odabrane voljom govornika određenoga jezika (**(h)** *krotak kao ovca* nasuprot **(č)** *krotký jako beránek* i **(p)** *łagodny jak baranek*);

- u **(h)** i **(p)** frazemima zbog preuzimanja jedne slike, a zanemarivanja druge (**(h)** *sedam gladnih krava* nasuprot **(p)** *siedem krów głodnych*);

- kod **(p)** i **(č)** frazema zbog neprisutnosti zoonima u ostalim frazemima (npr. **(č)** *velbloud* i **(p)** *pies* (usp. **1.3.**);

- kod **(č)** frazema zbog razlike u strukturi (usp. **(č)** glagolski frazem *být (připadat si) jako Daniel v jámě lvové* nasuprot imeničkom **(p)** *Daniel w jaskinie lwów*, i glagolski **(č)** *hledat ztracenou ovečku*, nasuprot imeničkim frazemima **(h)** *izgubljena (zabludjela, zalutala) ovčica* i **(p)** *zbląkana owieczka*).

Najveća variranja u uporabi zoonima u frazemima identičnoga značenja i identične biblijske motivacije pokazuju zoonimi: *ovca-ovce-owca, ovčica-ovečka-owieczka* i *janje-jehně-jagnię*. Širi pogled na izbor sastavnice pruža pogled na ostale slavenske jezike, pri čemu je vidljivo da su variranja između ovih sastavnica općeslavenska pojava što potvrđuju

⁷ Ovi se frazemi rabe u oba oblika s izmijenjenim redoslijedom sastavnica, ovisno o izboru izvornoga govornika.

frazemi u *Hrvatsko-slavenskom rječniku poredbenih frazema* (2006: 254): *krotak kao ovca* – (slovenski) *krotek kot jagnje (ovčka, ovca)*, (makedonski) *кроток како јagne*, (bugarski) *кротък като овчица*, (ukrajinski) *сумирний (смирний, покірний) як вівця (ягня)*, (ruski) *кроткий как овца (овечка, агнец)*, (poljski) *łagodny (potulny) jak owca (owieczka)*, (češki) *krotký jako ovečka (beránek)*, (slovački) *krotký (tichý) ako ovečka (baránok)*, odnosno *miran kao janje* – (slovenski) *pohleven kot ovčka*, (makedonski) *мирen како јagne*, (bugarski) *кротък като агне (агънце)*, (ukrajinski) *сумирний як ягня (вівця)*, (ruski) *смирный (кроткий) как ягнёнок (агнец)*, (poljski) *łagodny jak jagnię (jagniątko)*, (češki) *mírný (krotký) jako beránek (ovečka)*, (slovački) *krotký (tichý) ako jahniatko (jahňa, baránok, ovečka)* (ibid: 198).

Iz navedenoga je vidljivo da izbor sastavnica varira kod međusobno bliskih zoonima dok je frazeološko i kategorijalno značenje frazema identično s najčešćim podudaranjem ekspresivnog i konotativnog značenja. Izbor zoonimske sastavnice ponajprije ukazuje na drukčiju tradiciju prijevoda Biblije kako među analiziranim trima jezicima tako i među svim slavenskim jezicima.

Prema podrijetlu frazemi su:

- neposredno preuzeti iz biblijskih tekstova (usp. **1.1.5.**),
- nastali pod njihovim utjecajem (usp. **1.1.6.**) ili
- odražavaju izbor govornika koji su preuzeli jednu sliku, a drugu zanemarili (usp. **1.1.3.**).

U hrvatskom i češkom jeziku uočava se širenje simbolike zoonima (janje>ovca, zmija>gušterica).

Sedamnaest zoonima odabranih za ovaj rad svojom su simbolikom motivirali nastanak frazema u istraživanim jezicima u kojima dolazi do pojave deanimalizacije i antropomorfi-zacije zoonima.

Osobine životinja koje im se pripisuju u Bibliji (krotkost, poslušnost, mirnoća, plašljivost itd.), iskorištene su u opisu ljudi istih osobina (*krotak kao janje, miran kao janje* itd.).

Ponašanje životinja kao motivacijski impuls, čest u zoonimskim frazemima, u biblijskim uopće nije relevantan. Međutim, odnos čovjeka prema životinjama, tj. uloga koju im dodjeljuje (žrtvovanje životinja, prinošenje itd.) itekako je prisutna (*zlatno tele, žrtveni jarac i kozioł ofiarny*).

U Starom su zavjetu, zbog čestog motiva žrtvovanja, životinje zastupljenije nego u Novom. Ova provedena analiza podrijetla također potvrđuje da je ishodište biblijskih frazema pretežito Stari zavjet.

Biblijski frazemi općenito pripadaju književnom stilu i češće se pojavljuju u tekstovima nego u svakodnevnom govoru. S obzirom na prisutnost Biblije u kršćanskim sredinama, te zastupljenost i rasprostranjenost biblizama u svim trima jezičnim i kulturološkim kontekstima, biblijske je frazeme moguće promatrati i kao internacionalizme (usp. Menac 1972: 10, 1978: 219, Spagińska-Pruszk 1998: 78).

Očigledno je, dakle, da zoonimski biblizmi čine važnu skupinu frazema istoga podrijetla i motiviranosti. Istraživanje pokazuje da u svim trima jezicima biblijski zoonimski frazemi zadržavaju zatvorenost korpusa i ne pokazuju tendenciju daljnje produktivnosti. Češki jezik bilježi najširu zastupljenost biblijskih zoonimskih frazema i najveću mogućnost transformacije istih, dok poljski i hrvatski frazemi uglavnom zadržavaju kanonski oblik preuzet iz Biblije.

KOLIKO SU SVETI „SVETI“ U FRAZELOGIJI¹

1. Uvod

Predmet naše analize su onomastički supstantivni i poredbeni frazemi s pridjevom *sveti* u kombinaciji s vlastitim imenom kao sastavnicom. Frazemi su ekscerpirani iz frazeoloških rječnika češkoga (SČFI) i hrvatskoga jezika (HSRPF, FRHSJ, HFR). Pri promatranju frekvencije i danih kolokacija pouzdali smo se u *Český národní korpus* ČNK (ČNK2000, ČNK2005, ČNK2006) i *Hrvatski nacionalni korpus* (HNK).²

Kvalitativni pridjev *sveti* je sveslavenska riječ s izvornim prekršćanskim (poganskim) značenjem „moćan, snažan“; novije kršćansko značenje je današnji „sveti“ (ČES, 617). S obzirom na to da se radi o kvalitativnom semantičkom kvalifikacijskom pridjevu, ne iznenađuje činjenica da on u češkom jeziku ima visoku frekvenciju (*svatý* u SYN2006, SYN2005, SYN2000 ima 81798 pojavnica), a i u hrvatskom jeziku (*sveti* u HNK ima 3010 pojavnica)³. Kolokacije uz pridjev *sveti* u oba jezika najčešće su blisko povezane s kršćanstvom i pozitivno vrednuju imenicu koja slijedi. Na taj se način pozitivno određuju vlastite imenice muškoga (češ. *Vít, Vavřinec*; hrv. *Blaž, Vlah*) i ženskoga roda (češ. *Kateřina, Barbora*; hrv. *Ana, Lucija*), kao i opće imenice (češ. *mše, křiž, grál*; hrv. *misa, križ, gral*).

Pogledamo li supstantivne frazeme s vlastitim imenom kao sastavnicom, u oba jezika pronalazimo sličnu situaciju, npr. češ. *Svatý otec, Písmo svaté, svatý pokoj, svatá /svatosvatá pravda*; hrv. *Sveti otac, Sveto pismo, sveta dužnost, sveta istina* itd. Ova nas usporedba navodi na zaključak da se kvalitativni pridjev *sveti* ne desemantizira, da uvijek pozitivno vrednuje imenicu koja slijedi i da se njegova semantika izravno vezuje uz kršćanstvo.

Cilj ovoga rada je odgovoriti na pitanje je li to tako i u slučaju kada se radi o antroponimskim frazemima s vlastitom imenicom kao sastavnicom, te istovremeno otkriti koliko su ovi frazemi motivirani konkretnim ili fiktivnim denotatima.

Cjelokupni zbroj vlastitih imenica u češkim (120) i u hrvatskim (62) frazeološkim rječnicima pokazuje da je većina njih muškoga roda, a pojavljuju se u supstantivnim i poredbenim frazemima, kako u češkim (81%, od kojih se 3,3% vežu sa pridjevom *svatý*), tako i u hrvatskim (73% od kojih se 2 vežu s pridjevom *sveti*). Ženska vlastita imena imaju manje pojavnica u češkom (19%, od kojih se jedna veže s pridjevom *sveta*) nego u hrvatskom (u kojemu se od 27% imena ni jedno ne veže s pridjevom *sveta*⁴).

¹ Tekst je hrvatska verzija članka (na češkom) pod naslovom *Nakolik jsou svatí „svatí“ ve frazeologii*, objavljena u zborniku *Slowo. Tekst. Czas – IX – Człowiek w przestrzeni słownika i tekstu*, Szczecin 2008.

² U slučaju kad se frazem nije pojavio u korpusu, pojavnice smo tražili na internetskom pretraživaču Google (G.).

³ Izrazito niža frekvencija u hrvatskom je uzrokovana veličinom samih korpusa (ČNK: 500 mil. a HNK: 101,3 mil. slov) i zato frekvenciju promatramo u usporedbi sa veličinom HNK a ne uspoređujemo s ČNK.

⁴ Fink (usp. PF) u kazalu navodi dijalektalno ograničeni frazem: *kao sveta Bona*, koji ne uvrštavamo u analizu, jer nije zabilježen u HFR i nismo našli niti jednu zabilježenu potvrdu upotrebe toga frazema (u HNK i G.).

Najčešći motivacijski izvor za uporabu vlastitih imena u frazemima je Biblija (*Abraham, Eva* itd.) i antička mitologija (*Damokles, Venuše; Damoklo, Venera* itd.); osim toga postoji cijeli niz vlastitih imenica koje se vežu s kulturno-povijesnim realijama (s legendama, mitovima, pričama i književnošću). Pojava vlastitoga imena u frazemima uvijek je znakovita, jer vlastita imenica obično gubi svoju bit koja je svojstvena njenom denotatu (ČL, 182).

Iz perspektive motivacijskoga taloga u materijalu su zastupljene dvije suprotne skupine: u jednoj se vlastita imena kao sastavnice motivacijski odnose na postojeći događaj iz života sveca, dok se u drugoj pojavljuje fiktivni svetac. Objema skupinama je zajednička deseman-tizacija sastavnice *sveti* i slabljenje prvotnog značenja vlastite imenice. Njihova semantika u najmanju ruku donosi kolokvijalan ton i u većini slučajeva i dašak humora s mogućim pratećim nijansama. Humor može prenijeti govornikovo pozitivno ili negativno vrednovanje, a može biti i znak govornikovog opuštanja nakon osobnog lošeg iskustva te može pokazivati govornikov osjećaj nadmoći ili podsmijeha (VTTH, 201).

2. Analiza

2.1. U prvoj grupi se pojavljuju frazemi u kojima vlastita imenica ima konkretni denotat: u češkom *Svatý Vít* i *Svatý Jan*, u hrvatskom *Sveti Petar*. Njihova denotativna jezgra povezana je s konkretnom slikom koja je izvor konotacija. Iako je motivacijski izvor logičan i može se potvrditi, vlastita imenica u kolokaciji s pridjevom gubi svoju individualnu osnovu (svoju bit).

Prema podacima u ČNK jedna od najčešćih kolokacija pridjeva *sveti* je vlastita imenica *Vít*, što ne iznenađuje s obzirom na veliko štovanje sicilijanskoga mučenika – svetoga Víta u Češkoj: on je zaštitnik cijelog niza zemalja i gradova, između ostaloga je i zaštitnik Češke, Praga i Saske.⁵ Sveti Vit je osim toga poštovan i kao zaštitnik oboljelih od epilepsije, pa se grčeviti pokreti povezani s ovim poremećajem centralnoga živčanog sustava kolokvijalno označavaju supstantivnim frazemom: *tanec svatého Víta*.⁶ Uporaba ovoga frazema kao kolokvijalnoga sinonima za epilepsiju uvrštava ovaj izraz terminološkoga karaktera u područje frazeologije u širem smislu:

Npr. *Těžkou artrózou v obou kolenech a takzvaný < tanec svatého Víta >. Vždycky, když se roztančí, tak prý řve* SYN2006PUB.

U usporedbi s ostalim frazemima ovaj ima najviše pojavnica (s frekvencijom 11) kod kojih je očigledno da se frazem ne koristi samo za kolokvijalno označavanje epileptičkoga napada, nego i za opis bilo kakvih beznačajnih grčevitih pokreta koji mu nalikuju:

Npr. *pozorovali předtančení. Potom páru zatleskali a začal < tanec svatého Víta >. V rychlém sledu se střídaly všechny klasické* SYN2005.

Frazem se pojavljuje i s novom, u rječniku nezabilježenom paradigmatском supstitucijском općečeškom varijantom *svatýho*, što ukazuje na njegovu uporabu u govornom jeziku:

Npr. *Ještě šest neděl s váma a celý kasárna dostanou < tanec svatýho Víta >. Právě ten večer mě Calendar tak nevděčně* SYN2005.

⁵ Sv. Víd jedan je od najpopularnijih svetaca u svijetu i crkvi. Već u 14. stoljeću bio je jedan od 14 svetih pomoćnika u nuždi, tako da se njemu ljudi mole za različite stvari.

⁶ Prema SČFI II frazem postoji i u **A** St. Vitus' dance **N** Veitstanze **F** danse de Saint Guy **R** пляска святого Вита.

Sveti Ivan (*Svatý Jan*) se može odnositi na nekoliko svetaca (npr. Ivan Krstitelj, Ivan Nepomuk, Ivan Evandelist itd.) ili naselja (npr. Svätý Jan – županija Příbram, Svätý Jan nad Malší, Svätý Jan pod Skalou itd.). Njegova pojava u frazemima najvjerojatnije je povezana s imenom sv. Ivana Nepomuka, zaštitnika Češke i Bavorske, štovanoga kao mučenika tajne ispovijedi i kao zaštitnika vode. Njegov je kult neizmerno proširen i neodvojivo povezan s češkim barokom, kada je bio jedan od najznačajnijih svetaca. Njegov prikaz u tipično ukočenoj baroknoj formi može se pronaći uglavnom na mostovima. Poredbeni frazem *stát někde jako svatý (Jan) na mostě* (s frekvencijom 3) neblagonaklono opisuje osobu, najčešće muškarca, koja negdje stoji besposleno (pasivno), bez pokreta, glupo i neodlučno.⁷

Npr. *nepozorovaně se ztratil. Ale Švejk tam dosud stál jako < svatý na mostě >, což nebylo nic divného uprostřed kamenných* SYN2005.

Most je ovdje jasno povezan s Kamenim (Karlovim) mostom, s kojeg je Ivan Nepomuk bio bačen u Vltavu 20. 3. 1393. godine. Kip je na ovom mjestu bio postavljen 1963. godine. Ima veliki broj kopija i zahvaljujući njima je Ivan Nepomuk na mostu postao iznimno poznat svetac. Kipovi općenito, posebno svetoivanjski, spadaju među tipične attribute tradicionalnoga češkoga krajolika. Zato ne iznenađuje da je u ČNK potvrđeno ispuštanje sintagmatske varijante vlastite imenice Ivan (Jan)⁸. Kipovi se u velikom broju nalaze ne samo kod mostova, već i na poljima i drugim mjestima, što je u danom frazemu motivacijski izvor rjeđe korištene paradigmatičke varijante *za dědinou* (s frekvencijom 1):

Npr. *objímající mohutné ženské poprsí. Byl zamklý < jak svatý za dědinou > a do krve si rozškrabával bradavice*: SYN2000.

U hrvatskim je frazemima⁹ **sveti Petar**, svetac kojeg je Isus izabrao da postane prvi od dvanaest apostola, motivacijski izvor poredbenog frazema: *košta što kao svetog Petra kajgana* (s frekvencijom 1), u kojem nikakva realna motivacija nije očita. Tek poznavanje apokrifnog događaja o Isusu i svetom Petru može nam ponuditi neka objašnjenja. Naime, navodno je pri posjetu škrtom seljaku koji im nije ponudio hranu sv. Petar otišao u kuhinju da bi napravio kajganu. Kako je to seljak primijetio, krenuo je da ga istuče štapom. Misleći da će ga nadmudriti, sv. Petar je zamijenio mjesto s Isusom, ali gospodar je odlučio da će ih obojicu jednako kazniti, tako da je Petra istukao dvaput. Otuda proizlazi značenje ovoga frazema „skupo za nešto platiti“ i ustaljena uporaba glagola *koštati* ili njegovog sinonima:

Npr. *priznati da ta fikcija stoji Hrvate kao < svetog Petra kajgana >. Nacionalov istraživački tim proveo je* HNK_v20.

Pri upotrebi govornik rijetko kada ima u svojoj svijesti ili podsvijesti činjenice o motivaciji danog frazema. Stvaranje konkretne slike proizlazi iz uključivanja konkretnih jedinica bez motivacijskog konteksta, a semantička konotacija dolazi do izražaja na osnovi

⁷ U hrvatskom se jeziku pojavljuje poredbeni frazem s identičnim značenjem ali bez pridjevske sastavnice sveti: *stajati kao drveni (lipov) svetac*, čiji je motivacijski talog prikaz sveca u obliku drvene figure.

⁸ Može se uzeti u obzir i mogućnost da se radi o dodavanju, a ne izostavljanju sintagmatske varijante *Jan* u frazemu *stát j. svatý na mostě/za dědinou*. Npr. Zaořálek (ZLČ, 376, 589, 590) navodi ovaj frazem bez komponente Jan, iako kao dijalektalno ograničen. Odgovor na ovo pitanje može dati samo detaljnija dijakronijska analiza upotrebe ovoga frazema, što nije predmet naše analize.

⁹ Dijalektalno ograničen i u rječnicima nepotvrđen još je frazem *gledati* u koga *kao u svetog Antu*, u kojemu je vlastito ime iskorišteno kao varijanta komponente *Bog*.

prenesenoga značenja, jer govornik shvaća desnu stranu izraza (comparatum) kao prototip. [SČFI, 476]. U frazemima *stát někde jako svatý (Jan) na mostě i košta što kao svetog Petra kajgana* potencira se ustaljena komponenta lijeve strane frazema. Nepoznavanje motivacije ostavlja prostor za uključivanje humoristične sastavnice pri evaluaciji dane situacije.

Svaki od frazema konceptualno izražava stav prema drugom čovjeku i istovremeno opisuje ili način njegova kretanja (sv. *Vít*), ili negaciju kretanja (sv. *Jan*) ili donosi negativno vrednovanje čega (sv. *Jan*, sv. *Petar*).

2.2. Osim gore navedene skupine bogatiji repertoar vlastitih imenica pružaju igre riječima, u kojima frazeologija raspolaže svojim vlastitim imenima – fiktivnim i stvaranim po analogiji s pravima (ČL, 182).

U odnosu na frazeme prve skupine ovdje je snažnije izražena sastavnica vrednovanja s obzirom na određenu situaciju koja se procjenjuje negativno. Uporaba pridjeva *sveti* i spajanje s fiktivnim vlastitim imenom unosi veliku ekspresivnost u neblagonaklono šaljivu, čak i podrugljivu komponentu. Kod fiktivnih vlastitih imena pojavljuju se tri mogućnosti njihovog nastajanja.¹⁰

2. 2.1. Fiktivno se ime može tvoriti od ekspresivne imenice, kao što je to u češkom jeziku na primjer *utrinos* – „balavac“, „šmrkavac“ ili „dosta mlad, neiskusn čovjek“, koje u supstantivnom frazemu *svatý Utrinos* (s frekvencijom 3) u kolokaciji s naizgled pozitivnim pridjevom *sveti* devalorizira i potencira opis nezrelog i „neiskusnog ili glupog, neodlučnog i sl. čovjeka“.

Npr. *Kdo se tak dobře trefil, nevíme: Asi < svatý Utrinos >. Ty tady s tou svíčkou stojíš jak klekánice* SYN2000.

Njegova poredbena varijanta: *stát (někde) /koukat j. svatý/svatej Utrinos¹¹* odnosi se na određenu djelatnost i negativno kategorizira pasivnost i mentalnu nesposobnost pojedinca:

Npr. *pravil, že se Pajda nezdá, že kouká jako < svatý Utrinos >, když se mu nadává, ale je to děsný prevít* SYN2005.

Pomoću paradigmatske glagolske varijante s *být* zabilježen u ČNK frazem koji se u širem kontekstu općenito odnosi na negativno vrednovane stavove i osobine:

Npr. *mně hoši budou nadávat, že jsem jako ten < svatý Utrinos >. Nevynechám housle ani jednou, s nikým* SYN2005.

2.2.2. Drugi izvor stvaranja fiktivnoga vlastitoga imena je nastojanje da se postigne ritmička harmonija i pomoću bliskih jedinica stvori rima. Imena ovoga tipa pojavljuju se u oba jezika. Nepostojeći svetac *Dyndy* u češkom je povezan s rimom: *anebo nikdy* koja dodaje značenju veliku prepoznatljivost. Supstantivni frazem *na svatého Dyndy* (s frekvencijom 5) izražava nevjericu govornika u mogućnost da se što ostvari:

¹⁰ U tekstu se osvrćemo samo na frazeme zabilježene u SČFI. Veći broj frazema ovog tipa navodi L. Stěpanova (usp. SČRF): *na svatého Ajaj; na svatého Až; na svatého Brala; na svatého Bůhvi; na svatého Jindy; na svatého Nerobiša; na svatého Nikdýše; na svatého Nikdáše; na svatého Nikdy; na svatého Vida; mít svatého Berouse; je svatého Honoráriusa; dělat na svatého Moha něco; udělat až na svatého Kováře něco; je svatého Lenocha; dostat na chrám páně svatého Bouchala, kouká jak svatý Mrkal bez klapek*, koje navodi i Zaořálek (ZLČ 23, 590).

¹¹ L. Stěpanova (usp. SČRF), navodi još varijantu: *stojí jak svatý Utrinos na hrázi*.

Npr. *řešení do roušky mlčení s vědomím, že se tak stane až < na svatého Dyndy >. Pokud jde o majetkové požadavky sudetských Němců SYN2006PUB.*

trefně popsané panem Leschtinou. EU čeká s rozšířením < na svatého Dyndy > mínění odjinud Süddeutsche Zeitung o rozšiřování SYN2006PUB.

Semantički identičan supstantivni frazem nastao na isti način zabilježen je i u hrvatskom: *na svetoga nikada*.¹² Prema HNK frazem ima nultu frekvenciju, što ukazuje na njegovu marginalnu uporabu, ali Google dokazuje njegovu pojavnost.

Npr. *kada cete tako opsezan interwiv objavit sa drugom stranom ??? < na svetoga nikada > jelda? G.*

a srbi ce svoje optuzenike izruciti < na svetog nikada >... bas krasno.... G.

Osim prijedloga frazem sadrži i poimeničeni prilog *nikad* upotrijebljen u kolokaciji s pridjevom *sveti*, što omogućava da ovaj prilog značenjski bude shvaćen kao vlastito ime. Važno je primijetiti pisanje malog slova kod poimeničenog priloga *nikad* umjesto velikog što bi bilo primjerenije [usp. FI, 56]. Očito kolebanje pravopisne norme ilustrira primjer:

Npr. *E, znaš, kad ću da poslušam sad meteorologe? < Na Svetog Nikada! > G.*

2.2.3. Jedina fiktivna svetica koja se pojavljuje u našem materijalu je *Dala*.¹³ Pripada trećoj skupini frazema u kojoj je fiktivno vlastito ime tvoreno na osnovi igre riječima. Poredbeni frazem *tvárit se jako svatá Dala* jedinstven je iz nekoliko razloga. To je jedini frazem iz analizirane skupine u kojemu je fiktivna vlastita imenica izvedena od glagola, i to sa semantičkom podlogom glagola *dáti*. Idiomaticnost je tu najizraženija, kao i sastavnica humora. Ujedno je to i jedini frazem u analiziranom korpusu koji se odnosi na žensku osobu i na negativnu kategorizaciju njenog smetenog, zbunjenog i pomalo glupog ponašanja“.

Npr. *Anebo... A zase Lucie. Socha Svobody ! A < svatá Dala > ! Vyšly na chodník a ještě se zakuckávaly smíchem SYN2005.*

Iveta Blanarovičová, která se obzvlášť v upoutávkách na koncert pro nadaci, již je patronkou, tvářila jak svatá Dala. „No vidiš, a je to pěkná sviňka,“ dodala Rychtářka G.

Kolokacija pridjeva *sveti* s fiktivnim vlastitim imenom funkcionira kao antifraza. ČNK naznačuje češće korištenje šire varijante *tvárit se j. svatá Dala (a nevěděla komu)* (s frekvencijom 3), koja naglašava ironičan stav govornika i često dodaje humoristično erotsko značenje.

Npr. *jako študent ve vdově. Anebo i tváří se jako < svatá Dala > (a nevěděla komu). Z oblasti vznešenější SYN2006PUB.*

hlavou vopravdickou svatozár a tváří se jako < svatá Dala > nevěděla komu... To už nemluví o chlápovi SYN2006PUB.

Znakovito je da se kod fiktivnih imena pojavljuju kolokacijski ograničeni leksemi, koji su sastavni dio male, ali ipak značajne skupine leksema.

¹² Prema frekvenciji (115) na internetu frazem se češće koristi s komponentom fiktivnog praznika: *na sveto nigdarjevo* u odnosu prema *na svetog(a) nikada*. Primjeri potvrđuju identično neusuglašenu pravopisnu normu kod poimeničene komponente *nigdarjevo* kao i kod *nikad*, što bi vrijedilo razmotriti u jednoj zasebnoj i detaljnijoj studiji. Također je samo ograničeno poznata varijanta *na/do svetoga Živka* koja nije zabilježena u rječniku.

¹³ L. Stěpanova (usp. SČRF) još navodi: *na svatou Trdlici; mít svatou Lenoru*. Ovdje ih ne analiziramo jer nismo našli njihovu potvrdu u ČNK i nisu zabilježeni u SČFI.

Frazemi s fiktivnim vlastitim imenom konceptualno izražavaju stav govornika prema drugom čovjeku te istovremeno opisuju ljudske osobine i način ponašanja (začuđeno – *Dala*, priglušno – *Utrinos*) ili negativan odnos prema realizaciji (*Dyndy*, *nikad*).

3. Zaključak

Na temelju navedenog proizlazi da je u oba jezika znakovita pripadnost ovih frazema kolokvijalnom stilu i njihova izrazita ekspresivnost.

Prema frekvenciji ovi se frazemi ponašaju kao marginalne pojave, ali unatoč tome vidljive su razlike između dvaju jezika.

U suodnosu korištenja muških i ženskih vlastitih imena očigledan je veliki nesklad. U promatranom materijalu u oba jezika je naglašena androgena tendencija. Iako je omjer zastupljenosti ženskih vlastitih imenica u hrvatskom jeziku veći ((27% : 19%), ni jedno se žensko ime ne pojavljuje u ovdje predstavljenim skupinama frazema, dok je u češkom zabilježeno jedno fiktivno ime.

Frazemi s konkretnim denotatom imaju višu frekvenciju u češkom nego u hrvatskom. Iako se upotrijebljeno vlastito ime vezuje uz konkretnoga sveca, značenje frazema nikada se ne odnosi na njegovu bit. Iz toga proizlazi da u antroponimskim frazemima češkoga i hrvatskoga podrijetla s vlastitim imenom kao sastavnicom u kolokaciji s pridjevom *sveti* dolazi do dekonkretizacije i desemantizacije sastavnica, što je razlog pojavi da se asocijacija s izvornim značenjem brzo briše.

Ukratko, u hrvatskom jeziku nije toliko česta uporaba fiktivnih imena svetaca (imamo jedno i to dosta marginalno) kao u češkom, gdje se većinom javljaju u neverbalnim i porredbenim frazemima. U ovim frazemima dolazi do spajanja dvaju ekstrema, odnosno kombinacije riječi s manjom i većom ograničenošću u kolokacijama. Očita aluzija na prividno postojeće svece daje im veliku idiomatičnost, šaljivost i apsurdnost, čime je naglašeno vrednovanje pri njihovoj upotrebi.

Frazemi su i odraz sociokulturne sredine koja snažno vrednuje određene pojave. Koriste se s ciljem da kritiziraju, pa zato govornik često izabire naizgled pozitivne sastavnice kao sredstvo za ismijavanje. U oba se jezika negativno vrednuje ili čovjek koji se sa stajališta govornika ponaša moralno ili etički neprimjereno, ili njegov odnos prema poslu, ili prema ostvarivanju čega, ili prema samom sebi.

Veoma niska zastupljenost imena fiktivnih svetaca u hrvatskim frazemima ukazuje na to da njihova uporaba nije univerzalna kategorija za sve jezike (usp. njihovo nepostojanje npr. u ruskom ili makedonskom), nego je kulturno specifična za svaki narod. Razumijevanje ovih frazema, posebno onih s fiktivnim vlastitim imenom kao sastavnicom, usko je povezano sa shvaćanjem humora u jeziku i često se izravno veže s dosta visokim i specifičnim poznavanjem kulture.

Stvaranje fiktivnoga imena nije ograničeno samo na vlastite imenice u svezi s pridjevom *sveti* (usp. hipotetske praznike hrv. *na sveto Nigdarjevo*, mak. *на Кyковден* ili toponim: *pán z Nemanic* itd.), pa bi možda detaljnija analiza ove pojave i njeno uvrštavanje u europski kulturni kontekst dalo drugačije rezultate.

POLJSKO-HRVATSKI FRAZEOLŠKI RJEČNIK *on-line*

Suvremene su tehnologije u posljednje vrijeme bitno ublažile leksikografske muke i Snerijetka prokletstva (Tafra 2005: 7) te zasigurno trajno povezale leksikografiju i informatiku. I dok je do prije svega nekoliko desetljeća nastanak rječnika bio mukotrpan i dugotrajan proces, uključivanjem informatike u leksikografske poduhvate i procese, izjava J. R. Hulberta da ne zna ugodniju aktivnost od rada na rječniku (Zgusta 1991: 332) očito stječe sve više poklonika, a leksikografija doživljava procvat (Piotrowski 2001: 51). Naime, sve češći *on-line* rječnici omogućuju lakši pristup potencijalnim korisnicima, njihovim postavljanjem na internetske strane odnosno objavljivanjem elektronskih izdanja u različitim verzijama izbjegnute su troškovi pripreme i tiska ukoričenoga izdanja, omogućeno je lakše nadopunjavanje rječnika, a proširenje opsega ne izaziva pregovore s izdavačima o eventualnome prekoračenju dogovorenoga broja natuknica. Prednosti su dakle mnogostruke, a mane svedene na podnošljivu mjeru.

U to se možemo uvjeriti i pretraživanjem različitih dvojezičnih rječnika dostupnih na internetskim stranicama, kojih broj natuknica uvelike premašuje broj natuknica uvrštenih u tzv. klasičnim rječnicima¹. Potraga za dvojezičnim i(li) višejezičnim frazeološkim rječnicima na internetu zasad rezultira neuspjehom. U Hrvatskoj je, pak, koliko nam je poznato, na internetu dostupan samo jednojezični frazeološki rječnik, naziva Hrvatska frazeologija odnosno Hrvatski frazeološki korpus Stefana Rittgassera i Željke Fink-Arsovski (<http://www.ffzg.hr/hfk/old/>). Dvojezičnih frazeoloških rječnika nema.

S obzirom na očitu potrebu za dvojezičnim i višejezičnim frazeološkim rječnicima², ali istodobno i na sve spomenute prednosti takvoga „objavljivanja” rječnika, u okviru projekta prof. dr. Dubravke Sesar *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim* u pripremi je i *Poljsko-hrvatski frazeološki rječnik on-line*.

. . .

Prvi frazeološki znanstveni članak *O strukturi frazeologizma*³ objavila je Antica Menac u časopisu *Jezik* (XVIII, 1, 1970/71) i njime frazeologiji otvorila vrata i u hrvatskome jezikoslovlju. Osim brojnih radova i studija zapažena je i njezina frazeografska aktivnost. Zajedno sa skupinom suradnika sastavila je prvi veliki frazeološki dvojezičnik *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik* (1979./1980.). Godine 1985. pokrenula je frazeografski

¹ Usp. *Cambridge International Dictionary of English* (Piotrowski 2001: 55).

² O tome svjedoči zanimanje za objavljeni *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema* Ž. Fink-Arsovski i sur. kao i *Hrvatsko-engleski frazeološki rječnik* D. Vrgoča i Ž. Fink-Arsovski te *Englesko-hrvatski frazeološki rječnik* I. Bendov.

³ S vremenom je frazeologizam zamijenjen *frazemom* koji se nadovezuje na općeprihvaćenu jezikoslovnu terminologiju: fonem, morfem, leksem, sintaktem, semem, pragmem itd. Matešić (1979) takvu zamjenu objašnjava na sljedeći način: “frazem tvori terminološki red s jedinicom nižih nivoa leksemom, morfemom, fonemom; (...).

niz pod nazivom *Mali frazeološki rječnici*⁴ u kojemu je 1986. izašao *Hrvatskosrpsko-poljski frazeološki rječnik* autorica Antice Menac i Nede Pintarić. Ovom su rječniku prethodili *Hrvatskosrpsko-rusko-ukrajinski frazeološki rječnik* (1985) i *Hrvatskosrpsko-češko-slovački frazeološki rječnik* (1986, 2. dopunjeno izdanje 1998.).

U međuvremenu je objavljen i prvi frazeološki jednojezičnik Josipa Matešića *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1982.) te dvojezičnik *Hrvatsko ili srpsko-njemački frazeološki rječnik* (red. J. Matešić 1991.).

Ako se budućnost frazeologije i frazeografije u ovome stoljeću može procijeniti na temelju prvoga desetljeća, nema sumnje da će obilovati frazeološkim i frazeografskim radovima. Prva hrvatska frazeološka monografija autorice Željke Fink-Arsovski *Pogled u poredbenu frazeologiju* objavljena je 2002. godine. Uslijedila je knjiga Mire Menac-Mihalić *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj* s rječnikom frazema (2005.) te 2007. knjiga Antice Menac *Hrvatska frazeologija*.

Prvi *Hrvatski frazeološki rječnik* s 2258 frazema sastavili su Antica Menac, Željka Fink-Arsovski i Radomir Venturin, a objavljen je 2003. godine. Kroatističko-slavistička frazeološka istraživanja okrunjena su 2006. godine *Hrvatsko-slavenskim rječnikom poredbenih frazema* Ž. Fink-Arsovski i suradnika. Iste je godine objavljen i *Englesko-hrvatski frazeološki rječnik* Ivane Bendow s 3300 natuknica, a potom i *Hrvatsko-engleski frazeološki rječnik* (2008.) Dalibora Vrgoča i Željke Fink-Arsovski s 2500 hrvatskih frazema i 6500 frazemskih ekvivalenata.

Time je, dakle, u svega nekoliko godina hrvatska leksikografija značajno obogaćena s nekoliko vrijednih frazeografskih djela.

Ekvivalencija, frazeografija i translatologija

Jedno od najzanimljivijih i najkorisnijih područja frazeoloških istraživanja svakako je utvrđivanje ekvivalencijskih odnosa među frazemima. Dva su osnovna frazemska tipa ekvivalencije – potpuno ekvivalentni frazemi koji se međusobno podudaraju u leksičkome sastavu, gramatičkoj strukturi, značenju, stilu i slici (Fink 1994: 144) te djelomično ekvivalentni frazemi koji se međusobno mogu minimalno razlikovati prema svome leksičkome i gramatičkome sastavu (Fink 1994: 144).

Međutim, u drugim se frazeološkim sredinama ekvivalencijski odnosi ponešto i razlikuju. Usporedbe radi, navest ćemo i ekvivalencijske postavke Danute Rytel (1982: 70), poljske frazeologinje koja tvrdi da su potpuno ekvivalentni oni frazemi koji se podudaraju u značenju, slici, leksičkom sastavu i strukturnom obliku, stilskoj obilježenosti, ali i u broju inačica! Nadalje, smatra da su djelomično ekvivalentni samo oni frazemi koji se međusobno razlikuju po broju varijantnih sastavnica (Rytel 1982: 71).

Prihvatanje takvih kriterija bitno sužava broj potencijalno ekvivalentnih frazema jer nisu rijetki primjeri ustaljenih sveza riječi u kojima bilježimo nove inačice koje se ustaljuju u jeziku zahvaljujući maštovitosti govornika, ali i pojavom motivacijskih impulsa koji stvaraju nove varijantne sastavnice. Jedan od takvih primjera je i frazem *napiti se* (*opiti se*) *kao svinja* (zabilježen u ovakvom obliku u *Hrvatskom frazeološkom rječniku* A. Menac, Ž.

⁴ Do danas je objavljeno 13 dvojezičnih i trojezičnih frazeoloških rječnika.

Fink-Arsovski i R. Venturina) uz čije će glagolske sastavnice govornik hrvatskoga jezika sigurno pridodati još nekoliko inačica, npr. *zapiti se, naroljati se, nakresati se, naliti se, oblejati se*⁶ itd.

Spomenuta se raščlamba ekvivalencijskih odnosa frazema uglavnom primjenjuje u frazeološkim radovima. Međutim, u dvojezičnim i višejezičnim rječnicima frazeografi nerijetko odstupaju od ekvivalencijskih postulata pa navode i one frazeme ciljnoga jezika koji se od frazema polaznoga jezika razlikuju i u slici, a nerijetko i u strukturi. Takva su odstupanja u rječnicima prihvatljiva, razumljiva, štoviše poželjna jer korisnicima, posebno prevoditeljima, nude najvjerniji zamjenski frazem. Ujedno, načelno otklanjaju mogućnost da prevoditelj doslovno prevede frazem polaznoga jezika, čime se gubi konotativno značenje sveze⁷ ili pak da ga u prijevodu izostavi umjesto da se potruži pronaći što vjerniji preslikač značenja i slike⁸.

Međutim, uvijek se postavlja pitanje nacionalno obilježenih frazema koji teško iznalaze ekvivalent u drugom jeziku⁹. Neki se od takvih frazema nerijetko prevode doslovno (pod pretpostavkom da je takvo rješenje najbolje moguće) ili se pak uvodi kalk odnosno neutralna parafraza (Ivir 1985: 129–132).

Očito je, dakle, da je u prevođenju teško primjenjivati teorijske postavke o ekvivalenciji frazema jer bi time korisnici ostali zakinuti za potrebnu sliku odnosno informaciju. Najbolji je dokaz o postojanju ekvivalencije upravo mogućnost uključivanja frazema u kontekst, pri čemu osnovni uvjet nije samo formalne, odnosno strukturne naravi, nego se i sama slika treba uklopiti u čitav narativni kontekst ako je riječ o proznom ili možda poetskome diskursu. Naravno, katkad je i taj pokušaj ravan utopiji!

Poljski frazemi u dvojezičnicima objavljenima u Hrvatskoj

Želeći se uvjeriti u zastupljenost poljskih frazema i njihovu obradu u dvojezičnim rječnicima, pregledali smo i objavljene rječnike.

Sustavnija istraživanja poljskoga jezika započela su ak. god. 1918./1919., kad je u Hrvatskoj uveden lektorat poljskoga jezika. Prvi lektor bio je Julije Benešić, autor još uvijek jedinoga *Hrvatsko-poljskoga rječnika*. Rječnik je objavljen 1949. godine, sadrži 66 tisuća riječi i danas je vrlo cijenjen i koristan, ponajprije zbog bogatoga hrvatskog rječničkog dijela. Međutim, frazemi su jedva zamjetni pa rječnik nije prikladan za analizu, a niti može biti od koristi u učenju frazema. Npr. pod natuknicom OVČICA *božja ovčica* je objašnjena samo kao *biedronka siedmokropkova, bubamara*, a preneseno značenje – plaha i mirna osoba – nije navedeno.

⁶ S obzirom na prostornu ograničenost i tematsku različitost, nećemo se posebno osvrtni na stilsku obilježenost ovih glagola.

⁷ Primjera radi, navodimo poljski frazem *kura domowa*, koji označava osobu potpuno posvećenu obitelji i kućnim poslovima. U hrvatskome jeziku ne postoji odgovarajući frazemski ekvivalent. Doslovni prijevod *kućna kokoš* ne prenosi značenje i konotativnost poljskoga frazema pa je prevoditelj stoga prisiljen pronaći odgovarajuću, što vjerniju „kopiju“.

⁸ O poteškoćama u prevođenju frazema v. Vidović Bolt 2006: 63-70.

⁹ Suprotan je, a samim time i iznimno zanimljiv, primjer nacionalnoga poljskog frazema *gest Kozakiewicza* koji se s frazomom *bosanski grb* podudara u strukturi i slici (v. primjer 3 u prilogu)

Godine 1986. objavljen je već spomenuti, a do danas jedini *Hrvatskosrpsko-poljski frazeološki rječnik* s oko 1000 frazema. Rječnički članak sadrži nadnatuknicu, natuknicu (hrvatski frazem) i potom odgovarajući poljski frazem. U izboru nadnatuknice presudan je bio morfološki kriterij (ponajprije imenica, a ako nedostaje u frazemu, onda glagol ili pridjev). Značenja frazema se ne navode.

Prvi *Poljsko-hrvatski rječnik* Milana Moguša i Nede Pintarić objavljen je 2002., sadrži više od 100 tisuća natuknica, a rječnički članak sadrži i frazeme i njihova značenja. Frazemi su označeni kraticom FRAZ. Uz većinu frazema, dakle, gdje god je to bilo moguće, naveden je odgovarajući hrvatski frazem (npr. *uparty jak kozioł – tvrdoglav kao magarac, kozioł ofiarny – žrtveno janje*). Uz one koji nemaju ekvivalenta navedeno je značenje (*pójsć na marne* – biti uzaludno), a pojedini su frazemi predstavljeni opisno, tj. primijenjena je kombinacija obaju načina, npr. frazem *zrobić kogoś w konia* objašnjen je opisno, pomoću glagola – *prevariti (zafirknuti, zeznuti)* koga, ali i frazemom *ostawiti koga na cjedilu*.

Poljski su frazemi uvršteni i u prvi hrvatski višejezični frazeološki rječnik *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema* Ž. Fink-Arsovske i sur. Polazni je jezik hrvatski, a ciljni jezici su osim poljskoga još i bugarski, češki, makedonski, ruski, slovački, slovenski i ukrajinski. Rječnički članak obuhvaća nadnatuknicu, natuknicu, značenje frazema, primjer i frazeme ciljnoga jezika koji su potpuno ekvivalentni ili pak djelomično „pod uvjetom da frazemi različite strukture imaju jednako ekspresivno i konotativno značenje i da vode prema jednakom frazeološkom značenju” (2006: 64).

Osnovne postavke rječnika i opis rječničkoga članka

Izradi *Poljsko-hrvatskoga frazeološkoga rječnika* on-line pristupilo se iz nekoliko razloga:

- na III. godini preddiplomskoga studija poljskoga jezika i književnosti uveden je kolegij *Poljska frazeologija*,
- frazeološko je znanje studenata polonistike vrlo skromno jer studij upisuju pretežito studenti koji se s poljskim jezikom susreću prvi put pa je na početnim godinama veća pažnja usmjerena na praktično znanje jezika,
- s obzirom na povećano zanimanje za književne prijevode s poljskoga jezika, rječnik će olakšati posao prevoditeljima i ukloniti moguće pogreške u prevođenju frazema,
- rječnik će omogućiti i proširenje znanja ne samo iz frazeologije, nego i iz nacionalne i opće kulture (povijest, tradicija itd.).

Kako nije riječ o pripremi tiskanoga izdanja rječnika, nema prepreka u stalnom nadopunjavanju, poboljšavanju sadržaja rječničkih članaka kao i proširenju cijeloga korpusa. Rječnik će sadržavati 1500 frazema, od čega ih se 300 namjerava pripremiti i objaviti na internet-skim stranicama u 2010. godini. U prvoj će se fazi objaviti zoonimski i mitološki frazemi. Međutim, izbor nadnatuknice neće ovisiti o pripadnosti određenoj tematskoj skupini.

Frazemi se ekscerpiraju iz udžbenika za učenje poljskoga kao stranoga jezika, obvezne literature za književne kolegije, frazeoloških rječnika, ali i općih jednojezičnika i višejezičnika neovisno o tome jesu li već dio pasivnoga sloja. Svoje će mjesto pronaći i oni frazemi koji nisu leksikografski ovjereni, ali su često u uporabi.

Obrađuju se samo frazemi koji su dio frazeologije u užem smislu, dakle, izostavljaju se termini, krilatice i ostali ustaljeni izrazi koji nisu posve frazeologizirani.

U uvodnom dijelu rječnika korisnici će se upoznati s rasporedom i sadržajem rječničkoga članka i teorijskim frazeološkim osnovama radi lakšega snalaženja. Naime, kako potencijalni korisnik nije nužno i filolog a niti frazeolog, takve će informacije biti itekako korisne.

Rječnički članak sadrži¹⁰:

- nadnatuknicu,
- frazem kao natuknicu i stilsku odnosno etimološku odrednicu frazema (vulg., razg.; bibl., mit.),
- značenje frazema,
- primjer s podatkom o izvoru i
- u specifičnim slučajevima i opis motivacije ustaljene sveze riječi.

Na kraju, nakon rječničkoga dijela slijedi indeks uvrštenih poljskih i hrvatskih frazema i to prema abecednom redoslijedu prve frazemske sastavnice te popis kratica.

Nadnatuknica, uvijek glavna frazemska sastavnica, ispisana je masnim slovima zbog lakše uočljivosti. Sve su nadnatuknice poredane prema abecednom redoslijedu prve imeničke sastavnice u frazemu, dakle, prema morfološkom kriteriju¹¹. Ako frazem sadrži dvije ili više imeničkih sastavnica, kao nadtuknica se uvijek odabire prva imenica, a ako u frazemu izostaje imenica, onda se kao nadnatuknica odabire druga vrsta riječi i to ovim redom – poimeničena riječ, pridjev, prilog, glagol, broj ili pak zamjenica (Fink-Arsovski 2006: 60). Od prihvaćenoga se načela ne odstupa niti ako je prva imenička sastavnica ime (**wyjsé jak Zabłocki na mydle; pleść jak Piekarski na mękach**, itd.) (usp. Hudeček, Mihaljević 1997: 24–25).

Ako glavna sastavnica u kanonskom obliku frazema ima svoju inačicu, frazem se opisuje samo u rječničkom članku pod nadnatuknicom koju predstavlja prva varijantna sastavnica, a pod drugom ili drugima stoji uputnica na nadnatuknicu gdje je frazem opisan. Npr. frazem **nić (nitka) Ariadny** opisuje se pod nadnatuknicom **NIĆ**, a pod nadnatuknicom **NITKA** navodi se samo frazem uz koji stoji uputnica kao informacija pod kojom je natuknicom frazem i obrađen, npr. **NITKA – v. NIĆ**.

Redoslijed frazema pod istom nadnatuknicom određen je abecednim redoslijedom prve frazemske sastavnice (npr. **boża owieczka, łagodny jak owieczka, zbląkana owieczka**).

Natuknica, dakle, poljski frazem napisan je također masnim slovima i nalazi se na lijevoj strani rječničkoga članka.

Sadrži li frazem vidske parnjake navodi se najprije svršeni glagol koji je od nesvršenoga odijeljen kosom crtom (**odwrócić / odwracać (wywracać, obracać, przewracać, wykręcić / wykręcać) kota ogonem**). U primjerima, kad je to nužno, navodi se i rekcija glagola koja se piše kosim slovima (**wiedzie się komuś jak Cyganowi rola**).

U okruglim (malim) zagradama navode se varijantne sastavnice, tj. inačice koje su međusobno zamjenjive (**w stroju Adamowym (Adama)**).

¹⁰ Sadržaj rječničkoga članka u većoj mjeri slijedi način obrade frazema u hrvatskim frazeološkim rječnicima.

¹¹ Hudeček i Mihaljević navode nekoliko mogućih kriterija, a ovaj nazivaju gramatičkim (1997: 24).

Izostavljive ili fakultativne sastavnice smještene su unutar izlomljenih zagrada (**kozła doić <próžno>**), a unutar uglatih zagrada navode se kolokati koji pobliže određuju uporabu frazema (**jak truteń [żyć, zachowywać się** itd.], v. primjer 7).

S desne strane rječničkoga članka nalazi se hrvatski frazem koji se uvodi punim kvadratićem, tj. znakom ■. Puni kvadratić upozorava na dva tipa frazema koje nazivamo potpuno ekvivalentnima:

1. hrvatski frazem ima isto značenje, istu strukturu, isti leksički sastav i istu sliku kao i poljski frazem (v. primjer 5). Različiti broj varijantnih sastavnica nije prepreka u određivanju potpune ekvivalentnosti (v. primjer 1).
2. hrvatski frazem ima isto značenje, istu strukturu i istu sliku kao i poljski, ali se međusobno ne podudaraju u leksičkom sastavu (niti rasporedu niti vrstama riječi) zbog jezičnih zakonitosti, npr. *koń trojanski – trojanski konj, pocałunek Judasza – Judin poljubac* itd. (v. primjere 2 i 4).

Podudara li se s poljskim frazemom više hrvatskih frazema u strukturi, leksičkom sastavu, slici i značenju, navode se svi frazemi neovisno o njihovoj stilskoj različitosti npr. **jesti kao prasac, jesti kao prase, jesti kao svinja** ili pak tvorbenoj (v. primjer 5).

Ako za poljski frazem u hrvatskome jeziku ne postoji potpuno ekvivalentni frazem, u sljedećem se redu, također s desne strane, navodi njegov djelomično ekvivalentni frazem odnosno, frazem koji ga najvjernije može *preslikati* u ciljnom jeziku, tzv. frazem približnik. Uz takve frazeme stoji znak □ (v. primjere 3 i 7).

Pod frazemom približnikom razumijevamo onu ustaljenu svezu koja se razlikuje od frazema drugoga jezika prema leksičkom sastavu i slici, ali se međusobno podudaraju u strukturi i značenju, npr. **ostatnia (jedyna) deska ratunku – posljednja slamka spasa**. Uvrštavanje takvih frazema korisnike upozorava da ne postoji potpuni ekvivalent, ali im istodobno pruža mogućnost da npr. u prevođenju poljski frazem ‘zamijene’ najvjernijim hrvatskim frazemom.

Frazemi koji ne pronalaze odgovarajuću frazemsku zamjenu u drugom jeziku (drugim jezicima) također su uključeni jer se tako upozorava da ne postoji ekvivalencijski parnjak (npr. *kura domowa*), ali im se navodi značenje i primjer uporabe (v. primjer 6). Takav model preporuča i V. Muhvić-Dimanovski (1992–1993: 324).

Iako nije uvijek lako odrediti stilsku pripadnost frazema, takve su informacije iznimno važne jer korisniku omogućuju pravilnu uporabu frazema i štite ga od posezanja za frazemom u neprikladnom kontekstu. Stoga se uz frazem navode i stilske (vulg., žarg.) odnosno etimološke (bibl., mit.) odrednice kad je važno naglasiti njegovo podrijetlo (usp. Muhvić-Dimanovski 1992–1993: 324). U primjerima kad se procijeni da za to postoji potreba navodit će se i gramatičke i normativne odrednice.

Slijedi značenje poljskoga frazema. Ako je frazem višeznačan, značenja se obrojčavaju. Radi jasnoće sve frazeme prate i primjeri uporabe, potvrde pronađene na mrežnom pretraživaču, u poljskim novinama, literaturi i sl. Uza svaki primjer stoji i kratica izvora, npr. WSFJP (*Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*), SP (*Słownik porównań*), G (mrežni pretraživač Google) ili podatak o autoru i književnom djelu u kojem je frazem potvrđen (v. primjer 6). Radi lakšega uočavanja svaki je frazem u primjeru podcrtan.

Na kraju se rječničkoga članka navodi, ako je riječ o kulturološki specifičnom frazemu (biblijskom, nacionalnom i sl.), i opis motivacije (v. primjere 2, 3 i 4). Naime, prednost ovakva rječnika i jest ponajprije u mogućnosti uvrštenja i korisnih informacija koje obogaćuju rječnik. Naime, kod uvrštenja jedinica korpusa autor nije sputan, nije ograničen prostorom, financijskim mogućnostima, a niti bojazni da će mu nešto promaknuti. *On-line* rječnici su svezvremenski.

Iako je u ovoj još pripremnoj fazi teško utvrditi kakve će biti reakcije na rječnik i u kojoj će mjeri zainteresirati potencijalne korisnike i udovoljiti njihovim zahtjevima, zasigurno je opravdano uvjerenje da će pojava ovakvoga *on-line* rječnika obogatiti hrvatsku leksikografiju i frazeografiju. Rječnik će biti od pomoći ne samo hrvatskim korisnicima, nego i poljskim, kako kroatistima i slavistima, tako i ljubiteljima stranih jezika – posebno frazeologije.

Od prednosti svakako valja izdvojiti iscrpnost podataka i grafičku preglednost rječničkoga članka te mogućnost neograničenih nadopuna i proširenja. Praktična vrijednost ovoga rječnika upravo zbog njegova *on-line izdanja* stoga nije nimalo upitna, ponajprije zbog prostorne neograničenosti (v. Muhvić-Dimanovski, 1992/1993: 327), ali je svakako nužno tehnički i informatički doraditi cijeli sadržaj kako bi se olakšalo pretraživanje frazema.

Prilog

Navodimo nekoliko rječničkih članaka spomenutih u tekstu.

Kratice:

PSFJP – Bąba, S., G. Dziamska i J. Liberek (1995): *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, PWN, Warszawa.

GW – *Gazeta Wyborcza*

G – mrežni pretraživač Google

1.

BYK

chwycić / chwytać (złapać / łapać, wziąć / brać) byka za rogi	■ šćepati (uhvatiti / hvatati) bika za rogove
suočiti se / suočavati se odlučno s neprilikama	
Juž początek tego sezonu zrobił na mnie piorunujące wrażenie. Kosiakiewicz zaraz na początku <u>chwycił byka za rogi</u> (...). T. Różewicz, <i>Śmierć</i> 50. (WSFJP)	

2.

CIELEC

złoty cielec bibl.	■ zlatno tele
novac (zlatno, bogatstvo) kao cilj (svrha); simbol bogatstva, idolopoklonstva	
Jakie jest nasze podejście do pieniędzy? Są środkiem, celem, a może kolejnym <u>złotym cielcem</u> ? (G)	
Biblijska prispodoba o Izraelcima koji su, iščekujući Mojsija, zatražili od Arona da im napravi boga koji će ih predvoditi. Aron im je salio zlatno tele od njihovih naušnica. Mojsije je uspio stišati Božji gnjev zbog idolopoklonstva Izraelaca, ali je, i sam na njih ljut, razbio ploče Svjedočanstva, zgrabio tele oko kojega su se ljudi zabavljali i spalio ga. Prah je prosuo po vodi, a Izraelce natjerao da je piju (Izl 32, 1–20).	

3.

GEST

gest Kozakiewicza vulg.	
	□ bosanski grb
nepristojna gesta – odmjeravanje laktom	
Irlandia jest krajem, który najbardziej skorzystał na wejściu do Unii. (...) Teraz, kiedy jest już bogata, pokazała <u>gest Kozakiewicza</u> całej Europie. Udowodniła, że nie istnieje solidarność europejska. (GW, 14. VI. 2008.)	
Na 27. Olimpijadi u Moskvi 1980. Władysław Kozakiewicz je postavio novi svjetski rekord preskočivši s motkom 5,78 cm. Ruskoj je publici, koja je neprestano zviždala, u znak protesta odmjerio laktom.	

4.
NIĆ

nić (nitka) Ariadny mit.	■ Arijadnina nit
misao, ideja koja nudi rješenje, pokazatelj kako se izvući iz teške situacije	
Labirynt jest symbolicznym przekazem naszego ziemskiego żywota. Jego zakamarki rozświetlają reguły wiedzy astrologicznej przekazanej przez autora niczym cienka <u>nić Ariadny</u> , umożliwiającą każdemu bezpieczne dotarcie do wyjścia. (G)	
Našavši se među sedmero djevojaka i mladića predodređenih za žrtvu Minotauru, Tezej je od Arijadne, kćeri kretskoga kralja Minosa, dobio klupko crvene niti kako bi pronašao izlaz iz labirinta i sve ih spasio.	

5.
OSIOŁ

uparty jak osioł	■ tvrdoglav kao magarac ■ tvrdoglav kao magare
vrlo tvrdoglav	
Probówałem go przekonać, ale jest <u>uparty jak osioł</u> , nie pójdzie z nami i koniec. (G)	

6.
RÓZDŹKA

jak za dotknięciem czarodziejskiej różdżki	
naglo, iznenada, neočekivano	
(...) M-ski spojrział na niego groźnie <u>jak za dotknięciem różdżki</u> (...). (P. Huelle, <i>Weiser Davidek</i>)	

7.
TRUTEŃ

jak truteń [żyć, zachowywać się itd.]	
	□ kao bik na gmajni [živjeti, ponašati se itd.]
gotovanski [živjeti, ponašati se itd.]	
Ostatnio tylko moja żona pracuje, a ja <u>żyję jak truteń</u> . (G)	

IV. PRAGMALINGVISTIČKE USPOREDBE

JEZIČNA SLIKA TRIJU EGZISTENCIJALA U POLJSKOJ I HRVATSKOJ PRAGMALINGVISTICI

I. BOG U POLJSKOJ I HRVATSKOJ PRAGMALINGVISTICI¹

1. Uvod

Leksem *bog* zastupljen je u govornome i žargonskome jeziku koji se koristi u najrazličitijim situacijama. U ovom ćemo članku promatrati funkcioniranje toga leksema u pragmatičnim izričajima za izražavanje pozitivnih i negativnih emocija te za opis šaljivih i ironičnih situacija. Bog je superlativ za dobro, a ta se veličina onda prenosi i na jako veliko zlo. Zato je moguća uporaba te imenice u situacijama preuveličavanja. Kaže se npr. da je nešto jako daleko – *Bogu iza leđa*, u šali se rabi rimovano: *Bogu iza nogu*. U poljskom se jeziku Boga hvata za noge (*złapać /chwycić, trzymać/ Pana Boga za nogi*), a u hrvatskome za bradu (*uhvatiti Boga za bradu*) u značenju dobrobiti.

Bog je u pragmemima prisutan u različitim gramatičkim oblicima, često s raznim emotivnim značenjima u vokativu (*Bože!*), ali i u drugim kosim padežima (***boga** ti, što sam **Bogu** zgriješio/la, **bogom**dano, kresati sve **bogove***).

Zatim može biti tvorbena sastavnica raznih vrsta riječi i tada se obično piše zajedno s ostalim morfemima (***bogom**dano, **bogme, bogami***) pa je često i neprozirna lika. U zagrebačkome govoru, gdje se obezvučuje zvučni suglasnik na kraju riječi, pozdrav *Bog!* izgovara se kao /bok/, pa su neki tako počeli i pisati, čak se rabi i deminutiv *bokić*, što pokazuje potpunu desemantizaciju. To dovodi do homonimije s riječi koja nikako ne može biti pozdravom, nego samo gestom podcjenjivanja (lupanje po boku, tj. stražnjici). Pozdrav *Bog* predstavlja krnju optativnu rečenicu kojom iskazujemo dobre želje pri susretu: *Bog ti dao dobar dan* pa se tako još čuje pozdrav ili odpozdrav *Bog daj!* Sretan odlazak pri rastanku također je povezan sa sastavnicom *Bog: Ostaj/te s Bogom*. Iz ovoga potonjeg nastao je pozdrav *Zbogom* (polj. arhaični *Z Bogiem* piše se kao i u hrvatskome zajedno: *zbogiem*).

Čest je i pridjevni oblik *božji* (***Božji** prst, s pomoću **Božjom**; palec **Božy**, z **Božej** laski*), *božanstven, bogovski* i *božanski* (poljski samo *boski*).

Kako pragmemi i frazopragmemi sa semom *bog* i *božji* najčešće nemaju izravno religijsko značenje, neki smatraju da se treba pisati malim slovom (vidi Fink-Arsovski i Petar Pijanović). Ukoliko pak oni nisu posve desemantizirani, te se odnose na obraćanje Bogu, pišu se velikim slovom, kao npr. u Hrvatskom frazeološkom rječniku: *sam Bog zna, Bog bi ga znao*, ali kad je bog desemantiziran, piše se malim slovom: *ubiti boga u kome, skidati sve bogove s neba* (str. 27/28). U poljskim rječnicima (*jak Bóg da / ako Bog da*) uvijek je pisano velikim slovom, dok Poljsko-srpski rječnik bilježi sve oblike sema *bog* malim slovom u srpskome prijevodu. Pridjevne izvedenice koje označuju veliki stupanj pozitivne osobine

¹ Tekst je proširena i prerađena inačica članka koji je pod naslovom “Pragmemi i frazopragmemi sa sastavnicom *Bog*” objavljen u časopisu *Riječ*, 2005. godine.

(najčešće ljepote ili dobrote) pišu se uvijek malim slovom (usp. *božanstven*, *bogovski* i *božanski*). Kad je sastavnica npr. kletve ili podštapalice, katkad se predlaže da se piše zajedno s ostalim riječima: *bogami*, *dabogdacrko*, *bogamu*, *dozlaboga*, *bogteneće*, *jadantibog*, jer su to najčešće prilozi priznanja, ljutnje, čuđenja, neslaganja itd.

Pragmemi i frazopragmemi rabe se u različitim situacijama i tvore različita semantička polja. Tako se npr. na sudu svjedoci zaklinju Bogu stavljajući ruku na Bibliju i ponavljajući frazu: govorit ću istinu i samo istinu, *tako mi pomogao Bog*. Čuđenje ili jaka molba izražava se riječima: *tako ti Boga* (govoriš li istinu; pomози mi). Poljski pozdrav ili zahvala koju izgovara prosjak glasi: *Bóg zapłać!* (*Bog ti platio!*). Na kraju ćemo se osvrnuti na različita pragmatična značenja u situacijama kad rabimo pragme i frazopragme sa sastavnicom *Bog*.

2. Bog kao filozofski pojam i etimon

2.1. Filozofski razvoj značenja Boga

Leksem *bog* najčešće izražava sveukupnost životnih oblika. Kao naziv kojim se imenuje transcendencija (*deus absconditus* = *skriveni bog*), *Bog* ima najviši rang među svim leksemima. Naravno, sadržaj pojma *Bog* varira od vremena do vremena i od društva do društva pa se može reći da je za čovjeka sadržaj toga pojma veći što se i sam čovjek nalazi na višoj spoznajnoj razini. Prema tom razvoju čovjekova samoosvješćivanja riječi *Bog* može se pratiti i povijesni razvoj čovjeka i religije. U pretpovijesti, dok se *bog* izražavao riječima za toteme, animalističkim konceptima te različitim vilama (usp. polj. *bożyszczce*, *bożek* i *boginka*), on je imao vrlo ograničeno značenje. U doba antropomorfizacije *Boga*, njega se shvaća kao pojedine uvećane ljudske funkcije (bog mora – Posejdon, bog rata – Ares, Mars, bog trgovine – Merkur, božica obitelji – Hera, božica lova – Artemida, Diana itd.). S razvojem znanosti i tehnologije pojam *Bog* sve više gubi pojedinačna konkretna značenja, a dobiva opće značenje sveukupnosti. Još je važnije da se u našem današnjem vremenu znanstvene eksplozije *Bog* potpuno deantropomorfizira i dematerijalizira, od predodžbe postaje pojmom. Većina filozofa danas ga zato shvaća kao *bestjelesnu promisao*, kao *čistu energiju*. Takav *Bog* može se svojom voljom transformirati u obličja na raznim razinama, a isto se tako može i zadržati u svome suštinskom energetskom entitetu.

Na višim religijskim stupnjevima *Bog* znači uvijek dobro (*summum bonum* = najveće dobro), što slijede i lingvistička svođenja primarne riječi na *sreću*, dok su na etapi politeističke svijesti, naravno, postojali i leksemi za označavanje *zloga boga*. U zaratustrijanstvu je tako postojao naziv *Ormuzd* za pojam *dobroga boga* i *Ahriman* za boga zla koji se međusobno bore. Rezultat te borbe je cjelokupni razvoj svemira i čovječanstva. Kao reziduum takvoga dualističkog shvaćanja ostala su još neprevladana razmišljanja o shvaćanju biti zla. Ostaje osnovno i neriješeno pitanje jesu li *dobro* i *zlo* Božje ili ljudske kategorije. Ako je *Bog* najveće dobro, potpuna je kontradikcija postojanje zloga boga. Zlo je prema tome egzistencijalna kategorija čovjeka (a ne Boga ili vraga) koja se očituje u **prekoračivanju slobode pojedinca** i realno predstavlja negaciju ravnoteže, regulacije među ljudima, što je uzrok stalnih i sve bestijalnijih ratova.

Boga se sluti srcem, a ne umom. Pascalova *logique du core* govori da je u srcu, vjeri, smisao svih smislova, a um je niži jer se smatra da ne može prekoračiti u transcendenciju.

2.2. Različita etimologijska značenja riječi *Bog*

Etimologija je uvijek nastojala osvjetljavati bit značenja te riječi. Kako se mijenjala svijest o Bogu, tako su se toj riječi pripisivala i različita značenja. U poljskom etimološkom rječniku A. Brückner pod natuknicom *Bog* na prvo mjesto stavlja značenje *sreće* (naravno, za čovjeka), a zatim *bogatstva*, *moći*. U praslavenskome rječniku to je značenje drugo po redu i označuje još djelovanje i sudbu (Sławski 1974: 296). To značenje ima oblik *Bhagah* u indijskoj vedskoj mitologiji u kojoj je Bog “udjelitelj i darovatelj blaga, utjelovljenje sreće i imovine” (Gluhak 2000: 137).

Riječ *bog* Gluhak dalje izvodi iz staroperzijske riječi *baga* u značenju *gospodin bog*, što težište pojma skreće prema kategorijama vladavine jer je gospodin (lat. *dominus*) onaj koji vlada, dominira, upravlja i regulira svim entitetima.

A. Bańkowski na prvo mjesto stavlja općeslavenski oblik **bhog-o-s* gdje *bog* označuje “onoga koji izaziva strah, bojazan”, što se može usporediti s grčkim oblikom *phobos* u značenju *strah* (Bańkowski 2000: 69). Tako možemo vidjeti da čovjek na Boga gleda kao na darovatelja sreće i dobara, ali i na onoga koji kažnjava zle pa ga se treba i bojati. Postoji za to u hrvatskome i pridjevna složenica *bogobojazan* za onoga koji se Boga boji i sluša ga, koji je krotak i poslušan.

3. Leksemno ostvarivanje riječi *Bog* u pragmemima poljskoga i hrvatskoga jezika

Leksemni pragmemi s korijenom *bog* mogu biti različite vrste riječi (izvedenice i složenice) kako promjenjive (imenice, pridjevi, glagoli), tako i nepromjenjive (usklici: *bogati!*, prilozi: *bogovski*). Najviše takvih jednoleksemnih oblika, ukupno 111, navedeno je u Osmojezičnome enciklopedijskom rječniku (dalje: OER). Sve one ipak nemaju pragmatičnoga značenja. Imeničke izvedenice *bogac* i *bogatun* emotivno su obojene: prva ima pragmatično značenje sažaljivosti, dok je druga obilježena negativnim značenjem u društvu, za razliku od relativno neutralnoga oblika *bogataš/ bogatašica* te izvedenica: *bogat*, *bogataški*, *bogatašev*, *bogato*, *bogatiti (se)*, *bogatstvo*, *bogaština*. Slično je i u poljskom jeziku, samo s manjim brojem leksema: *bogaty*, *bogato*, *bogacić się*, *bogactwo*.

3.1. Jednoleksemne izvedenice s korijenom *Bog*

Iz etimologije riječi *Bog* vidjeli smo da se izvodi i cijela porodica riječi kao što je *bogatstvo (bogaština)* koja u OER-u ima dva značenja: 1) velika imovina i 2) obilje. Prvo se objašnjava materijalnim stvarima i prirodnim sirovinama, a drugo duhovnim (duhovno / kulturno/ bogatstvo) (usp. str. 235). Isto tako dvojno značenje trebalo bi se vidjeti u prilogu *bogato* jer on osim novčanoga bogatstva označuje i obilje koje može biti i nematerijalne prirode (obilje dobrote, nježnosti, pažnje i sl.). U poljskom slično izgleda ta porodica riječi: imenice *bogactwo* (u značenju imutka, blaga, dobrobita i obilja), *bogacz* i *bogaczka* te pridjev *bogaty*. *Bogatun* je hrvatska negativno obojena riječ za bogataša.

Pridjevi *bogat (bogaty) i ubog (ubogi)* u poljskome i hrvatskom jeziku iskazuju dvije suprotne stvari istim korijenom *bog*. Biti bogat u današnjem društvu označuje najveću sreću, dok se na ubogoga, siromašnoga čovjeka gleda ili milosrdno ili s prijezirom. Priložna

izvedenica **bogataški** ima iz perspektive siromaha negativne konotacije. Iz oblika **ubogi** izvedena je u hrvatskome riječ **ubožnica** koja se danas više ne rabi jer ju je zamijenila sintagma *starački dom*, *dom umirovljenika* i sl., dok **božnica** ima u poljskome značenje židovske **bogomolje**.

Glagol **bogatiti** (polj. **bogacić**, **wzbogacać**) ima pozitivno značenje obogaćivanja, dodavanja boljega, oplemenjivanja koga ili čega, dok povratni glagol **bogatiti se** (polj. **bogacić się**) znači u hrvatskome uglavnom negativno – gomilanje materijalnih dobara, često bez adekvatnoga udjela vlastitoga rada, dok je u poljskom rječniku (Dunaj 1996) navedeno i drugo, pozitivno značenje “umnožavanja vlastitih duhovnih vrijednosti” (Dunaj 1996: 67). Negativnost bogaćenja ogleda se, naravno, samo u očima siromašnih, dok je za bogate sve veće bogaćenje stvar prestiža i zato pozitivno vrjednovana pojava.

Glagol **bogovati** označen je s dva značenja: 1) biti Bog, tj. vršiti ulogu boga, upravljati 2) *fig.*, tj. preneseno značenje, *izigravati*, *glumiti Boga*. Tako je i prevedeno na ostale jezike (npr. engl. *be God*, *rule*; *play God*) (usp. OER, str. 239).

Bogovski može funkcionirati kao pridjev (koji pripada Bogu, tj. **Božji**) i kao prilog u značenju **božanstveno**, tj. veličanstveno. U poljskome postoje dva oblika pridjeva: **boski** (za naše *božanstveno* i *bogovski*) te **boży** (hrv. *božji*).

U OER-u se može naći i izdvojena riječ **bogovetni** koja je danas rijetka već i u frazemu *cijeli bogovetni dan*, a znači pragmatično negativni odnos prema duljini trajanja čega. Nešto blaže negativno značenje dugotrajnosti označuje se frazom *cijeli božji dan*, a isto je i u poljskome: *cały boży dzień*.

Boginja i **božica** navedeni su u OER-u kao sinonimi (prva je upućena na drugu), a množinski oblik **boginje** označuje bolest koja nema veze s bogom. U poljskome se razlikuje ženski rod jednine **bogini** u značenju mitološke *božice* ili *boginje* s prenesenim pozitivnim ili pak ironičnim nazivanjem voljene žene kojoj se muškarac divi, a u poljskome postoji i oblik **boginka** koja u slavenskoj mitologiji označuje vilu rusalku, nimfu što može imati pozitivno značenje žene zavodnice i negativno značenje vile koja otima djecu (Dunaj 1996: 68). Javljuju se i muški oblici **božek** i **bożyszczę** za poganske figure i totemi.

Od usklika su navedeni oblici: **bogati!** i **bogme!** Iz potonjega je izveden i glagol **bogmati se** u značenju *zaklinjati se*, *kleti se*, tj. govoriti: *tako mi Boga* ili *Bog mi je svjedok*, što se vidi iz prijevoda u druge jezike (usp. str. 235 i 236). Zanimljivo je da nema najčešćega usklika **Bože!**, vjerojatno stoga što je to vokativni oblik koji se ne smatra osnovnim oblikom natuknice. Oblik **bogati!?** označuje čuđenje, što se vidi u prijevodu na ruski (čto-ty!). Na ostale jezike to je prevedeno kao vokativni frazem *za Boga* <*miloga*>: engl. *by God!*, njem. *bei Gott!*, *was du nicht sagst!* U hrvatskome postoji nekoliko leksema i frazema kojima se iskazuje ovaj pragmatični usklik bez uporabe sastavnice *bog*: *ma nemoj!*, *ma daj!* *ideš!* *ajde!* *ma šta kažeš!?* *ma što ne veliš!?* Čuđenje može biti ugodno i neugodno. Uzvikom *za Boga miloga!* osjeća se neugoda, dogodilo se nešto loše ili će netko učiniti što opasno, nepoželjno i sl. pa se hvatamo za glavu i uzvikujemo: *Ne, za Boga miloga!* Ostali oblici mogu pokazivati iznenađenost u kojoj nema neugode, ali ipak sve ovisi o konsituaciji. U rječniku Dunaja nije zapisan sličan uzvik *na miły Bóg*, *na miłość* /*litość*/ *Boską* niti već zastarjeli usklik lamentacije: *olaboga* (navodi ga samo St. Skorupka 1974: 599).

3.2. Složenice s komponentom *bog*

U OER-u postoji čak 57 složenica različitih vrsta riječi čiji je prvi korijen *bog*, ali nemaju svi pragmatična značenja. Npr. pridjevi *bogobojazan*, *bogoljuban*, *bogomoljan*, *bogomrzak*, *bogumrzak*, *bogoštovan*, *bogogrdan*, *bogohulan*, *boguugodan* imaju različita pragmatična značenja čovjekova odnosa prema Bogu, odnosno viđenje čovjeka kako na njega gleda Bog. Tako je pozitivna osobina biti bogobojazan, bogoljuban ili bogomoljan, tj. krotak i poslušan vjernik. Imenice izvedene iz potonjeg pridjeva imaju pak negativnu konotaciju pretjerano pobožnoga čovjeka (usp. *bogomoljac*, *bogomoljka*). Od pridjeva *bogohulan* može se izvesti glagol (*bogohuliti*) i imenice (*bogohulnik*, *bogohulstvo*, *bogohuljenje*). Svi oblici označuju negativnu ljudsku osobinu nepoštivanja Boga, oskvrnjivanje svetosti, a iz toga se izvodi i negativna ocjena takvih ljudi i njihova ponašanja.

Bogoštovan i *boguugodan* imaju pozitivnu konotaciju za čovjeka koji štuje Boga pa se i njega treba poštivati. Takva je osoba cijenjena među ljudima. Ako je netko boguugodan, smatra se da je dobar i za ljude pa je i to pragmatički pozitivno vrjednujući pridjev. Pridjevi *bogodan* i *bogoduh* definiraju se kao nadareni, rođeni, genijalni (za umjetnika).

Bogoljub i *Božidar* vlastita su imena u kojima se vide pozitivno ocijenjene društvene vrijednosti onoga koji ljubi Boga i onoga kojega je Bog poslao roditeljima na dar kao sreću. Nisu u OER-u zapisani ženski oblici izvedeni iz složenica, npr. *Božica*, *Božena*, *Božana*, *Boža*, *Boška* kao ni muški oblici od milja: *Božo*, *Boško*, *Božan*, *Bogo*. U poljskome postoji muško ime *Boguslaw*, *Bogus*, dok je u nas slično ime *Bogoslav* rjeđe.

Niz složenica odnosi se na vjersku terminologiju koja sama po sebi ima uzvišeno značenje za vjernike. Usporedimo lekseme *Bogočovjek* ili Isus Krist, *Bogorodica*, *Bogomajka* ili Gospa, Majka Božja. U poljskome se rabi *Matka Boža*, *Matka Boska*, dok je oblik *Bogurodzica* zastario, spominje se u prvoj poljskoj crkvenoj pjesmi za koju neki smatraju da je donesena iz Dalmacije (Hamm). *Bogumili* su označeni kao vjerska sekta i među katolicima ne uživaju simpatije.

Složenica imenice i glagola *bogzna* (str. 239), napisana zajedno, navedena je kao prilog uz primjere *bogzna što*, *bogzna tko*, *bogzna gdje*, *nije bogzna što*. Nedostaje *bogzna kako*, *bogzna zašto* i *bogzna kakav*. Ovakvi su oblici poznati i u poljskome jeziku (*bóg wie co*, *kto*, *gdzie*, *dlaczego*, *jaki*). Obično se pojavljuje uz niječno i negativno značenje koga, čega i sl. Često je i kao podštapalica, a može se zamijeniti osobnim niječnim oblikom glagola: *ne znam* (*tko*, *što*, *kako*) ili upitno-odnosnim pragmatičnim oblikom *što ti ga ja znam*. To je oblik podcjenjivanja, odmahivanja rukom, negativnoga odnosa prema komu ili čemu. *Neznabožac/ neznaboška* sljedeći je par hrvatskih već pomalo zastarjelih složenica glagola i imenice za označavanje muške i ženske osoba koja "ne zna za Boga", tj. za nevjernika i nevjernicu ili ateista i ateisticu (u poljskome postoji samo latinski oblik *ateista* i *ateistka*).

4. Izbor i klasifikacija frazopragmema sa sastavnicom *Bog*

Broj frazopragmema sa sastavnicom Boga daleko je veći od leksemnih pragmema koje smo naveli. Zato je i njihova klasifikacija teža, više je značenjskih polja i distribucije u pragmatičnim situacijama. Tu su i veće razlike između hrvatskoga i poljskoga jezika. Frazeološki rječnici oba jezika ograničili su se u navođenju takvih frazopragmema. Najviše pri-

mjera daje St. Skorupka (1974) zato jer on frazem shvaća najšire, uvodeći među njih i tzv. labave sveze (związki łączliwe) čiji je “stupanj povezanosti znatan, ali njihove sastavnice nisu leksikalizirane” (str. 7). Stoga u frazeme on ubraja sintagme kao *Bóg wiekuisty, Bóg wszechmocny; Bóg ojciec; bóg słońca, bóg wojny; bogowie olimpijscy, bogowie podziemi* itd. (str. 109).

U Hrvatskom frazeološkom rječniku autori su prihvatili definiciju Antice Menac koja glasi: “Frazemi su ustaljene sveze riječi koje se upotrebljavaju u gotovu obliku, a ne stvaraju se u tijeku govornoga procesa, i kod njih je bar jedna sastavnica promijenila značenje, tako da značenje frazema ne odgovara zbroju značenja njegovih sastavnica.” (Menac i dr. 2003: 6). Ovaj rječnik obuhvaća tri tipa frazema: sveze samostalnih riječi (npr. *zlatni rudnik, rame za plakanje, ni živ ni mrtav*), fonetske riječi sa samo jednom samostalnom sastavnicom (*iza rešetaka, ni u ludilu*) i frazem-rečenica (*trla baba lan da joj prođe dan*) (str. 6/7). Navedeno je i pravilo kada “imenicu Bog/bog pišemo velikim ili malim slovom – prema stupnju njezine desemantizacije, npr. *<sam> Bog zna, bog bogova, bog i bogme*”, ali A. Menac priznaje da “granicu nije uvijek lako postaviti” (str. 12).

Kad se uključe i pragmatična značenja, klasifikacija se još više komplicira, a dodatnu poteškoću čini uključivanje metode kontrastiranja frazema u poljskom i hrvatskom jeziku.

4.1. Značenjska polja uporabe pragmatičkih odrednica *Boga*

4.1.1. Pozdravi sa sastavnicom *bog* mogu se svrstati u religijski tip pozdrava (Pintarić 1991) na početku ili na kraju razgovora (*Bog, Bog daj, Pomoz' Bog, zbogom*). U poljskom jeziku ti su pozdravi eksvokacijski, tj. njima se razgovor završava i to u posebnim okolnostima. *Zbogiem* je na selu nekoć bio uobičajeni pozdrav pri odlasku, a danas se smatra pozdravom kojim se označuje trajni rastanak, čak i prekid komunikacije zbog ljutnje. *Szczęść Boże* na selu je isto bio uobičajen, a danas se zadržao kod rudara pri odlasku u rudnik. Na rudarskome otvoru tako je i napisano, što označuje želju za sretnim povratkom iz rudnika.

4.1.2. Prisege i zakletve u hrvatskom i poljskom jeziku prizivaju Boga kao najviše biće u koje se može zaklinjati. Zakletve se obično izriču u prvoj osobi jednine, ali može biti i u ostalim oblicima, što pokazuje infinitivni glagol (*tako mi Boga, Bog mi je svjedok, tako mi pomogao Bog, bog me ubio ako..., zaklinjati se u Boga / Bogom; jak Boga kocham, Bóg mi świadkiem, tak mi dopomóż Bóg, niech mnie Bóg skarze, jeśli..., zaklinać się na Boga*). Iskrenost zakletve u Boga jamči istinitost iskaza.

4.1.3. Molbe se mogu izraziti imperativom i vokativom obraćanja Bogu (*Pomози Bože*), optativom s vokativom (*daj Bože; daj Bože, daj Bóg*) te obraćanjem drugoj osobi kao Bogu, čime se povećava jačina molbe (*k'o Boga te molim, ako Boga znaš*).

4.1.4. Kletve i psovke u hrvatskom jeziku izražene su optativom u kojemu su naznačene loše želje drugoj osobi, što je izrečeno zamjenicom *tebe, ti* (*Bog te ubio, crko da Bog da, bogara ti tvoga*). U poljskom jeziku optativ se izriče kondicionalom uz istu zamjenicu 2. osobe kao i u hrvatskome (*Bodajby cię pokręciło, bodajby cię piorun trzasnął, bodajby ci krowa zdechła*). Hrvatska je specifičnost da se ljutnja na sebe izražava zamjenicom u trećoj osobi dativa (*sto mu bogova, bogamu*). U hrvatskome jeziku postoji i mnoštvo jezično tabuiziranih psovki Boga gdje je Bog zapravo desemantiziran, a ukazuju na srdžbu psovača.

4.1.5. Čuđenje se u hrvatskome izriče nešto drukčije no u poljskome, usp. *blagi Bože, Bože moj, moj Bože, sveti Bože, Bože dragi, za Boga miloga, Bogo moj dragi, Bože pomози, Bog s tobom*. U poljskome se često dodaje partikula pojačavanja (*Bożez ty mój!*), a umjesto pridjeva *mili*, rabi se imenica (*na miłość Boską*). Sasvim su različiti oblici čuđenja poput: *co u Pana Boga, rany Boskie!*

4.1.6. Divljenje se u hrvatskome može izricati istim pragmemima kao i čuđenje (*Bože mili, O Bože! Dragi Bože!*), dok u poljskom postoje i različiti oblici: *Wielki Boże, Święty Boże, Boże kochany*. I čuđenje i divljenje popraćeno je gestama križanja, širenja ruku, klimanja glavom.

4.1.7. Zahvale su poseban verbalni čin koji se izriče impersonalno (*hvala Bogu; chwala Bogu, dzięki Bogu*), optativom upućenom drugoj osobi (*Bog ti platio; niech cię Bóg ma w swojej opiece*), a u poljskome se može uporabiti infinitiv, što u hrvatskome nije moguće (*Bóg zaplać, chwalić Pana Boga*).

4.1.8. Nesigurnost je sljedeće pragmatično obilježje hrvatskoga jezika koje se može izricati glagolom znati u Božjoj domeni. Taj glagol može biti iskazivan u kondicionalu, u futuru ili u imperativu (*Bog zna, Bog bi ga znao, Bog će ga znati, pitaj boga*). Poljski jezik ima jednostavniji oblik izricanja koji je isti kao prvi hrvatski primjer: *Bóg wie*.

4.1.9. Nijekanje i negodovanje mogu imati slične oblike kao i čuđenje, usp. u hrvatskome: *bog te vidio, sačuvaj Bože, Bože oslobodi, Bog šlobodi, Bog s tobom, bog bi ga znao, bog će ga znati*. U primjeru *ubij Bože* značenje glagola je negativno. Nijekanje i čuđenje isto se izriču, ali imaju drukčiji kontekst u primjeru: *za boga*. Osim optativnih i imperativnih oblika bez negacije, mogu se pojaviti oblici s negacijom kao i niječne zamjenice (*ne daj Bože, ni za dragoga Boga, ništa pod milim bogom, ni za boga*) ili negirani glagol (*Bog te neće*). U poljskim primjerima nalazimo uz vokativni oblik imenice i glagole u optativu ili imperativu bez ili s negacijom (*broń Boże, uchowaj Boże, nie daj Boże*). Neki se poljski primjeri ne mogu izravno prevesti, usp. *niech cię Bóg broni, niech cię ręka Boska broni, bój się Boga, jak tam Bóg dał, za chińskiego boga*, dok su drugi primjeri prevedivi: *dla Boga, na Boga* (hrv. *za boga*). Usporedba *k'o bog* ima funkciju je priloga u značenju: *sigurno*, ali samo uz niječni dodatak (npr. *k'o bog nisi napisao zadaću*) ili uz neki negativni smisao (*k'o bog će padati kiša*). Zato smo takvu usporedbu svrstali u nijekanje ili negodovanje.

4.1.10. Ocjena i vrjednovanje se može podijeliti na pozitivnu i pohvalnu (*bog bogova, za bogove, kako Bog zapovijeda, uhvatiti Boga za bradu, živjeti kao mali bog, ko bog,*) ili na negativnu, nepoželjnu, koja kudi (*da te Bog sačuva, Bog pomози, sačuvaj Bože, to je Bogu za plakati; niech Pan Bóg broni, że pożał się Boże*). Ako se nešto strašno razlikuje, može se iskazati suprotnostima poput: *kao bog i šeširdžija*. Strogost i tiranija ocjenjuju se frazemom: *biti bog i batina; być Panem i władcą*. Kad se u poljskome nekoga proglašava nevinim, iskazuje se u obliku: *Bogu ducha winien (ni kriv ni dužan)*. Moralan život osobe ocjenjujemo u oba jezika istim frazopragmemom: *živjeti kako Bog zapovijeda, żyć jak Pan Bóg przykazał*. Lagodan život ocjenjuje se u poljskome frazopragmemom *żyć jak u Pana Boga za piecem (živjeti kao bubreg u loju)*. Obožavati koga može se frazopragmemom *biti za koga Bog; być dla kogoś Bogiem*.

4.1.11. Za izgled smo pronašli samo jedan frazopragmem, isti u oba jezika: *kako ga je Bog stvorio (tj. kao od majke rođen); jak go Pan Bóg stworzył*.

4.1.12. Upozorenje se iskazuje slično kao čuđenje i nijekanje pa se može dodati negacija (*za Boga miloga, ne! Ne, za Boga*. Poljski su frazopragmami drukčiji i ne mogu se doslovice prevesti: *bój się Boga! Niech cię ręka Boska broni!*)

4.1.13. Isprika je komunikacijski čin kojim se traži oprost od druge osobe za počinjeno zlo. Umjesto da molimo drugu osobu, molimo Boga da nam oprost (*nek mi Bog oprost, Bože prosti; niech komuś Bóg przebaczy/ wybaczy*).

4.1.14. Želje izričemo u poljskome i hrvatskom jeziku optativom (*daj Bože; daj Bože*).

4.1.15. Eufemizmima ublažavamo čin umiranja drugoga pa se tako kaže (*otići Bogu na račun, otići Bogu na istinu, Bog dao – Bog uzeo, počivati / preminuti u Gospodinu, stati pred Boga; pójść do Boga, spocząć w Bogu, Pan Bóg zabrał, stanąć przed Bogiem*). U hrvatskome nema frazopragmema: *oddać ducha Bogu*.

4.1.16. Prostorne relacije udaljenosti iskazuju se istim frazopragmemom, jedino se razlikuje u prošlom, odnosno sadašnjem vremenu: *gdje je bog rekao laku noć; gdzie bóg mówi dobranoc*. Udaljeno mjesto označeno je u hrvatskome frazemom *Bogu iza leđa*, a njegov žargonski oblik rimuje se: *Bogu iza nogu*.

4.1.17. Suprotno nijekanju iskazujemo **potvrdu** različitim frazopragmemima u hrvatskom i poljskom jeziku: *bog i bogme; jak Boga kocham*, kao i sličnima, u kojima je Bog povezan s istinom: *istina bog, Bogiem a prawdą*;

4.1.18. Vremenske relacije prošlosti ili budućnosti iskazujemo hrvatskim frazemom za daleku prošlost: *kad je Bog po zemlji hodao*, te za očekivanje ostvarivanja događaja u budućnosti: *ako Bog da; jak Bóg da*.

4.1.19. Prijetnja se može ostvarivati u hrvatskome frazopragmemima: *vidjet ćeš ti svoga boga, ubiti boga u komu*. Oba frazema spremaju batine, samo u prvome one tek predstojе, dok su se u drugome već ostvarile.

4.1.20. Zašto se Bog definira i kao sudbina, pokazuju nam frazopragmemi **nepredvidivosti i sudbine, tj. nemogućnosti djelovanja čovjeka** (*čovjek snuje – Bog određuje, ako Bog hoće – i mrtav oživi, to je u Božjim rukama, prst Božji; człowiek strzela – Pan Bóg kule nosi, gdy Bóg dopuści – to i z kija wypuści, coś jest w rękach Boga, palec Boży*). Stare se uzrečice rimuju u oba jezika, ali se razlikuju u iskazu. Veže ih jedino smisao i sastavnica Boga.

4.1.21. Isključivo poljski frazopragmem pokazuje posebnu poljsku **gostoljubivost** (*gość w dom – Bóg w dom*).

4.1.22. Poslovice **opreza** povezane su i s Bogom u oba jezika: *čuvaj se i Bog će te čuvati; strzeżonego Pan Bóg strzeże*.

4.1.23. Uzajamnost se pomoću sastavnice *Bog* izriče samo u poljskom jeziku: *jak Kuba Bogu – tak Bóg Kubie* (u slobodnome prijevodu glasilo bi: *kako ti meni – tako ja tebi*).

4.1.24. Dvoličnost u ljudskom djelovanju označuje želju da se “sjedi na dva stolca”, odnosno da se služi i Boga i cara, ali svakoga na svoj način: *dati caru carevo – Bogu Božje; Panu Bogu świeczkę i diabłu ogarek*. Prava se dvoličnost iskazuje u poljskom frazemu: *dwóm bogom służyć* i nema doslovnoga prijevoda na hrvatski.

4.1.25. Božja se **pravednost** očekuje svakako, makar i nešto kasnije no što bismo željeli. Zato kažemo: *ne plaća Bog svake subote; Pan Bóg nierychliwy, ale sprawiedliwy* (*Bog nije brz, ali je pravedan* – bio bi doslovan prijevod s poljskoga).

4.1.26. Radost i zadovoljstvo možemo pokazati frazopragmemima koji se razlikuju u hrvatskome i poljskom jeziku, ali oba sadrže sastavnicu *Boga* (*uhvatiti Boga za bradu, osjećati se ko mali bog; chwycić /schwycić, złapać/ Boga za nogi, czuć się jak młody bóg*). U hrvatskome hvatamo Boga za bradu, a u poljskome za noge. Dobro se osjećamo kao mali bog, a u poljskome kao mladi bog, što je semantički isto.

4.1.27. Poseban oblik zadovoljstva pruža **sigurnost** pa se ona iskazuje sličnim frazemima, ali u poljskome ima i modifikacija (*osjećati se ko Bog; czuć się jak u Pana Boga za piecem /drzwiami, pazuchą, plecami*).

4.1.28. Propast, bespomoćnost, bezizlaznost u oba se jezika iskazuje slično (*možeš se žaliti dragome Bogu; iść do Pana Boga na skargę, z Bogiem sprawa*).

4.1.29. Čovjek se obraća Bogu najčešće kada nešto treba izmoliti, a slično postupa i s ljudima. Ovo semantičko polje označili smo stoga kao **potrebu**. U hrvatskome nema frazema sa sastavnicom *Bog*, a u poljskome postoji: *jak trwoga – to do Boga* (u slobodnome prijevodu: kada me trebaš, onda sam ti dobar).

4.1.30. Zaborav se u oba jezika iskazuje isto: *zaboravljen od Boga i ljudi; zapomniany przez Boga i ludzi*.

4.1.31. U poljskome postoji posebna uzrečica kada je što **besplatno**: *za Bóg zaplać*.

4.1.32. Kad se počinje kakav posao, može se prekrižiti i preporučiti Bogu. Možemo to nazvati **dobrim željama za početak posla ili rada**: *u Bożje ime, s Bożjom pomocą – nek je sa srećom; w imię Boga, z Bożą pomocą, z Bogiem w sercu*.

4.1.33. Zabrinutost se može iskazivati slično kao i ljutnja: *bogamu, bogati, bog te neće; na Boga*. Tada je praćena drukčijim gestama i neverbalnim znakovima nego kad se radi o ljutnji.

4.1.34. Ljenčarenje kao negativni koncept opisan je u hrvatskome jeziku frazopragmemom *Krasti Bogu dane*. Takav je koncept u poljskom jeziku povezan s drugim frazemima, npr. *pluć i lapać*.

4.1.35. Tvrđoglavost, svojeglavost izdvojena je samo u Hrvatskom frazeološkom rječniku: *(ne)i bog, pa bog*.

5. Zaključak

Iz svega navedenog vidi se da je riječ *bog* posljednja ljudska riječ kojom se izražava ishodište, dolazište i cijela drama ljudskih odnosa.

Slijedom toga, aktualno jezikoslovlje danas se sve više približava shvaćanju jezika i gramatike kao semantičke teorije mreža i relacija pomoću kojih se izražava cjelovitost jezičnih i izvanjezičnih elemenata iskaza (Intergrammar, Tošović). Riječi sa samostalnim značenjem postaju čvorišta relacija ostvarenih pomoću riječi bez samostalnoga značenja. Samo njihova uzajamnost može stvoriti cjelovito značenje koje se razumije uz pomoć nejezičnih, semantičnih i pragmatičnih elemenata pridodanih ovim čvorištima relacija.

Sa semantičkoga stajališta riječi *Bog* pridaje se značenje najvišeg orijentira u prostoru i vremenu i najetičkijeg kriterija za prosudbu svih ljudskih odnosa. U jezičnoj se analizi međutim vide ostatci svih mogućih odnosa prema bogu iz različitih razdoblja ljudske prošlosti. Tako se Boga spominje u dobru i u zlu, zahvaljuje mu se, kune ga se, utječe mu se, a u frazemima se može vidjeti i ostatke mnogoboštva (usp. *dwóm bogom służyc, kogo to*

bogi prowadzą, ulubieniec bogów, pokarm bogów; sto mu bogova, miljenik bogova, hrana bogova). Danas zbog svega toga prevladava mišljenje da se *Bog* kao univerzalna kozmička *persona* piše uvijek velikim slovom, dok se ta riječ, kada je desemantizirana i kada ima značenje opće imenice, piše malim slovom.

U provedenoj analizi izolirali smo 35 pragmatičkih koncepata uporabe leksema i frazema sa sastavnicom *Bog*. Ovo obilje semantičke diferencijacije može se svesti u samo dva emotivna kruga: pozitivno emotivno obojeni (kao npr. *divljenje, zahvalnost, pozdravi, želje, zadovoljstvo*) i negativno emotivno obojeni (npr. *psovke i kletve, negodovanje, dvoličnost, tvrdoglavost* itd.).

S obzirom da Poljaci i Hrvati pripadaju istom kulturnom krugu kršćanstva, nije neobično da je sličnost u frazemima gotovo stopostotna te da u oba jezika postoji veliki broj pragmea i frazopragmea sa sastavnicom Boga. Njihova je količina otvorena, a ni u jednom od navedenih rječnika nisu opisani svi. Hrvatski frazeološki rječnik obuhvatio je više razgovornih frazema na razini uzrečica (s ukupno 30 frazema), dok su poljski rječnici pokazali veći broj zastarjelih, književnih i vjerskih frazema i njihovih podoblika (P. Müldner-Nieckowski navodi čak 133 frazema). Najviše leksičkih pragmea ima hrvatski Osmojezični enciklopedijski rječnik (111). Zato smo u usporedbi dvaju srodnih jezika mogli obuhvatiti većinu oblika i njihovih uporabnih značenja u semantičkim poljima, što je bio glavni cilj ovoga rada.

Kad bismo htjeli sve koncepte svesti na uže tematske krugove, dobili smo 7 cjelina koje je bilo teško odvojiti jer neki primjeri mogli bi se uključiti u više krugova (npr. društvene etikete mogu biti emotivi /7/, /32/, ilokutivni akti //14/, /19/, /4/ ili specifikativi /10/ i sl. Zato je gotovo nemoguće naći zajednički nazivnik za navedenih 35 pragmatičnih koncepata. Ipak smo se odlučili na ove tematske krugove:

- (1) **društvene etikete** (pozdravi /1/, prisege i zakletve /2/, zahvale /7/, isprike /13/, dobre želje za početak rada /32/, uzajamni odnosi /23/, obraćanje u nuždi /29/ i gostoljubivost /21/);
- (2) **ilokutivni akti ili diktativi** (molbe /3/, kletve i psovke /4/, želje /14/, prijetnje /19/, oprez /22/);
- (3) **emotivi** (čuđenje /5/, divljenje /7/, radost i zadovoljstvo /27/, bespomoćnost /28/, zaborav /30/, zabrinutost /33/);
- (4) **modulanti** (nesigurnost /8/, nijekanje i negodovanje /9/, potvrda /17/);
- (5) **specifikativi** (ocjena i vrjednovanje /10/, besplatnost /31, izgled /11/, dvoličnost /24/, pravednost /25/, tvrdoglavost /34/ i lijenost /35/;
- (6) **spacijali** /16/;
- (7) **temporali** /18/, /20/ i /25/.

II. DOM U HRVATSKOJ I POLJSKOJ PRAGMALINGVISTICI¹

1. Uvod

Jezična slika svijeta predstavlja čovjekovu **interpretaciju svijeta**. Poljska lingvistica, J. Maćkiewicz (1999: 12) navodi da ta slika može biti trojaka: stvarna (realna), zamišljena (fiktivna, imaginativna) i prividna (virtualna iluzija stvorena visokom tehnologijom). **Stvarna slika svijeta** temelji se na iskustvu i znanju do kojega je došlo pretvaranjem entiteta u naziv razumljiv članovima neke društvene zajednice. Sve što čovjek spozna svojim osjetilima ili pomagalima (kao prošircima osjetila), on imenuje i time stvara realni jezični svijet u svojoj svijesti te na vanjski svijet utječe kreativno (poboljšavajući egzistenciju). **Izmišljeni (fiktivni) svijet** čovjek stvara u mašti pomoću koje se rađa umjetnost. Jezična umjetnost temelji se na metaforizaciji, tj. prenošenju realnih naziva entiteta na fiktivne tvorbe. Katkada fiktivni i realni svijet utječu jedan na drugoga (usporedimo Ikara i čovjekovu želju za letenjem sa stvaranjem zrakoplova ili pak podmornicu „Nautilus” iz književnosti sa suvremenim ratnim podmornicama kao realitetom itd.). Isto tako postoji mogućnost prepletanja fiktivnog i virtualnog svijeta. **Prividni (virtualni) svijet** je svijet stvoren novim računalnim tehnologijama koje omogućuju *iluziju* treće dimenzije te se tako gubi granica spoznavanja realnog i virtualnog svijeta, tj. prividni svijet izgleda kao stvaran (usporedi hologramsko kino, kompjutorske trodimenzionalne i pokretne ikone, „cyber space” itd.). Virtualni svijet izgleda kao realan, a zapravo je to umjetan svijet tzv. ožičenoga društva (wired society) koji kreira ili će ga kreirati u budućnosti sam čovjek (npr. klonirat će nova bića, praviti će kiborge itd.). Taj je svijet dosad bio samo fiktivan svijet znanstvene fantastike, ali danas se, slično kao i s imaginarnim svijetom, zatire granica realnog i virtualnog svijeta (kad npr. na TV vidimo neku vijest, ne možemo biti sigurni je li ona stvorena fotomontažom, preувелиčana, stavljena u drugi kontekst, odnosno, možemo li na temelju te slike spoznati istinu). Tko zna hoće li se virtualnim sredstvima ostvariti fiktivna slika npr. sirene (spajanjem žene i ribe), centaura (spajanjem čovjeka i konja), sfinge (spajanjem čovjeka i lava) itd.? Jezična slika toga novoga svijeta sigurno će biti drugačija, ali ona će nužno sadržavati i elemente staroga svijeta, staroga gledanja na stvarnost, baš kao što se to u jeziku događa i danas. Jezik je svjedok povijesti pa J. Maćkiewicz kaže da je i jezična slika svijeta „po svojoj prirodi /.../ povijesni model. Jezični sustav se mijenja sporije od društva i kulture pa se zato u jezičnoj slici svijeta zadržavaju elementi danas već neaktualnoga viđenja svijeta: pradavna uvjerenja, vjerovanja, ostatci nekadašnjega iskustva i znanja (1999: 21). Stari nazivi dobivaju nova značenja te se tako širi semantično polje nekoga etimona.

Jezična slika svijeta predstavlja jezične načine segmentacije, opisa, klasifikacije, nazivanja i ocjene entiteta koje čovjek spoznaje u svijesti i pomoću svijesti. Jezična slika svijeta zato je čovjekovo nastojanje da regulira kaos, a to je izgleda i čovjekov smisao života.

¹ Tekst je prerađena hrvatska inačica članka objavljenoga u časopisu *Filologija* br. 8, Šiauliai Universitas, Šiauliai, 2003.

U ovom će radu biti govora o različitim značenjskim i pragmatičnim poljima etimona „*dom*” s njegovim izvedenicama u hrvatskom, poljskom i ruskom jeziku. Sva tri jezika naime posjeduju taj leksem kao homonim, ali se on razlikuje po broju značenja i po pragmatičnome mjestu u značenjskome grozdu. Upravo kroz emotivni odnos taj leksem pokazuje tri različite jezične slike svijeta, tri različita pragmatična polja ovoga međujezičnoga homonima.

Dom u sva tri jezika pretpostavlja jedan omeđen i zatvoren prostor koji čovjeku omogućuje zaklon od vanjskoga, ne uvijek dobrohotnoga svijeta. Stoga je slika *doma* povezana s toplinom ognjišta, obitelji, zajedništva, tj. odaje pozitivni emotivni odnos njegovih članova. Ali, *dom* može nositi i negativno obojen emotivan odnos članova kad se radi o instituciji, npr. o domu staraca, popravnom domu, domu za odvikavanje od droge i sl. Ovdje *dom* označuje neki zatvoreni prostor (instituciju) iz kojega članovi ne mogu ili ne smiju izlaziti pa ga doživljavaju kao *zatvor*, dakle kao prostor u kojemu su zatvoreni, svezanih ruku (polj. *więzienie*), utamničeni, tj. stavljeni u tamu (rus. *tjurma*). Sloboda i mogućnost kretanja iz doma u izvanjski svijet i obrnuto omogućuje pozitivan emotivni odnos prema oba ta prostora, dok nemogućnost izlaska stvara negativan emotivan odnos prema zatvorenom prostoru, bez obzira što on ima zaštitnu ulogu.

Na *dom* se može gledati i kao na nutarnji prostor (nekad je to bila spilja ili kakav zaklon od granja, kamenja i sl., a danas su to čovjekovom rukom napravljene kuće) koji nazivamo *stambenim prostorom* ili *stanom*. S obzirom na vanjsko izvođenje, na *kuću* (polj. i rus. *dom*) se gleda izvana kao na arhitektonsku cjelinu koju nazivamo raznim sinonimima, ovisno o veličini, obliku, mjestu, materijalu od kojega je napravljen i sl. pa se tako razlikuje: a) *kuća*, *zgrada*, *stambeni blok*, *kuće u nizu*, *obiteljska kuća*; b) *zemunica*, *sošnica*; *baraka*, *drvenjara*, *brvnara*, *kamena kuća*, *zidana kuća*; c) *kurija*, *dvorac*, *seoska kuća*; d) *neboder*, *prizemnica*, *katnica*, *višekatnica*, *zdanje*; e) *kućerak*, *trošna kućica*, *koliba*, *potleušica*, *stračara* itd. Dok su primjeri *a*, *b*, *c* i *d* objektivna slika svijeta za leksem *kuća*, primjer *e* pokazuje pragmatično polje samilosnoga emotivnog odnosa prema staroj, trošnoj, napuštenoj, maloj kući. Dok npr. *neboder* označuje visoku uspravnu kuću koja seže u nebo, dotle *potleušica* označuje poniranje u zemlju, pad, spuštanje. Kao što ponosan čovjek diže glavu u zrak, tako čovjek u tuzi spušta glavu prema dolje. Ta se emotivna slika može vidjeti i u pragmatičnim nazivima tipova kuće.

U hrvatskom jeziku nema negativnog emotivnog odnosa prema riječi *dom*, jer ona ne označuje zdanje, kuću, zgradu, nego apstraktni pojam s pozitivnom emotivnom slikom svijeta kao nutarnjega prostora koji čovjeku nudi spas, ugodu, mjesto za druženje. Leksem *dom* u hrvatskome jeziku se dakle nalazi u okviru čovjekove psihičke sfere, a ne realiteta. *Kuća* je realitet u kojemu je smješten psihički doživljaj svijeta – *dom*. Zato se na *kuću* može gledati i ironično i samilosno, dok *dom* izaziva sliku uzvišenosti. Tako se za *hram* i *crkvu* kaže da je *Božji dom*, mjesto gdje se čovjek susreće s Bogom.

Isto se tako izvedenica *domovina* u hrvatskome smatra uzvišenim pojmom. U suvremenom poljskom i ruskom jeziku ne nalazimo takvu izvedenicu iz korijena *dom*, ali u starijim rječnicima (npr. Dal’ 1903: 1157–1161) nalazimo u razgovornom jeziku riječi poput *domovišće* i *domovina* u značenju *grob*. *Domovščina* označuje *domaćinstvo*, a složenica *domobljustitel’stvo* definira se kao *smotrenie za domom*, tj. nostalgija (Dal’ 1903, *ibid.*). Ove izvedenice iz leksema *dom* imaju uzvišeno emotivno značenje i ismijavanje iz njih značilo bi oskvrnjavanje.

Jedino u hrvatskome žargonu pronašli smo da leksem *domovina* može imati šaljivo (ali ne i pogrdno) značenje – *trbuh*.

2. Semantem „dom“

U hrvatskom jeziku oblik *dom* ima prvo i osnovno značenje *ognjišta*, tj. obiteljskog okupljališta i prostora zaštite za obitelj. Ta se riječ nije prenijela na arhitektonski oblik koji zovemo *kuća* i koji je u svom osnovnom obliku emotivno neutralan. Sinonimi *građevina*, *zgrada* i *zdanje* mogu biti emotivno obilježeni kao gradska arhitektura veća, ljepša, bolja od seoskih kuća. *Dvorac* je opet građevina koja emotivno označuje mjesto lagodnoga življenja bogatoga stanara i prostranu, estetski dotjeranu ekskluzivnu građevinu rađenu samo za birane velikaše. U toj je riječi očuvana povijest društva iz doba kad su se gradili dvorci za takve vlastodršce. Danas se ta riječ može primijeniti i na suvremenu građevinu koja je ogromna, kićena i pretjerana u svakom pogledu pa taj naziv preslikava sve negativne emocije koje su nepovlašteni slojevi društva gajili prema povlaštenima u nekadašnjim dvorcima. Uz to još dobiva i značenje neukusa i skorojevičkoga neopravdanoga bogaćenja ljudi koji grade – nove dvorce. Oni koji ne žele ili nemaju sredstva graditi takve kuće s ironijom ih nazivaju dvorcima.

Kuća može imati *okućnicu* ili *dvorište*, a njihovi su korijeni *kuća* i *dvor-* potpuno različiti, ali se odnose na arhitektonske dijelove. *Kuća* dolazi etimološki od *kut* (*kot*) koji označuje unutarnje mjesto ognjišta, a kasnije i *kuhinju* (Gluhak 1993: 356) te *okućnicu* kao mjesto oko kuće Korijen *dvor-* Bruckner (1957: 105) i Gluhak (ibid: 214/ 215) tumače od *dveri-*, tj. *vrata* kao otvora za izlaženje/ ulaženje. Od toga su korijena nastale različite riječi, jedne za zgrade i dolazišni prostor (polj. *dworzec*, hrv. *kolodvor*), druge za prostor izvan kuće, izvan vrata: polj. *podwórko*, *podwórze*, hrv. *dvorište*. Hrvatski *dvorac* i ruski *dvorec* imaju isto značenje, dok poljski *dworek* označuje *kuriju*, tj. manje vlastelinsko imanje na selu. Korjenita riječ *dvor* u hrvatskom i ruskom ima isto zbirno ime za dvorjane (stanovnike dvorca), dok poljski oblik *dwór* ima tri značenja: *dvorjani*, *dvorac* i *kurija*. U frazi *wyjsć na dwór* imenica dobiva priložno značenje: *izići van*, tj. izvan kuće. Osim ove imenice regionalno se rabi još i imenica *pole* u istome priložnom značenju kao u hrvatskom: *izići napolje*.

Okućnica je prostor izvan kuće koji pripada kući pa se ograđuje plotom, ogradom, te tako označuje produžetak kuće, privatni prostor u koji se može ući samo kada to domaćin dopusti. Kako je rasla čovjekova obrambena moć, tako se širio prostor pod njegovim nadzorom i sustavom obrane od neprijatelja i uljeza. Širi prostor od okućnice je *očevina* ili *djedovina*, što pokazuje sjedilačku tradiciju preuzimanja zemlje iz generacije u generaciju. Očevina pretpostavlja ne samo kuću i okućnicu, nego i zemlju koju su stekli očevi ili djedovi tijekom svoga života. Budući da je bogat čovjek bio onaj koji posjeduje puno zemlje, očevina i djedovina nastojala se povećavati i tako se taj prostor sve više širio, a obitelj rasla i prerastala u bogate kuće, dinastije po rodu.

Prostor koji se u hrvatskome naziva *domaja* ili *zavičaj* označuje blizak i u djetinjstvu upoznat prostor, rodni kraj, u kojemu pojedinac raste i odgaja se. Od doma (kuće) to je udaljeniji životni prostor. Na poljskom i ruskom jeziku taj se pojam prevodi samo opisno, u poljskome kao *mala ojczyzna*, a u ruskome kao *rodnye mesta*. Etimološki se „zavičaj” može povezati s čakavskim etimonom „vik” (zanimljivo je da u litavskome *viekas* i *vykis* znače život), u značenju *vijek*, *životni vijek*, *život* (Gluhak 1993: 669) pa bi to značilo *mjesto življenja*.

S političkim formiranjem nacije nastaje i prostorno formiranje države koja ima svoje granice i čuva je vojska. Stvara se novi osjećaj nacionalne pripadnosti koji se proširuje i na teritorij pa dobivamo riječ *domovina* koja u hrvatskom jeziku ima uzvišeno značenje kao i *dom*.

Jedino se u hrvatskom jeziku i danas od etimona *dom* izvodi naziv za širi prostor, „*domovinu*”, u kojoj živi (obitava) narod. U poljskome se za taj pojam rabi leksem „*ojczyzna*”, a u ruskome „*rodina*”, što znači da prvu povezuje naziv za mali prostor očeva imanja, a drugu širi pojam srodstva sadržan i u leksemu „*narod*”. U hrvatskome se za prostor izvan doma rabi leksem sa značenjem vlasništva, nasljeđivanja i vremenske kategorije: *očevina* – imanje naslijeđeno od oca, *djedovina* – imanje još od vremena djedova. Poetski se to značenje proširuje u hrvatskoj himni (*stare slave djedovino*) na *domovinu*. U poljskome se za očevinu rabi *ojcowizna*, dok značenjskim suženjem korijena „djed-” dobivamo naziv za prostor oko kuće, dvorište, *dziedziniec*. U ruskom jeziku *domovina* je nekada značila *grob*, dakle vječni dom.

Sam etimon *dom* ima više semantičnih i pragmatičnih polja koja se preklapaju u tri promatrana jezika.

Izvedenicu *domovina* u hrvatskome jeziku i književnosti uvijek nalazimo samo u pozitivnom emotivnom značenju. Tako analizirajući pjesmu velikog hrvatskog pjesnika Silvija Strahimira Kranjčevića, **Moj dom**, možemo izdvojiti isto značenje i pozitivan emotivni odnos prema riječima *dom* i *domovina*. Naime, on prema domu kao i prema domovini osjeća ljubav, uzvišenost, ljepotu, identificira se kroz njih sa svojim ishodištem i povijesnim korijenima svoga naroda, dom i domovina su za njega svetost i ideal kojemu se vječno divi pa će to biti čak i onda kad mu duša bude u svemiru (*O, gledajte ju divnu, vi zvijezde udivljene / To moj je, moj je dom*). A pjesnik Gjuro Arnold pokazuje kako se spoznavanje doma i domovine proširuje usporedo s rastom i spoznavanjem djetetova svijeta:

„Dok si bio malen kao seka,
 Domovina bila ti je cijela:
 Ova zipka kićena i meka,
 Majka, ja i ova izba bijela. /.../
 Malo poslije pružila se širom
 Preko dvora, vrta, naše njive /.../
 Poslije, kad ćeš poč’ u prvu školu,
 Pružit će se ona po svem dolu;
 Cijelo selo obujmit će tude, /.../
 Ali tvoja duša dobro sluti,
 Da još dalje vode ovi puti:
 Vode preko polja, rijeka, gora,
 Vode uzduž širokoga mora
 Svud se nađu sela, bijeli gradi,
 Svuda bistra uma dobri ljudi:
 Kojim isti govor život sladi,
 Kojim isto srce grije grudi. /.../”

(Gjuro Arnold, *Domovina*, u: *Izabrane pjesme*, MH, 1923.)

Domovina dakle nije samo zemlja, nego i njezini ljudi i jezik koji ih spaja. Na kraju, domovinu u Arnoldovoj pjesmi čini još i povijest „junačkih nam pređa” koji su se borili mačem i perom protiv „tuđina”.

Ukratko, *domovina* je za Hrvate slojevit semantični znak koji uključuje prostor (zemlja, kuća), vrijeme (nasljeđe očeva i djedova), društvenu zajednicu (ukućani, obitelj), način života (sjedilaštvo, okupljanje oko zajedničkoga stola, ognjišta) i zbog svega toga emotivan odnos prema tome pojmu koji se izražava leksemom *dom(ovina)*, različitim frazemima i poslovicama koje čine pragmatično polje.

3. Rječničke definicije leksema „dom”

Namjera nam je u daljoj raščlambi pokazati kakav se emotivni odnos krije u objektivnim rječničkim definicijama leksema *dom* u hrvatskom, poljskom i ruskom jeziku te u frazemima sa semom *dom* u frazeološkim rječnicima tih jezika.

3.1. *Dom* u hrvatskim rječnicima

Suvremeni rječnik V. Anića definira najprije uži pojam doma kao kuće ili ambijenta u kojemu živi obitelj i ukućani, a zatim njegov širi pojam prostora izvan kuće: domovine, rod-noga kraja, zavičaja iz kojega potječemo te na kraju pojam doma kao ustanove različitoga tipa: *planinarski dom*, *đački dom*, *studentski dom*, *starački dom* (Anić 1991: 118). Ovakva definicija doma (bez frazeologije) pokazuje samo objektivna značenja toga leksema, bez emotivnosti. Uspoređujući navedeno hrvatsko značenje *doma* s poljskim značenjem, izgledalo bi da je to leksem istoga, zajedničkoga semantičkoga polja. Kako nema ni frazema ni sinonima za ovaj hrvatski leksem, moglo bi se zaključiti da on funkcionira posve isto kao i u poljskom jeziku.

Rječnik Šonje svodi *dom* također na „unutrašnji građevinski prostor kuće ili stana u kojemu ljudi borave i danju i noću”, ali dodaje i preneseno značenje obitelji, kuće ili loze navodeći kontekst: „*ovo je pošten dom; kraljevski dom*”. Tu se zapravo kriju dva značenja, jedno je pragmatično značenje obitavališta „moralne” obitelji, a drugo je označavanje genealogije članova doma (npr. *kraljevski dom* znači da su u njemu potomci kraljevske loze ili dinastije). Osim toga, Šonje je atributom *pošten* odredio emotivnu ocjenu *doma*, ali ne navodi tu ocjenu kao posebno pragmatično polje. Uz značenje ustanova u ovom se rječniku dodaje još i značenje vijeća u parlamentima nekih zemalja (*gornji dom*, *donji dom*, *dom lordova*).

U Budmanijevu (Akademijinom) rječniku iz 1886. nalazimo 4 značenja leksema *dom*:

1. „*kuća i uopće mjesto gdje čovjek živi sa svojom čeljadi, osobito gdje se rodio i gdje svagda živi; značenje se širi na sve ono što je oko njegove kuće i što je njegovo ili njegovijeh; još dalijem širenjem može se misliti na selo ili grad i na državu gdje se rodio ili gdje živi, isporedi: kuća, stan, zavičaj, domovina, otadžbina; /.../ kod većine primjera mučno je razabrati, treba li shvatiti značenje u širem ili u užem smislu*” /.../;

2. „*sve ono što ima u domu /.../ i čim vlada domaćin, čeljad i imanje*”;

3. „*rod, pleme: Marul Marko dobra glasa, svijetla doma. Dom će joj se ugasiti*”; zapravo se radi o lozi (dinastiji) i domu u značenju poznate i dobre obitelji;

4. „*kuća, zgrada*” (str. 613). Iz ovoga se vidi da značenje i uporaba leksema *dom* nije ista u hrvatskom nekada i danas. Danas se za zgradu ili kuću ne govori *dom*, dok se u poljskom i ruskom jeziku to zadržalo, što više, u tim je jezicima *dom* u značenju kuće na prvome mjestu.

Uz leksem *dom* Budmani navodi i homonime u značenju skraćenoga muškog imena (Dom – Doman) te s brzim akcentom crkveno značenje (*dóm – don*). Budmani proširuje značenje doma kao obitavališta na rod, pleme, odnosno lozu ili dinastiju te na državu i domovinu, a ne navodi zavičaj ili domaju koja je šira od obitavališta, a uža od države.

Od priložnih oblika osim *dòma* navodi još i tvorbeno proširene priloge *domaka* i *domakarice*, što prevodi pomoću njemačkoga *zu hause, nach hause*, tj. *kući* i u *kući*.

Željko Bujas (2001: 242) u prvome je značenju *dom* sveo na „obitelj i zavičaj”, ali po navedenim frazemima vidi se da je uveo još i značenje dinastije za koji češće rabimo *kuću* (*vladarski, kraljevski, carski dom*). Za *mjesto rođenja* (što je termin s formulara) Bujas daje frazem *rodni/rođeni dom*. Englesku krilaticu *home, sweet home* Bujas prevodi vokativom obraćanja: *dome, mili dome* (Benešić nudi oblik *Domu, slatki domu* prema Cirakiju, 1985: 367). Krilaticu *home is home, be it never so homely* Bujas prevodi emotivnom frazom: *dom je mio ma kakav bio*, što je modifikacija pjesme: *dom je dom, ma kakav bio, rođenom je sinku mio*.

Kao drugo značenje *doma* Bujas stavlja *parlament* radi engleskoga značenja Gornjega i Donjega doma (Upper House i Lower House) te ga uspoređuje s hrvatskim Županijskim i Zastupničkim domom Hrvatskoga Državnoga Sabora. Tu se *dom* rabi kao zajednica, udru-ga, skup političkih istomišljenika i predstavnika naroda.

Treće značenje *doma* je značenje ustanove i tu Bujas navodi npr. *dom siročadi* (*home for orphans*), *dom nahočadi* (*foundling hospital*), *uboški dom* (*home for indigent*), *dom za neudate majke* (*shelter for unwed mothers*). Kao što vidimo, naš leksem *dom* u drugoj sredini može značiti bolnicu ili utočište (sklonište).

Rječnik u redakciji Ljudevita Jonkea i drugih (1967: 540) navodi 5 značenja leksema *dom* stavljenih u kontekst iz književnosti bez frazeologiziranih oblika. Značenja su definirana na sljedeći način: „1) kuća, zgrada u kojoj se stanuje; 2) a) ljudi, čeljad koji žive zajedno u jednom domaćinstvu, b) domaćinstvo jedne porodice, porodica; 3. rodni kraj, zavičaj; 4. ustanova namijenjena za smještaj i rad neke organizacije”.

Benešić nema izdvojenih značenja leksema *dom*, nego samo daje primjere iz književnosti. Tako npr. navodi citat iz Kalebova djela, iz kojega se vidi da u hrvatskome *dom* znači nešto drugo od *kuće*: „Dom mu nije kuća. U kući oni ne žive nego zimi za nevolju” (Benešić 1985: 366-7).

3.2. *Dom* u poljskim rječnicima

Definicija leksema *dom* u poljskim rječnicima ima 6 ili 7 osnovnih značenja. Tako se u Szymczakovom rječniku (1978: 422) navodi za *dom*:

1. „*budynek przeznaczony na mieszkania, na pomieszczenia dla zakładów pracy, instytucji itp. /.../;* (građevina za stanovanje, smještaj institucija);
2. *mieszkanie, pomieszczenie mieszkalne, miejsce stałego zamieszkania;* (stan, stambeni prostor, mjesto stalnoga boravka);

3. *rodzina, domownicy; mieszkanie wraz z jego mieszkańcami*; (obitelj, ukućani, stan i stanari);
4. *ogół spraw rodzinnych, domowych: gospodarstwo domowe*; (općenito obitelj i kućanstvo);
5. *ród, rodzina, dynastia*; (rod, obitelj, loza, dinastija);
6. *instytucja państwowa, społeczna, handlowa itp., mieszcząca się zwykle w oddzielnym lokalu lub budynku; budynek, w którym się ona znajduje; zakład, przedsiębiorstwo*; (državna, društvena, trgovačka itd. institucija u posebnoj zgradi; zgrada dotične institucije; ured, poduzeće);
7. *miejsce, skąd się rozpoczyna niektóre gry, np. w bilardzie strona stołu, w halmie pierwsze pole* „, (polje u igri, mjesto odakle započinje igra, npr. u biljaru – strana stola; prevela N. P.) (str. 422).

Vidimo da se poljsko shvaćanje doma razlikuje od hrvatskoga, jer ono što je u hrvatskome na prvome mjestu (obitelj, rodni dom), to je na poljskome tek na trećem mjestu. Ali kad analiziramo Szymczakova značenja, vidimo da je njegovo prvo značenje isto kao i šesto, jer dom svodi na stambeni prostor i na prostor za institucije. Drugo značenje također je već sadržano u prvome, jer se odnosi na stan i mjesto stalnoga boravka. Ako se promotre sintagme, vidi se da u prvom značenju Szymczak daje vanjska obilježja zgrade, kuće (*dom murowany, parterowy, piętrowy, narożny*); zatim su tu kolokacije koje se mogu odnositi i na vanjski i unutarnji izgled kuće: *dom nowoczesny, stylowy, staroświecki, zabytkowy*. U drugom značenju Szymczak definira unutarnji prostor kao stan.

Treće značenje doma kod Szymczaka prema definiciji je prvo hrvatsko značenje (obitelj, ukućani, obitavalište s članovima obitelji, ognjište, rodni dom), ali po primjerima se vidi da se u hrvatskome rabi leksem *kuća* u tom kontekstu.

Četvrto je značenje u Szymczaka ono što bi se u hrvatskome isto prevodilo leksemom *kuća*, a reprezentirano je frazomom „*cały dom jest na czyjejs głowie*” (imati cijelu kuću na glavi / na vratu / na brizi, brinuti se za cijelu kuću).

Institucija u 6. Szymczakovu značenju prevodi se i u hrvatskome s *dom* (npr. *Dom kultury – Dom kulture, Dom poprawczy – Popravni dom*), ali i s leksemom *kuća*, npr. *dom wariatów – žuta kuća, dom publiczny – javna kuća, dom towarowy – robna kuća* itd.

Sedmo poljsko značenje *doma* u igrama hrvatski jezik poznaje pod drugim leksemima: *polje, kuća, nebo* pa ga nema u definiciji *doma*.

Mały słownik języka polskiego (ur. E. Sobol 1999:143) donosi isto 7 značenjskih jedinica leksema *dom* koji se u hrvatskome prevodi kao: 1) kuća za stanovanje; 2) stan, lokal, vlastiti kutak; 3) obitelj, ukućani; 4) kućanstvo, kućanski poslovi i obveze; 5) rod, loza, dinastija, obitelj, kuća, ime /u prenesenome značenju/; 6) institucija, zavod, dom; 7) kuća, polje, početno mjesto /u igrama/.

U rječniku B. Dunaja (1996: 185/6) leksem *dom* definiran je pomoću 6 značenja, s istim redoslijedom kao kod Szymczaka. Osim definicija leksema *dom* u ovome rječniku mogu se naći još i kolokacije kulturološkoga tipa, npr. *Biały Dom* (Bijela kuća), *dom kultury* (dom kulture), *dom boży* (božji dom, crkva, hram), *dom wariatów* (žuta kuća, ludnica) ili priložni izričaji razgovornoga tipa: *na po domu* (za po kući, za po doma, za kućnu uporabu).

Zanimljiva je i struktura članka *domek* koji je definiran s dvije grupe *značenja*: 1) deminutivno kao mala kuća i 2) hipokoristično kao *wracam do domku* – vraćam se svojoj kući(ci). Ostale definicije leksema *domek* označuju male dimenzije kuće ili lako prenosivu kućicu, npr. *domek kempingowy* – kamp kućica. Metaforična kolokacija *kuće* ili *kućice u nizu* u poljskome se izražava kao *domki bliźniacze / bliźniaki* (kućice blizanci).

St. Bąba prenosi iste frazeme koje navode i opći rječnici poljskoga jezika, zapravo navodi samo 4 frazema od kojih četvrtoga oblika nema u ranije navedenim rječnicima. Radi se o sličnom hrvatskom i ruskom frazemu: *nisu mu svi doma, nie vse doma u nego* → *mieć nie wszystkich w domu*.

3.3. *Dom* u ruskim rječnicima

U 4. izdanju rječnika ruskoga jezika A. P. Evgen'eva pod leksemom *dom* (str. 425–427) nalazimo 6 istih značenjskih polja kao u poljskim rječnicima:

1) здание, строение, предназначенное для жи́л'я, дlja razmeščenija različnyh učreždenij i predpriyatij: *derevjannyj dom, kamennyj dom, žiloj dom*;

2) жи́лое помеščenje, kvartira; жи́л'е;

3) сем'я, ljudi, жи́вуšie vmeste, odnim hozjajstvom;

4) dinastija, carstvujuščij rod;

5) /.../ gosudarstvennoe učreždenie, a takže здание, v kotorom ono nahoditsja;

6) zavedenie, predpriyatie: *Bankirskij dom, vospitatel'nyj dom, dom terpimosti*.

Iz ovoga je vidljivo da u ruskom kao i u poljskom tek je na trećem mjestu *dom* u značenju obitelji, dok je na prvome mjestu *dom* u hrvatskome značenju kuće, zgrade. Izostalo je 7. poljsko značenje kuće ili polja u igri.

Iz leksema *dom* izvodi se pridjevna imenica *domašnie* kao ukućani, članovi obitelji koji žive zajedno, zatim opća imenica *domašnost'* (1. domaćinstvo i rad na imanju; 2. domaći inventar), *domik* u deminutivnome značenju kućice kao i u frazeološkom značenju kuće od karata: *kartočnyj domik*. Zanimljiv je i razgovorni oblik *doměk* u 1. i 3. značenju.

Dvojezični poljsko-ruski rječnik pokazuje da se poljski leksem *dom* prevodi u ruskom istim leksemom, ali se daju dva značenja: stan (*dom mieszkalny – žiloj dom*) i *dom* kao dinastija, vladarska kuća (Hessen i dr. 1979: 153).

Obrnuti, rusko-poljski rječnik u prijevodu rabi leksem *dom* u većini frazema i kolokacija. Izuzetak je npr. rus. *rodil'nyj dom* koji se prevodi kao *izba porodowa, Szpital położniczy, Klinika położnicza* (Mirowicz 1980: 255). Tako se značenje poljske riječi *dom* proširuje leksemima kojih nema u jednojezičnim definicijama.

Ivanović i Petranović u dvojezičnom rječniku ruski leksem *dom* prevode na srpski kao: 1. zdanje, zgrada; 2. kuća, stan; 3. domaće ognjište, gazdinstvo; 4. dom, odmaralište i druge ustanove; 5. rod, dinastija, 6. zastarjelo značenje kuće kao poduzeća, npr. trgovačka kuća, bankarska kuća (1967: 154). Navedeni bi se leksem zapravo trebao podijeliti u 7 značenja, jer 3. značenje označuje dva različita pojma: *dom* kao ognjište, rodnu kuću te *dom* kao gazdinstvo, gospodarstvo, domaćinstvo.

Tolstoj hrvatsku riječ *dom* prevodi na ruski pomoću 5 značenjski polja: 1. *domašnjij očaj, sem'ja*; 2. *rodina, rodnye mesta*; 3. *pałita (parlamenta)*; 4. *dom (klub, mesto sobranij)*; 5. *dom, dinastija, sem'ja* (1970: 96).

R. Stypuła (1976: 91) se u prijevodu poljskoga leksema *dom* na ruski koristi četirima leksemima: *univermag* (za robnu kuću – *dom towarowy*), *sem'ja* (za glavu kuće – *glowa domu – golova sem'ji*; osnovati obitelj – *založyc dom – obzavestit' sem'ej*), *hozjajstvo* (za vođenje kućanstva – *prowadzić dom – vesti hozjajstvo*), *dinastija* (za dinastiju, vladarsku kuću – *dom panujacy – prjvjaščaja dinastija*). Za frazem *z domu ...* rabi ruski participijni pridjev *uroždjennaja ...* (rođena ...).

S. I. Ožegov (1968: 168) ima samo 4 značenja *doma*: 1) zdanie a takže ljudi, živušćie v nem; 2) kvartira, a takže *sem'ja*, ljudi, živušćie vmeste, ih hozjajstvo; 3) učreždenie, zavedenie...; 4) ust. dinastija, rod. Prvo značenje zapravo uključuje hrvatsku kuću i dom, drugo značenje prevelo bi se na hrvatski kao kuća, dom i domaćinstvo, a treće i četvrto rusko značenje prevodi se i u hrvatskome kao dom (institucija i dinastija). Tako smo opet dobili 7 semantičnih grupa leksema *dom* u ruskome jeziku.

G. O. Vinokur i dr. (2001: 309) navodi 6 značenja leksema *dom*: 1) жилое здание, строение (žiloe zdanie, stroenie); 2) жилое помещение, квартира (žiloe pomeščenie, kvartira) 3. династия (dinastija); 4. учреждение для обслуживания культурно-бытовых нужд трудящихся или отдельного круга лиц, помещающееся обычно в отдельном здании (učreždenie dlja obsluživanja kul'turno-bytovyh nužd trudjaščihsja ili otdel'nogo kruga lic, pomeščajščeesja obyčno v otdel'nym zdanii); 5. заведение, предприятие – публичный дом, дом терпимости, желтый дом, сумашедший дом (zavedenie, predprijatje – publičnyj dom, dom terpimosti, želtyj dom, sumašedšij dom); 6. в детских играх, основанных на преследовании /пятнашки, прятки и др./ (v detskih igrach, osnovannyh na presledovanii /pjatnaški, prjatki i dr./). U posljednjem značenju Vinokur proširuje definiciju *doma* iz drugih ruskih rječnika dodatnim značenjem u dječjim igrama kao „место, где по правилам игры нельзя преследовать (mesto, gde po pravilam igry nel'zja presledovat'» (npr. u igrama skrivača ili lovice).

Stari rječnik VI. Dalja (1903: 1157–1161) daje najprije sinonime za kuću ovisno o tome radi li se o gradskoj ili seoskoj građevini. Seoska kuća (*krest'janskij dom*) ima sinonime: *izba, hata, usad'ba*, a siromašna kućica nosi nazive: *zemljanka, hižina i lačuga*. Ove lekseme suprotstavlja Dalj gradskim ili plemićkim zdanjima: *dvorec, palata*. Zatim pod domom on smatra značenje *roda, pokoljenja*. Kao razgovorne lekseme navodi *domovišće, domovina* u značenju *grob*. Navodi frazem koji se govori lopovu ili prostaku: „*Voz'mi sebe na domovinu*” (str. 1160). *Dom* u rječniku Dalja još može značiti i domaćinstvo (*hozjajstvo*).

4. Pragmatična polja leksema *dom*

Dok semantična polja leksema *dom* mogu imati čak 8 leksičnih značenja, njegova se pragmatična polja kreću u okviru pozitivnoga ili negativnoga čovjekova odnosa. Ovisno o značenju i obliku leksem *dom*, njegovi sinonimi i frazemi u kojima je *dom* sastavnica nose tako pozitivna emotivna značenja kao što je: uzvišenost, sažaljivost i šaljivost te negativna emotivna značenja: ponižavanje, ironiju, pogrdnost. Neki od sinonoma *doma* mogu biti emocionalno neutralni izvan konteksta, ali kontekst ih može dodatno učiniti emotivno obojenima. Leksem *kuća* npr. neutralan je u odnosu na *kućerak* ili *kućerinu*. Isto se tako u frazemima čija je sastavnica *dom* pokazuju pozitivne, negativne i neutralne emocije.

U daljnjoj ćemo analizi pratiti pragmatična polja *doma* u hrvatskom, poljskom i ruskom jeziku.

4.1. Pragmatička polja *doma* u hrvatskom jeziku

Matešićev Frazeološki rječnik hrvatskoga jezika (1982: 101) ima samo jedan frazem s pragmatički obilježenim leksemom *dom* – *vječni dom*, tj. grob. I priložni leksem *doma* u njega je ilustriran samo jednim frazomom, emotivno negativno obilježenim: *čućiati (uvijek, vazda, stalno) doma*, što bi odgovaralo poljskome pejorativnome frazemu za žensku osobu koja malo izlazi iz kuće – *kura domowa* (tj. *kvočka* u hrvatskom prenesenom značenju).

Emotivnost u frazemima Anić navodi samo u priložnom leksemu *doma* (*nisu mu svi doma* – nisu mu sve daske u glavi, nije priseban). Isti takav frazem prisutan je u ruskome jeziku: *ne vse doma u nego*. Anić međutim nema frazema *osjećati se kao doma* (*kao kod svoje kuće*), a što se navodi u ruskom frazeološkom rječniku: *как у себя дома* (*kak u sebja doma*), u značenju: ponašati se bez sustezanja, osjećati se slobodno, što je temeljni osjećaj u vlastitu domu.

U nazivima institucija s leksemom *dom* može se vidjeti tendencija eufimističnoga preimenovanja onih ustanova, čija imena mogu uvrijediti njihove stanovnike. Tako se npr. nekadašnja *ubožnica* (*uboški dom*, *Domus Christi*) i *starački dom* danas zovu *domom umirovljenika*, čime se ukida pozicija starih, ubogih, siromašnih, napuštenih članova društva koji postaju umirovljenici sa zasluženim odmorom u modernim zgradama domova umirovljenika.

Pragmatična moralna ocjena *dom* može se u hrvatskome izraziti pragmafrazemima *biti iz dobra* (*poštena*) *doma* (*iz dobre kuće*), tj. biti dobro odgojen, potjecati iz fine (pristojne, poštene, bogate, obrazovane itd.) obitelji (usp. Budmani).

Kao frazeologizirano preneseno značenje Šonje navodi *vječni dom* – grob. Ovdje *dom* dobiva i omnitemporalno obilježje mjesta vječnoga počinka.

T. Sabljak u *Rječniku šatrovačkog govora* ima samo izvedenicu *domovina* koja dobiva šaljivo značenje *trbuha* kao centra života pojedinca.

Kod pridjeva *domaći* Benešić daje 4 značenja (1. kućni, obiteljski; 2) svojski, prijateljski; 3) zavičajni, lokalni, ovdašnji; 4) narodni) iz kojih se vidi da izvedenice iz korijena *dom* imaju više pragmatično, emotivno značenje jer se polazi od obitelji, ukućana, a završava s narodom. Sve su 4 izvedenice pozitivno obilježene uzvišenom emocijom.

U *Hrvatskom frazeološkom rječniku* (Menac i dr. 2003) navodi se samo frazem s prilogom *doma* (*nisu svi doma* komu), što znači da je tko šašav, čaknut, da nije pri sebi ili pri zdravoj pameti (str. 59). Kad se ovaj žargonizam dublje analizira, proizlazi da *dom* daje mirno utočište samo kad su okupljeni svi ukućani, a ako nisu svi kod kuće, domaćin ljudi od straha da se kojemu njegovom ukućanu ne dogodi vani što lošega. To konotira dalje da samo *dom* daje sigurnost, a vanjski svijet predstavlja opasnost.

Mira Menac-Mihalić (2005) također nema natuknice *dom*, nego prilog *doma*, s istim frazomom, ali malo drukčijim opisom: „luckast je *tko*, nije sasvim normalan” (str. 160).

4.2. Pragmatička polja *doma* u poljskom jeziku

Pragmafrazemom *jestem w domu* (sad mi je jasno) iskazuje se modalnost razumijevanja, shvaćanja čega, usvajanja kakvoga značenja. K. Mosiolek-Kłosińska (2001) odabrala je još dva poslovična pragmafrazema: *wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej* (*svuda je lijepo, ali kod kuće je najljepše*) i: *Wolnoć Tomku w swoim domku* (u značenju: u svojoj sam kući ja gospodar i radit ću što me volja), kojima se ocrtava slika uživanja i slobode u vlastitom domu.

Emotivni pragmafrazemi u rječniku Sobola (1999: 143) minimalno se razlikuju od prethodno navedenih. Uvodi se naime još frazem *czynić/ robić/ sprawować honory domu* – zabavljati goste u ime domaćina; a rijetka i uzvišena pozdravna fraza *pokój temu domowi!* rabi se u značenju: *mir neka je ovome domu! mir ušao pod ovaj krov!* i u nas se odnosi na religijski pozdrav pri blagoslovu kuće. Fraza *ktoś z domu* nema emotivnog dodatka poštenja kao u Budmanija pa je emotivno neutralna i može se prevesti kao *netko iz roda*.

Eufemizam je postupak ublažavanja negativno obojenih iskaza ili naziva. U poljskome društvu tako se npr. umirovljenički domovi zovu eufemističnije nego u hrvatskom, usp.: *Dom spokojnej starości* (dom mirne starosti), *Dom pogodnej jesieni* (dom lijepe jeseni) (Dunaj: 186). Dunaj navodi i eufemizam *Dom samotnej matki* umjesto *Bujasova doma za neudate majke*, čime se negativna društvena i vjerska pojava neudate majke zamjenjuje poljskom frazom *usamljena majka*, a u nas još postoji i termin *samohrana majka* (rastavljenju majka koja sama odgaja i hrani svoje dijete), što se u društvu cijeni i ne osuđuje kao neudatu majku.

Frazemi i kolokacije koje nisu spomenute u navedenim poljskim rječnicima, a imaju pragmatično značenje, nalaze se u rječniku S. Skorupke u sljedećim oblicima: *pilnować domu* (ne izlaziti iz kuće, doslovno: čuvati kuću, što se obično imperativom naređuje psu: *pilnuj domu!* – *čuvaj kuću!*), *do domu, a do domu!* (uzvik tjeranja životinja kući), *przyjacieli domu* (kućni prijatelj), *tęsknić za domem* (čeznuti za domom, osjećati nostalgiju; vidi Gloger: 1996: 21), *wybrać się/ pójść gdzieś całym domem* (otići kamo s cijelom obitelji), *złożyć dom* (osnovati dom, obitelj, sviti svoje gnijezdo, oženiti se); *wynosić z domu* (gubiti). Ovdje možemo spomenuti još jedan šaljivi emotivni frazem za ženu koja voli boraviti kod kuće: *kura domowa*. Prijevod na hrvatski s *kvočka* ima negativno, pogrdno značenje žene koju ništa ne zanima osim kuhače i kuće, tj. žene koja je mentalno ograničena.

Ovdje valja spomenuti i deminutivni oblik *domek* koji se u frazi *domek z kart* prevodi (*kuća od karata*), pragmatički znači nešto bezvrijedno i prolazno. I u ruskom jeziku postoji frazem istoga oblika i značenja *карточный домик* (*kartočnyj domik*).

U poljskim rječnicima koje spominjemo nema hipokorističnoga oblika specifičnoga za dječji jezik: *iść/jechać do domciu*, gdje se vokativno deminutivnim oblikom tepa kućici. U kajkavskoj se varijanti to kaže: *idemo domeka!*, a štokavski *idemo kućici!*

Szymczak u natuknici *dom* navodi sljedeće emotivne frazeme, krilatice i poslovice: *być gościem w domu* (biti gost u vlastitoj kući, rijetko bivati kod kuće), *być panem we własnym domu* (biti gazda u kući), *czuć się jak u siebie w domu* (osjećati se kao doma, biti kao kod svoje kuće), *jestem w domu* (tu sam doma, tu sam kod kuće, to dobro znam, to mi je jasno, sad znam), *prowadzić dom otwarty* (imati otvorena vrata <svoga doma> za svakoga, primati rado goste), *wymówić / wypowiedzieć komuś swój dom* (zatvoriti komu svoja vrata, ne htjeti vidjeti koga u svojoj kući); *gość w dom, Bóg w dom* (nema ekvivalenta u hrvatskome, značenje je emotivno pozitivno, tj. gosta se u kući štuje kao Boga, dok je na hrvatskome P. Mikić (1992: 53) našao poslovice obrnuta, emotivno negativnoga značenja: *Gost se gostu ne veseli, domaćin ni jednomu; svakog gosta za tri dana dosta*). Posljednji Szymczakov frazem *wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej* isti je i u hrvatskome: *svuda je lijepo, ali je doma (kod kuće) najljepše*, odnosno: *svuda pođi, ali doma dođi*.

Kako Skorupka u frazeološkom rječniku poljskoga jezika frazem shvaća vrlo široko, on navodi čak 60 različitih kolokacija i frazema sa semom *dom*. Navest ćemo samo dva negativno obilježena: *postawić cały dom na nogi* (dići cijelu kuću na noge, uzbuniti cijelu kuću; pokrenuti sve ukućane) i *trząść domem* (drmati cijelom kućom, biti glavni u kući).

Z. Gloger (1996: 21) navodi složenicu *domarad* koju definira kao „bolest od čežnje za domom, obitelji ili domovinom, nostalgija”. Pritom citira i objašnjenje Perzyńskoga za taj leksem: „Bolest koja se najčešće događa vojnicima naglo odvedenima u tuđe zemlje koji čežući za svojom domovinom od ‚domarada’ lude”. Samu riječ tumači Gloger kao složenicu *doma – rad*, tj. željan doma.

4.3. Pragmatička polja *doma* u ruskom jeziku

V. M. Mokienko i T. G. Nikitina (2001: 163) u rječniku ruskoga žargona pokazuju niz prenesenih i frazeologiziranih značenja leksema *dom* u suvremenom govornom ruskom jeziku. *Dom* tako može značiti *kolodvor*, *glavu*, *hašiš*. Zatvor se u žargonu zove šaljivo *odmaralištem*, (*дом отдыха*, *dom otdyha*), *rodnim domom* (*дом родной*, *dom rodnoj*), *stričevim domom* (*дядин дом*, *djadin dom*), *trulim dom* (*дом сыроежки*, *dom syroezki*). Psihijatrijsku bolnicu u šali zovu *dom hihi* i *dom hi-hi*, *ha-ha*, *дом жизнерадостных* (*dom žizneradostnyh*), tj. *kuća veselica*, a javnu kuću obilježuje se šaljivo kao *веселый дом*, *veselyj dom*. Odjel milicije naziva se *хитрый дом*, *серый дом* (*hitryj dom*, *seryj dom*) (lukava kuća?).

Poljski šaljivi oblik *kura domowa* u ruskome se odnosi na muški spol kad glasi *домосед* (*domosed*) – „тот, кто предпочитает проводить свободное время дома» (tot, kto predpočitael provodit' svobodnoe vremja doma), a ženski spol označen je ženskim rodом *домоседка* (*domosedka*).

„Lažni prijatelj” hrvatskoj riječi *domovnica* (домовница) u ruskome označuje osobu koja ostaje sama kod kuće radi čuvanja.

Pridjev *домовитый* (*domovityj*) ima u ruskom pozitivnu osobinu osobe koja se brine za svoju kuću, mi bismo rekli *kućevan*, a pridjev *доморощенный* (*domoroščennyj*) osim izravnoga značenja *domaćega*, *napravljenoga kod kuće* ima još i ironično pragmatično značenje *primitivnoga čovjeka* (Kuznecov 2000).

L. A. Vojnova i dr. u frazeološkom rječniku ruskoga jezika (1967: 143) navodi 6 frazema sa semom *dom* koji imaju emotivno pragmatično značenje: *закрывать двери дома*, (*zakryvat' dveri doma*), как у себя дома (*kak u sebja doma*), не все дома у кого (*ne vse doma u kogo*), отбиваться от дома (*otbivat'sja ot doma*), отказывать од дома (*otkazyvat' ot doma*) i жить одним домом (*žit' odnim domom*). Kolokacijski idiomi *дом терпимости*, *публичный дом* (*dom terpimosti* (*publičnij dom*)) i *желтый дом* (*želtyj dom*) poznati su i već spomenuti kao emotivno obilježeni u hrvatskome (usp. *javna kuća*, *žuta kuća*) kao i u poljskome (*dom publiczny*, *dom wariatów*).

5. Usporedba pragmema *dom* u hrvatskom, poljskom i ruskom jeziku

U radu je provedena semantična i pragmatična analiza leksema *dom*, jednoga od temeljnih etimona u jezičnoj slici svijeta hrvatskog, poljskog i ruskog jezika.

Usporedbom slojevitih značenja u hrvatskome se pokazalo da je za leksem *dom* najvažnija uzvišena apstraktna emocija, jer *dom* označuje najviši stupanj zbrinutosti (ukućenosti, udomljenosti) ljudskoga bića. *Dom* zato proširuje svoje značenje od pojedinca, rodnoga i obiteljskoga doma preko *domaje* kao širega rodnoga kraja pa sve do *domovine* kao velikoga doma cijeloga naroda. I još dalje, *vječni dom* pokazuje čovjekovu želju za zaštitom i nakon smrti. *Dom* se tako prostire od maternice, kuće, države, Zemlje, svemira pa sve do onostranih nepoznatih prostora.

U sva tri jezika *dom* u sociolingvističkom smislu pokazuje tipove društvenih odnosa preko naziva institucija. Formalizacijom života u instituciji zahlađuju emotivni odnosi među ljudima. Emotivni naboj u međuljudskim odnosima postaje proporcionalno sve manji što leksem *dom* dobiva formaliziranija značenja. Naime, u socijalno institucionaliziranim zajednicama prevladavaju kognitivne vrijednosti s pravima i dužnostima svih članova, ali se smanjuje i gubi neposredna emocionalna toplina koja se čuva u individualiziranom obiteljskom domu. U sintagmi *starački dom* npr. manji je stupanj emocionalne topline nego u sintagmi *obiteljski dom*, *topli dom*, *domaće ognjište*. Iako se nekim eufemističnim nazivima nastoji riječima prikazati toplina, u stvarnosti se to ne događa. *Starački dom* ostaje *dom staraca* makar se on zvao *domom spokojne starosti* ili *domom lijepo jeseni* ili *domom umirovljenika*. To je mjesto predvorje smrti bez obzira kako ga nazvali. Ovdje se vidi da se realna slika svijeta često ne poklapa s jezičnom slikom svijeta koja može biti reklamerska i lažna, koja može prikrivati istinu.

Usporedba značenja leksema *dom* u hrvatskom, poljskom i ruskom jeziku pokazuje da je taj leksem imao različitu distribuciju u povijesti te da je u hrvatskome izgubio značenje koje ima danas u poljskom i ruskom na prvome mjestu, a to je značenje kuće, zgrade. U hrvatskome se za kuću ili zgradu ne može danas reći *dom*, međutim u rječniku Budmanija iz 1884. navodi se da je arhaični leksem za kuću *dom*.

U suvremenom hrvatskom jeziku pod leksemom *dom* na prvome se mjestu razumije obitelj, porodica, obiteljsko gnijezdo, dakle apstraktni emotivni pojam okupljališta obitelji, a ne zgrada kao u poljskom i ruskom jeziku. Ovo je hrvatsko značenje doma u poljskom i ruskom tek na trećem mjestu. U 7. obliku hrvatskoga *vječnog doma* i arhaičnog ruskoga primjera *domovine* poklapa se sinonimno značenje groba. Poljski i ruski imaju zajedničko značenje *doma* kao mjesta u nekim tipovima igara za koje se u hrvatskome rabe izrazi: kuća, polje, nebo.

Pravu sliku značenja leksema *dom* u tri uspoređivana jezika možemo stoga dobiti tek kada ga definiramo i prevedemo hrvatskim sinonimima:

hrvatski	poljski	ruski
1. dom (obitelj)	1. dom (kuća)	1. dom (kuća)
2. dom-ovina (zavičaj)	2. dom (mjesto boravka)	2. dom (stan)
3. dom (ustanova)	3. dom (obitelj)	3. dom (obitelj)
4. dom (loza, dinastija)	4. dom (domaćinstvo)	4. dom (dinastija, rod)
5. * dom (arh.) (kuća, zgrada)	5. dom (dinastija)	5. dom (domaćinstvo)
6. dom (dio parlamenta)	6. dom (ustanova)	6. dom (ustanova)
7. vječni dom (grob)	0	7. *domovina, „tihij dom” (arh.) (grob)
8. *dom (arh.) (mjesto u igri) dom, polje, nebo	7. dom (mjesto u igri) kuća, polje	8. dom (mjesto u igri) kuća, polje

6. Zaključak

Iz poretka značenja vidi se da je distribucija istih značenja malo drugačija u tri navedena jezika. Dok je u hrvatskom na prvome mjestu dom kao ognjište i interijer u kojemu se okuplja obitelj, a zatim 2) dom kao građevina, eksterijer, arhitektonski objekt; 3) dom kao institucija i 4) dom-ovina u prenesenom značenju kao država, dotle je u poljskom i ruskom jeziku na prvome mjestu dom kao građevina, tj. kuća.

Prvo i četvrto značenje „*doma*” uvijek u sebi uključuje i emotivni odnos čovjeka, dok drugo i treće značenje taj odnos može pokazati tek sekundarno, na tvorbenom i sintaktičnom stupnju (npr. polj. *domek*, *domeczek*, *domisko*, *dom spokojnej starości*, *dom mody*, *dom kultury*, *jechać do domciu* itd., rus. *domik*, hrv. *dómak* i sl.).

Što se tiče pragmatičnih značenja, tu valja razlikovati dva tipa. Prvo je emotivno pragmatično značenje frazema sa sastavnicom *dom* u književnoj uporabi, a drugo je emotivno značenje tih frazema u žargonskoj ili razgovornoj uporabi. Dok se u književnoj uporabi frazemi sa sastavnicom *dom* rabe u jednome od izravnih značenja navedenih u definicijama leksema *dom*, u razgovornoj se uporabi taj leksem u frazemima rabi u prenesenom značenju, gubeći tako navedena definicijska značenja, a dobivajući novo značenje (usp. *veselyj dom* – psihijatrija, *seryj dom* – policija, *dom starców* – policija, *domek loretański* – kazna od 25 godina zatvora itd.).

U sva tri jezika leksem *dom* može imati emotivno neutralno, najčešće terminološko, značenje (npr. *dom zdravlja*, *dom odtyha*, *dom wypoczynkowy*) i emotivno obojeno, eufemizirano značenje, ovisno o okružju u frazemima (*dom umirovljenika*, *dom spokojnej sta-*

rošci, želtyj dom). Emotivno obojeno značenje može biti pozitivno (uzvišeno: *vječni dom, domovina*) ili negativno (pogrdno, ironično: *dom wariatów, nisu mu svi doma*). U žargonu i razgovornom jeziku često se javljaju šaljivi neologizmi: *dom hi-hi, dom žizneradostnyh*).

Uspoređujući tri semantička polja leksema *dom* u hrvatskoj, poljskoj i ruskoj slici svijeta, možemo zaključiti da je za Hrvate *dom* „sveto mjesto” koje se voli, čuva, štiti. Hrvat je *homo loci*, a njegov dom čuvaju *anima loci*, dusi domaćega ognjišta, koji bdiju da se vatra nikada ne ugasi. **Domovina** je za Hrvate „veliki dom”. U poljskome jeziku *dom* označuje tradiciju, nasljedstvo, očevinu pa je i *domovina* nasljeđe očeva (*ojczyzna*). U ruskome jeziku na *dom* se gleda kao na rodbinske veze, krvno srodstvo koje se proširuje na čitav ruski **narod** kojemu je domovina – **rodina**.

III. KRUH U HRVATSKOJ I POLJSKOJ PRAGMALINGVISTICI¹

0. Uvod

Riječ *kruh* spada u tzv. etimone, a u hrvatskome je čest kao i npr. riječi *Bog, majka, voda* (usp. Moguš 1999.). Sam oblik riječi mijenjao se u povijesti hrvatskoga jezika. U ARJ. nalazimo oblik *hljeb*, kao uostalom i u našoj ne tako davnoj književnosti (npr. Mažuranić: *Smrt Smail age Čengića: hljeba, hljeba, gospodaru, ne vidjesmo davno hljeba...*). To je korijen koji se čuva i u poljskom jeziku: *chleb*.

Kakav je odnos između oblika *kruh* i *hljeb* u današnjoj uporabi hrvatskoga jezika? *Hljeb, hljepčić* prepušten je obliku kruha (polj. *weka, bochenek*), dok se pod *kruhom* smatra vrsta pečenoga tijesta od brašna, vode i kvasca. Osim ova dva korijena postoji još i treći povezan s kruhom, a to su *mrvice* koje imaju dvostruko značenje: a) ostatci kruha (polj. *okruszyny*) ili b) *krušne mrvice* (polj. *tarta bulka*). Kruh se *mrvi* kad nije svjež, a kad se stavlja npr. u bijelu kavu ili u juhu, kažemo da se *drobi* (*nadrobiti kruh u kavu, mlijeko...*). U poljskome se rabi riječ *trzeć* (*tarta bulka*) za *mrviti, drobiti*.

U poljskom jeziku dakle postoje oba korijena (*-krusz-* i *-chleb-*), ali u drukčijoj distribuciji. Tamo je *chleb* ono što je u hrvatskome *kruh*, a *okruszyny* su *mrvice*, obično kruha, ali i svakoga drugog pečenoga tijesta ili kolača. *Kruszyć* je glagol koji označava radnju *mrvljenja* kruha ili kolača, a pridjevom *kruchy* označuje se nešto izmrvljeno ili ono koje se *mrvi*, koje nije čvrsto, koje je krhko. Kad se razlupa stakleni ili keramički proizvod, kažemo da su ostale *krhotine*. Preneseno značenje riječi *skrhan* pokazuje slomljenost duše za razliku od *okrhnut* – onaj koji ima odlomljene *krhotine* (o predmetu). Zanimljivo je da se od korijena *-chleb-* u poljskome tvori riječ *schlebiać, pochlebiać* u značenju «ulizivati se, dodvoravati se, laskati», dok od korijena *-krusz-/ -kruš-* u oba jezika imamo slične oblike *skruszony / skrušen*, ali različita značenja: u poljskome je značenje povezano s kruhom pa pridjevni oblik znači *izmrvljen*, dok u hrvatskome takav pridjevni oblik ima preneseno moralno značenje *ponizan*.

Etimologija hrvatskoga *kruha* pokazuje zašto je ta riječ povezana s *mrvicama* i *drobljenjem*. Još u indoeuropskom jeziku postojala je riječ **krou-s* koja je prvotno značila *tući, udarati* (Gluhak 1993:354). To je povezano s nastajanjem prvoga kruha: zrna pšenice su se pržila na vatri te su se mljela između dva kamena, dobiveno se brašno miješalo s vodom i formiralo se tijesto okrugla oblika poput pogače visoke 2 cm. Takav prvotan kruh bio je beskvasan (polj. *chleb przašny*), što dokazuju nalazi iz brončanoga doba. Najraniji pekari bili su Egipćani, a kvas koji se radio od ostatka tijesta prošao je put preko Grčke i Rima te je u IV. stoljeću poslije Krista postao poznat germanskim plemenima koja su ga predala Baltima i Slavenima (Svirac 1988:13). Zato i danas u litavskom jeziku *krušti, krušu* znači *mrviti, tući*

¹ Tekst je prerađena hrvatska inačica članka objavljenoga u: *Istoriniai tekstai ir vietos kultura*, Šiauliai, Ryga, 2004.

zrno (*Słownik polsko-litewski*, 2001.). M. Gignal piše da se u poljskim selima prvi kruh pojavio u IX. stoljeću.

Većina etimologa (Brückner, Boryś, Gluhak) slaže se da je poljska riječ *chleb* došla je iz germanskih jezika (jedino A. Bańkowski to negira). A. Gluhak navodi da je praslavenska riječ **xlēbъ* germanska posuđenica (usp. **hlaibaz*, str. 262), dok je **kruхъ* prvotno označavao «lepinju od varena brašna» (ibid. str. 263). Dalje Gluhak spominje da je starije značenje riječi *kruh* – «komad, odlomak, kriška ... zbog toga što se u starini beskvasan lepinjast kruh lomio pri jelu» (ibid.). U Poljskoj se do danas očuvao božićni običaj lomljenja hostije (*łamać się z opłatkiem*) i uzajamno dijeljenje toga odlomljenoga dijela s članovima obitelji uz čestitke i dobre želje.

Beskvaskni je kruh bio poznat i u vrijeme Isusa Krista pa se i do danas kod pričešćivanja u crkvi uzima milimetar tanka *hostija* (*oplatek*) promjera oko dva centimetra koja simbolizira tijelo Kristovo.

U tradiciji Uskrsa/ Pashe poznati su različiti oblici i vrste kruha koji se tada blaguje. Tako Židovi imaju beskvasni kruh zvan *maca*, u Dalmaciji je raširen slatki kruh zvan *pinca*. Koliko se do njega drži, pokazuje običaj skupljanja mrvica s uskrsnoga stola te njihovo odnošenje u polja ili vrtove kako bi oni bolje urodili.

Poznat je seoski običaj čašćenja gosta kruhom i solju koji je raširen kod svih Slavena. Zašto je upravo kruh ponuđen najdražem gostu? Kruh je za seljaka značio plod mukotrpnoga rada tijekom gotovo cijele godine. Žetva je označavala kraj godišnjega radnoga ciklusa, a kruh je kruna, tj. sinteza svih radova. U hrvatskome jeziku ranije je zato postojao frazem *od kruha do kruha, između dva kruha* koja je obilježavala period od godinu dana (usp. Matešić 1982: 285). Kod Poljaka, Čeha, Slovaka, Ukrajinaca zato još i danas *dożynki* predstavljaju veliku manifestaciju završetka žetve pa kruh ima centralno mjesto u žetvenim svečanostima.

Zbog tako visokoga mjesta kakvo je u seoskoj kulturi zauzimao kruh, on se u početku nije smio rezati nožem, nego se trgao. Isto tako prije početka trganja kruha, domaćin ga je morao blagosloviti praveći kažiprstom križ na poleđini kruha. U nekim drugim sredinama svježje pečen kruh blagoslivljao se tako da se nožem zarezivao križ po površini kore. *Kruh naš svagdanji daj nam danas / Chleba naszego powszedniego daj nam dziś* – molitva je kojom se u svim kršćanskim kulturama obraćamo Bogu i zahvaljujemo mu što nam svaki dan omogućuje da jedemo kruh (danas to znači hranu uopće).

U gradskoj kulturi kruh više nema tako veliko značenje, čak se po različitim dijetama zabranjuje jesti kako se ne bi udebljalo. Ali to se njegovo važno značenje održalo u pogrdom obliku u žargonu, gdje kruh znači *drogu, narkotik*, a za narkomane to je najvažnija namirnica (usp. Sabljak 1981: 81). U poljskom žargonu alkohol (vino, votka) se naziva «tekućim kruhom» (*chleb w płynie*, Lubaś 2001: 410).

1. Značenjska polja *kruha* u hrvatskom i poljskom jeziku

Uspoređujući značenja kruha u poljskim i hrvatskim rječnicima, došli smo do zaključka da postoje tri tipa semantičkih polja. Ono što je najzanimljivije i najteže za učenje su polja koja se djelomično preklapaju, a čine razlike i u nazivu i u uporabi. Drugi tip su ekvivalentna semantička polja, a treći su izdvojena i različita semantička polja koja se formalno sastoje od riječi *kruh*, ali sasvim drukčijega značenja.

1.1. Kulturološke razlike značenjskih krugova

Prvo i osnovno današnje značenje riječi *kruh* u oba je jezika isto – to je živežna namirnica koja pripada pekarskim proizvodima. Međutim, u poljskome unutar širega kruga *pieczywo* znači sve ono što se peče, pa tako i *kruh*, dok je u hrvatskome *pecivo*, riječ iste etimologije, dobilo suženo značenje – manji komadi pečenoga tijesta zamiješenoga s mlijekom, koji se u poljskom jeziku zovu *bulki*. Ovu sam značenjsku razliku najbolje sama osjetila u jednom poljskom restoranu kad sam naručila *jajecznicę z pieczywem*, a umjesto peciva dobila sam *kruh*. Trebala sam tražiti *jajecznicę z bulką*.

Drugo značenjsko polje samo je na prvi pogled isto u oba jezika. Radi se o nazivu biljke. U hrvatskome se tri različite biljke zovu kruhom: *zečji kruh*, *kruh krmski* (lat. *Cyclamen europaeum*) i *kruh stari* (lat. *Lonicera caprifolium*). U poljskome se samo jedna biljka zove *Chleb świętojański* i to je rogač. Nijedan od naziva se ne preklapa, jedino se sve 4 mogu staviti u zajednički semantički krug jer imaju zajedničku sastavnicu *kruh/chleb* i označuju biljke, ali različite.

Treći značenjski krug stavlja *kruh* u preneseno značenje duhovne hrane i životne sile. Tako se u hrvatskom jeziku može reći *kruh anđeoski*, *kruh Života*, *kruh nebeski*, dok se u poljskom ovo preneseno religijsko značenje suzilo samo na jedan oblik koji znači hostiju (*Chleb Pański*).

1.2. Ekvivalentna semantička polja

2.2.1. Kruh u oba jezika ima isto izravno značenje, razlikuju se samo nazivi (*kruh; chleb*) i način izrade tijesta (s kvascem ili s kvasom, s različitim vrstama žitarica ili samo od pšenice).

2.2.2. Kruh u oba jezika ima preneseno značenje posla, rada, egzistencije (polj. *praca, zarobek, utrzymanie*). Tu je najbogatija frazeologija u oba jezika: *ići trbuhom za kruhom, gorka korica kruha, kruh sa sedam/devet kora, oduzimati komu kruh*. Iako je isto značenje centralne riječi *kruh*, frazemi se s tom sastavnicom u dva jezika mogu i razlikovati.

1.3. Neekvivalentna semantička polja

Jedino u poljskome jeziku rijetko nalazimo da *chleb* znači isto što i *żyto*, odnosno brašno od kojega se pravi *kruh*.

Osim što imaju sastavnicu *kruh/chleb*, sintagme i frazemi u ovom semantičkom krugu imaju sasvim različita, katkad i suprotna značenja u poljskom i hrvatskom jeziku. Tako u hrvatskome postoji frazem za označivanje nečega što može dugo stajati i čekati, a da se ne treba za to skrbiti (*što kruha ne traži/ne pita*). U poljskome je u uporabi suprotno značenje: *potrzebne jak chleb, potrzebować jak chleba*, znači nešto što je neophodno i bez čega se ne može, što je nasušna potreba. Iako je ista sastavnica u oba jezika, frazemi se rabe u suprotnim značenjima pa im se semantička polja ne preklapaju, nego su različita.

2. Različiti nazivi kruha i pekarskih proizvoda

Danas je na tržištu vrlo raznolika ponuda kruha i pekarskih proizvoda pod raznim nazivima, domaćima i stranima, posuđenima. Tako npr. u hrvatskome nalazimo mađarski naziv

lepinja > *lepény*, Svirac 1998: 35); iz talijanskoga dolaze oblici *pinca*, *panin*, *forneti* (slatki kruh, klipić, punjeno lisnato tijesto); preko grčkoga od Turaka su nam ostali nazivi različitih proizvoda *somun* (vrsta pogače), *pita* (savijača), *jufka* (hljepčić) (Škaljić 1989: 373, 570, 519); iz njemačkoga perioda ostale su riječi *kifl* (roščić), *buhtl* (kolač od dizanoga tijesta), *krafn* (uštipak, pokladnica), *štrudl* (savijača); iz ruskoga je došla *piroška*, koja je nešto sasvim drugo od poljskih *pieroga*, a danas novi nazivi dolaze i iz francuskoga jezika: *baget* (*baguet*), *kroasan* (*croissant*). Baget se još naziva i *francuz*, a postoji i bijeli kruh koji zovemo *talijan*. Za razliku od etnonima, ovi se nazivi kruha tretiraju kao neživo pa se u prodavaonici naručuje: dajte mi jedan francuz, jedan talijan, a ne jednoga francuza, talijana.

Postoje različiti kriteriji klasifikacije pekarskih proizvoda i njihovih naziva.

Tako **prema obliku** razlikujemo *hljeb*, *pogaču*, *pletenicu*, *kovrtanj*, *roščić*, *žemlju*, a u poljskome *bochen*, *placek*, *kolacz*, *baba*, *racuch* Poseban oblik narezanih krišaka ima *tost* koji je predviđen za pečenje u tosteru.

Po **tipu tijesta** bazična je razlika u tome mijesi li se s kvascem ili bez njega. Beskvasni su oblici *mlinci*, *štrukli*, *savijača*, *gibanica*, *forneti*, a s kvascem su *kruh*, *pogačice*, *pogače*, *piroške*.

Okus (slatki ili slani) je također jedan od kriterija u razlikovanju naziva. Tako je *pinca* slatki kruh, a slani se mogu razlikovati po različitim dodatcima koji mijenjaju okus kruhu (*chleb kminkowy*, *czosnkowy*, *cebulowy*; *kruh s lukom*, *s kimlom*) (usp. podatke s www.goniec.com).

Kruh se rabio u **različitim prilikama** slavlja pa se tako razlikuje *uskršni kruh*, *božićni kruh*, *badnjača*, *letnica*, *svadbeni kruh*, *križnica*, *koleda*, *kićenjak*, *sajamski proščak*, *vojni kruh*, *česnica*, *kruščići za stoku* (*kravarica*, *konjarica*, *ovčarica*, *svinjarica*, *volarica*, *čelarica*, *golubići*), *ukrasna peciva* (*licitari*, *paprenjaci*, *medenjaci*) (usp. Svirac 1988: 106). I u poljskoj kulturi poznati su razni nazivi svećanih pekarskih proizvoda. M. Gignal tako nabroja *chleby obrzędowe*: *weselne kołaczce*, *zapustne racuchy*, *wielkanocne baby*, *pogrzebowe perebuszki*, a prije II. svj. rata proizvodili su se *placki* s dodatcima raznih sjemenki.

Kad se kruh mijesi od različitih **vrsta brašna**, dobiva i poseban naziv. M. Svirac navodi nazive *bijelac* (bijeli kruh), *pšeničnjak*, *mješanac*, *polubijeli*, *crni*, *ražovnica*, *raženjak*, *kukuruznjak*, *ajdov kruh*, *proha*, *prosenjak*, *ječmenica*, *ječemnjak* (ibid. str. 37), a u današnje se vrijeme osim aditiva dodaje i krumpirovo brašno koje kruh održava dulje svježim. M. Gignal navodi da je *chleb pszenny* (*pšenični kruh*) zvan kraljevskim, a radili su se i kruhovi "z owsa, gryki, prosa, jęczmienia" (www.goniec.com).

Sušeni kruh za jelo ima u hrvatskom jeziku i dijalektima različite nazive: *dvopek*, *prepečenac*, *zlati prepečenec*, *baškot*, *beškot*.

Posebni oblik **mljevenoga kruha** su *krušne mrvice* (*tarta bulka*).

3. Klasifikacija pragmafrazema sa sastavnicom kruh

Pragmafrazemi su frazemi koji imaju metaforično značenje s emotivno pozitivnom ili emotivno negativnom konotacijom. Zanimljivo je da u prikupljenome korpusu hrvatskoga i poljskoga jezika nalazimo najviše negativno obojenih pragmafrazema, dok su neutralni jedino izravni nazivi kruha u značenju hrane, naziva biljaka te samo u hrvatskome jedan vremenski frazem (*između dva kruha* = *od žetve do žetve*: Matešić 1982: 285).

3.1. Pragmafrazemi pozitivnih konotacija i njihova značenjska polja

Na vrhu pozitivno vrjednovanih frazema nalaze se **religijski pragmafrazemi** koje susrećemo u oba jezika u molitvama Bogu da nas obdari neophodnom hranom: *kruh naš svagdanji daj nam danas; chleba naszego powszedniego daj nam dziś*.

Niz pragmafrazema mogli bismo staviti pod zajednički naziv **moralnih pojmova**. Neki od njih su isti u poljskoj i hrvatskoj kulturi: *dijeliti* s kim *koricu kruha*; *lamac* z kimś *chleb* = biti solidaran s kim, živjeti zajedno s kim, pomoći drugome.

Drugi su specifični za pojedinu kulturu, npr. u hrvatskome se kaže *dobar kao kruh*, dok su u poljskome drukčije usporedbe za dobrotu (*dobry jak dusza, dobry że do rany przyłóż*).

Gostoljubivost se izražava čašćenjem gosta kruhom i solju prema starome običaju koji se održao do danas pa u poljskome jeziku imamo frazopragmeme: *przyjść kogoś chlebem i solą <i dobrą wolą>*, *nie odmawiać komuś chleba i soli*, dok se u hrvatskome nije očuvao taj metaforični frazem u značenju dobrodošlice. Simbolično čašćenje kruhom i solju nalazimo u različitim folklornim priredbama na početku slavlja. Gostoljubivost pokazuje i poljski primjer *dzielić się* z kimś *chlebem*, u hrvatskome značenju: *živjeti pod istim krovom, dijeliti* s kim *stan*. Hrvatski pragmafrazem *dijeliti* s kim *koricu kruha* označuje dobrotu onoga koji drugomu daje dio svoje hrane.

Pomirenost sa situacijom, skromnost, pokazuje se pragmafrazemima: *ne tražiti kruha svrh pogače; dobry chleb, kiedy nie ma kolaczy*. To je moralni zakon koji govori da se mora biti i s malim zadovoljan.

Društveni pojmovi odnose se na **samostalnost, zaposlenost i zanimanje** (*živjeti od svoga kruha, imati svoj kruh u rukama, dobiti svoj kruh u ruke; pójść na swój chleb*).

Životno iskustvo u oba se jezika izriče istom slikom pečenja kruha u krušnoj peći: *iz mnogo peći kruha jesti; nie z jednego pieca jeść/jadać chleb*.

3.2. Pragmafrazemi negativnih konotacija

Siromaštvo se u hrvatskome jeziku iskazuje pragmafrazemom *živjeti o kruhu i vodi; żyć o chlebie i wodzie*. *Ostaviti koga na kruhu i vodi, svesti koga na kruh i vodu* pokazuje nemoralno ponašanje osobe koja drugu osobu osiromašuje, oduzima joj osnovno pravo na život. U poljskome se to vidi još izražajnije u pragmafrazemima: *odbierać / odebrać komuś chleb, pozbawiać / pozbawić kogoś chleba*, dok se u obliku *żyć o chlebie i wodzie* ne vidi tko je skrivio siromaštvo dotične osobe.

U poljskome ima nekoliko pragmafrazema **podcjenjivanja**: *to chleb z masłem, chleb powszedni, zjadacz chleba*. Prva dva odnose se na posao koji se može lako obaviti (u hrvatskome bi se reklo: *to je sitnica, mačji kašalj*), a treći se odnosi na osobu koja je lijena, ništa ne radi, samo badava jede.

Borba za egzistenciju vidi se u pragmafrazemu *tući se (boriti se) za kor(ic)u kruha*.

Lijenost i bezobzirnost vidi se u pragmafrazemu: *darmo jeść chleb* u kogoś; u hrvatskome se kaže *badava jesti kruh* ili se iskazuje drugim sastavnicama: *živjeti na tuđoj grbači / živjeti na tuđi račun*.

Ovisnost, nesamostalnost iskazana je na hrvatskomu pragmafrazemom *jesti tuđi kruh; żyć u kogoś na laskawym chlebie*.

Nezadovoljstvo pokazuju pragmafrazemi u oba jezika: *ne živi se samo od kruha; chleb koś w zęby kluje*.

Laka zarada iskazuje se u hrvatskome i poljskome imenskim izričajima: *kruh bez motike; lekki chleb* i katkada ima konotaciju zarade prostitucijom. *Chleb proszony, być na proszonym chlebie* u poljskome označuje prosjačenje.

Suprotno tomu, teška zarada **mukotrpnim radom** označuje se pragmafrazemima: *teżak kruh, teška korica kruha, kruh sa sedam (devet) kora; ciężki kawałek chleba, gorzki chleb wygnania*. Iz njih progovara odlazak u pečalbu, na rad u stranu zemlju. S tim je povezana i nezaposlenost iskazana u oba jezika pragmafrazemima: *ići trbuhom za kruhom; wędrować za chlebem*.

Uzaludna muka iskazuje se u oba jezika istim pragmafrazemima: *od tog brašna neće biti kruha; z tej mąki chleba nie będzie*. M. Gignal parafrazirala je pragmafrazem *jeść / jadać chleb z niejednego pieca* u naslovu svoga članka kombinirajući ga s prethodnim pragmafrazemom te je napravila novi oblik: *Z tego pieca będzie chleb*, što znači da će biti nešto od čega.

U **političkome značenju** negativan odnos vlasti prema puku poznat je još iz rimsko-goba doba kad se puku davalo *panem et circenses*, što je u oba jezika prevedeno kao: *kruha i igara; chleba i igrzysk*.

4. Zaključak

Dva uspoređivana jezika pokazuju velike sličnosti koje su temeljene na zajedničkim kulturnim krugovima pa su najbliži biblijski i seoski pragmafrazemi koji su i najfrekvenciji u poljskom i hrvatskom jeziku i uglavnom imaju pozitivne konotacije. Međutim, niz novih pragmafrazema funkcionira i u gradskome životu gdje dobiva negativne konotacije. U žargonskome rječniku kruh ima ironično i šaljivo značenje (u hrvatskome tako označuje drogu, a u poljskome votku). Neutralno značenje imaju nazivi žitarica (*chlebowiec, kruševac, krušarice*), biljaka, kruha kao živežne namirnice u izravnome značenju, dok u prenesenom značenju kruh može imati emotivno pozitivna i negativna značenja.

Iako kruh u izravnom i prenesenom značenju predstavlja temelj ljudske egzistencije, većina pragmafrazema ima negativnu konotaciju i kruh kao njihova sastavnica označuje bezvrijednost, neskromnost, lijenost, siromaštvo, osiromašivanje, prostituiranje, političko iskorištavanje.

LITERATURA

- Adamec, P., 1973: Tři roviny modálnosti a jejich vztah k aktuálnímu členění, *Otázky slovanské syntaxe III*, Universita J. E. Purkyně, Brno, 141–147.
- Anić, V., 1991¹, 1998³: *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb.
- Anić, V., 2004: *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb.
- Anić, V., Goldstein, I., 1999: *Rječnik stranih riječi*, Novi Liber, Zagreb.
- Anić, V., Silić, J., 2001: *Pravopis hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Arndt and Janney, 1987: *InterGrammar*, Mouton de Gruyter, New York.
- Aspekte der Modalpartikeln*, 1977, ed. H. Weydt, Tübingen – Niemeyer.
- Bąba, S. et al., 1995: *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, PWN, Warszawa.
- Bąba, S., Dziamka, G., Liberek, J., 1995: *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, PWN, Warszawa. = PSFJP
- Bąba, S., Liberek, J., 2001: *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, PWN, Warszawa.
- Babajceva, Maksimov 1981 = Бабайцева, Б. Б., Максимов, Л. Ю., 1981: *Современный русский язык II. Синтаксис*, Просвещение, Москва.
- Babić, S., 1986: *Tvorba riječi u hrvatskome književnom jeziku*, JAZU, Zagreb.
- Babić, S., Brozović, D., Moguš, M., Pavešić, S., Škarić, I., Težak, S., 1991: *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*, HAZU – NZ Globus, Zagreb.
- Babić, S., Finka, B., Moguš, M., 1996⁴, 2000⁵: *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb.
- Badurina, L., Marković, I., Mićanović, K., 2007: *Hrvatski pravopis*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Bălgarski tălkoven rečnik 2004 = Български тълковен речник*, 2004, доп. Д. Г. Попов, Наука и изкуство, София. = BTR
- Bańko, M., 2004: *Słownik porównań*, PWN, Warszawa.
- Bańkowski, A., 2000a: *Słownik języka polskiego*, A–K, sv. 1, PWN, Warszawa.
- Bańkowski, A., 2000b: *Etymologiczny słownik języka polskiego*, sv. A–K, PWN, Warszawa.
- Barić, E., Lončarić, M., Malić, D., Pavešić, S., Peti, M., Zečević, V., Znika, M., 1995: *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb. = HG
- Bartmiński, J. et al., 1999: Ojczyzna w polskim i rosyjskim językowym obrazie świata, *Etnolingwistyka nr. 11*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 25–50.
- Basaj, M., 1982: Z problematyki słownika frazeologicznego czesko-polskiego, u: *Statość i zmienność związków frazeologicznych*, red. A. M. Lewicki, Lublin, 7–15.
- Bauer, J. Mrázek, R., Žaža, S., 1960: *Průruční mluvnice ruštiny pro Čechy II. Skladba*, SPN, Praha. = BMŽ
- Bauer, J., Grepl, M., 1970: *Skladba spisovně češtiny*, SPN, Praha. = BG
- Belaruska-ruski slovník 1962 = Беларуская-рускі слоўнік*, 1962, red. К. К. Крапіва, Дзяржаўнае выдавецтва замежных і нацыянальных слоўнікаў, Москва. = BRS
- Běličová, H., Uhlířová, L., 1996: *Slovanská věta*, Euroslavica, Praha.
- Belošapková 1977 = Белошাপкова, В. А., 1977: *Современный русский язык. Синтаксис*, Высшая школа, Москва.
- Benešić, J., 1949: *Hrvatsko-poljski rječnik*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.

- Benešić, J., 1985: *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do Ivana Gorana Kovačića*, sv. 1–2, JAZU, Zagreb.
- Berger, T.: *Deutsche Einflüsse auf das grammatische System des Tschechischen*; <http://homepages.uni-tuebingen.de/tilman.berger/Publicationen/BergerCottbus.pdf>
- Bible svatá. Podle posledního vydání z roku 1613*, 1933: ČBS, Praha.
- Biblická konkordance*², 1933: ČBS, Praha.
- Bilodid 1969 = Білодід, І. К., 1969: *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*, Наукова думка, Київ.
- Bobrova 1999 = Боброва, А. В., 1999: *Грамматика русского языка*, Цитадель, Москва.
- Bogdanov 1977 = Богданов, В. В., 1977: *Семантико-синтаксическая организация предложения*, Наука, Москва.
- Boguslawski, A., Karolak, S., 1973: *Gramatyka rosyjska w ujęciu funkcjonalnym*, Warszawa.
- Bol'soj enciklopedičeskij slovar' 2000 = Большой энциклопедический словарь, Языкознание*, Большая Российская энциклопедия, Москва.
- Bol'soj tolkovyj slovar' russkogo jazyka 2000 = Большой толковый словарь русского языка*, red. С. А. Кузнецов, Норинт, Санкт-Петербург.
- Bondarko 1976 = Бондарко, А. В., 1976: *Теория морфологических категорий*, Наука, Ленинград.
- Bondarko 1983 = Бондарко, А. В., 1983: Проблемы и методы сопоставительного изучения грамматических категорий в славянских языках, *IX международный съезд славистов*, Киев, 34–47.
- Boniecka, B., 1976: O pojęciu modalności, *Język polski* LVI, 99–110.
- Boryś, W., 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Breznik, A., 1931: Vpliv slovenskih slovarjev na srbskohrvatske, *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*, VIII: 16–67, Ljubljana.
- Brlek, M., 1987: *Leksikograf Joakim Stulli*, JAZU, Zagreb.
- Brozović, D., 1970: *Standardni jezik: teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Brozović, D., 1974: Češki standardni jezik kao etalon u doba slavenskih narodnih preporoda, u: *Slovanské spisovné jazyky v době obrození*. UK, Praha, 39–48.
- Brozović, D., 1991: Fonologija hrvatskoga književnog jezika, u: *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*, HAZU – NZ Globus, Zagreb, 379–452.
- Brozović D., 1996: Sociolingvistika prema genetskoj i tipološkoj lingvistici, *Suvremena lingvistika* 41–42, 87–94.
- Brozović, D., 2001: Načelno o pravopisnim načelima, *Vijenac* 9, br. 183, 6.
- Brozović D., 2004: O dijalektologiji kao jezikoslovnoj disciplini, *Suvremena lingvistika* 57–58, 1–12.
- Brozović, D., 2006: *Neka bitna pitanja hrvatskoga jezičnog standarda*, Školska knjiga, Zagreb.
- Brückner, A., 1957: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Brückner, A., 1985: *Etymologiczny słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa.
- Врусун, Жовтобрюх, Майборода 1987 = Брицин, М. Я., Жовтобрюх, М. А., Майборода, А. В., 1987: *Порівняльна граматики української і російської мов*, Вища школа, Київ.
- Bugaj, A., 2001: Językowy obraz domu w piosenie turystycznej, *Poradnik Językowy* 9, 18–33.

- Bujas, Ž., 2001: *Veliki hrvatsko-engleski rječnik*, NZ Globus, Zagreb.
- Bulahovs'kyj 1977 = Булаховський, Л. А., 1977: *Українська мова. Вибрані твори 1–5*, sv. 2, Київ, 255–256.
- Buttler, D., 1982: Pojęcie wariantów frazeologicznych, u: *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, red. A. M. Lewicki, Lublin, 276–290.
- Caruk 1998 = Царук, О., 1998: *Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри*, Наука і освіта, Дніпропетровськ.
- Chevalier, J., Gheerbrant, A., 1987: *Rječnik simbola*, Nakladni zavod Matice hrvatske i Mladost, Zagreb. = RS
- Chlebda, W., 2001: Frazematyka, u: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, 335–342.
- Cocagnac, M., 2002: *Biblijski simboli. Teološki pojmovnik*, AB, Zagreb.
- Coseriu, E., 1980: Partikeln und Sprachtypen. Zur strukturell-funktionellen Fragestellung in der Sprachtypologie, *Wege zur Universalien Forschung*, Tübingen.
- Čermák, F., 1982: *Idiomatika a frazeologie češtiny*, Karolinum, Praha.
- Čermák, F., 1985: Funkce v idiomatice a frazeologii, u: *Z problémů frazeologie polskiej i słowiańskiej III*, red. Basaj, M., Ossolineum, Wrocław – Warszawa.
- Čermák, F., 2007: *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*, Karolinum, Praha.
- Čermák, F., Hronek, J., Machač, J., 1983., 1998., 1994.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky I. Přírovnání, II. Výrazy neslovesné, III. Výrazy slovesné*, Academia, Praha. = SČFI
- Český národní korpus – SYN2000 (2005), Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha; WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>. = ČNK2000
- Český národní korpus – SYN2005 (2005), Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha; WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>. = ČNK2005
- Český národní korpus – SYN2006pub (2005), Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha; WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>. = ČNK2006
- Čukalov 1960 = Чукалов, С. К., 1960: *Българско-руски речник*, Наука и изкуство, София. = ČBR
- Čukalov 1972 = Чукалов, С. К., 1972: *Русско-болгарский словарь*, Русский язык, Москва. = ČRB
- Dalewska-Greń, H., 1997: *Języki słowiańskie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Daneš, F., Hlavsa, Z. et al., 1981: *Větné vzorce v češtině*, Academia, Praha.
- Dokulil, M., 1954: K modální výstavbě věty, *Studie a práce lingvistické I*, Praha, 255–262.
- Dukat, V., 1937: Rječnik Mažuranića i Užarevića, *Rad JAZU* 257, Zagreb, 83–132.
- Đurovič, E., 1956: *Modalnost'*, Bratislava.
- Dvoňč, L., 1968: K systému dvojhlások v spisovnej slovenčine, *Slovenská reč* 33, 187–190.
- Dvoňčová, J., Jenča, G., Král', Á., 1969: *Atlas slovenských hlások*, SAV, Bratislava.
- Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, 1978, red. S. Urbańczyk, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. = EJP
- Etymologický slovník slovanských jazyků*, 1973–1980, ČSAV, Praha.
- Farmer, D. H., 1980: *The Oxford Dictionary of Saints*, Oxford.
- Filipec, J., Čermák, F., 1985: *Česká lexikologie*, Academia, Praha. = ČL
- Fillmore, Ch., 1981: Дело о падеже (The case for case), u: *Новое в зарубежной лингвистике* 10, Прогресс, Москва, 369–495.

- Fink, Ž., 1994: *Adjektivni frazeologizmi u ruskom i hrvatskom jeziku*, doktorska disertacija (rukopis), Zagreb.
- Fink, Ž., 1998: Leksikografska obrada frazema tipa 'biti dobra srca' i 'čovjek dobra srca', *Filologija* 30–31, 199–207.
- Fink 2000 = Финк, Ж., 2000: Восточнославянские языки в хорватской лексикографии, *Вестник Международного славянского университета*, серия Филология, том III, 1, Харьков, 31–34.
- Fink-Arsovski, Ž., 2002: *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. FF press, Zagreb. = PF
- Fink-Arsovski, Ž., 2003: Hvatamo li za bradu Boga ili boga? O jednom pravopisnom problemu u frazeologiji, *Filologija* 36–37, 139–148.
- Fink-Arsovski, Ž. et al., 2005: *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*, Knjigra, Zagreb. = HSRPF
- Fouilloux, D. et al., 1999: *Rječnik biblijske kulture*, AGM, Zagreb. = RBK
- Frančić, V., 1956: *Srpskohrvatsko-poljski rječnik*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Franolić, B., 1985: *A Bibliography of Croatian Dictionaries*, Nouvelles Editions Latines, Paris.
- Fuderer 2008 = Фудерер Т., 2008: Кваліфікаційні ознаки суржику крізь призму мовних контактів, *Науковий вісник Херсонського державного університету, Серія Лінгвістика, Збірник наукових праць*, Видавництво ХДУ, Херсон, 172–179.
- Gak 1976 = Гак, В. Г., 1976: К диалектике семантических отношений в языке, в: *Принципы и методы семантических исследований*, Наука, Москва.
- Gignal, M., 2006: Z tego pieca będzie chleb, *Goniec Polski* br. 118 (www.goniec.com)
- Gignal, M., 2006: Chleb nasz powszedni, *Goniec Polski* br. 118 (www.goniec.com)
- Gloger, Z., 1996: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Głowińska, K., 2000: *Popularny słownik frazeologiczny*, PWN, Warszawa.
- Gluhak, A., 1993: *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagreb.
- Godyń, J., 1997: *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*, PWN, Kraków – Warszawa.
- Golovin 1955 = Головин, Б. Н., 1955: К вопросу о сущности грамматической категории, *Вопросы языкознания* 1, 117–124.
- Gorpinič 1986 = Горпинич, В. А., 1986: *Русский язык. Синтаксис*, Вища школа, Київ.
- Grammatika ruskogo jazyka* 1960 = *Грамматика русского языка I: Фонетика и морфология*, 1960, Инст. рус. языка АН СССР, Москва.
- Grammatika ruskogo jazyka* 1980 = *Грамматика русского языка II. Синтаксис*, 1980, АН, Москва. = GRJ
- Grammatika sovremennogo ruskogo literaturnogo jazyka* 1970 = *Грамматика современного русского литературного языка*, 1970, АН СССР, Москва. = GSRLJ
- Grepl, M., 1962: Citová stránka výpovědi, *Slavica pragensia IV, AUC*, Praha, 307–312.
- Grepl, M., 1973: К подстатě modálnosti, *Otázky slovanské syntaxe III*, Universita J. E. Purkyně, Brno, 23–38.
- Grepl, M., 1979: Někteřé problémy jistotní modalitě, *Slovo a slovesnost* XL, 102–104.
- Grepl, M., Karlík, P., 1986: *Skladba spisovné češtiny*, SPN, Praha.
- Grochowski, M., Karolak, S., Topolińska, Z., 1984: *Gramatyka współczesnego języka polskiego, Składnia*, PWN, Warszawa.

- Gryščenko 1997 = Грищенко, А. П. et al., 1997: *Сучасна українська літературна мова*, Вища школа, Київ.
- Grzegorzczkova, R. et al., 1984: *Gramatyka współczesnego języka polskiego, Morfologia*, PWN, Warszawa.
- Gvozdev 1967 = Гвоздев, А. Н., 1967³: *Современный русский литературный язык I*, Просвещение, Москва.
- Gvozdev 1968 = Гвоздев, А. Н., 1968: *Современный русский литературный язык II. Синтаксис*, Просвещение, Москва.
- Habijanec, S., 2008: Fonološki opis hrvatskoga dvoglasnika i slovačkih dvoglasnika, *Govor* XXV, 45–54.
- Hadrovics, L., 1992–1993: Razvoj hrvatskog rječničkog blaga u 19. i 20. stoljeću, *Filologija* 20–21, Zagreb, 153–164.
- Havránek, B., 1963: *Studie o spisovném jazyce*, ČSAV, Praha.
- Havránek, B., 1965: Die sprachlichen Beziehungen zwischen dem Tschechischen und Deutschen, u: *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur*. Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Akademie – Verlag, Berlin, 15–19.
- Hekman, J., 1996: Razgovori: Josip Silić. Hrvatski iz računala, *Vijenac* 4, br. 77–78, 8–9.
- Helbig, G., Buscha, J., 2001: *Deutsche Grammatik*. Langenscheidt, Berlin und München.
- Hercigonja, E., 1994: *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Hessen, D., Stypuła, R., 1979: *Wielki Słownik Polsko-Rosyjski*, Moskwa – Warszawa.
- Horecký, J., 1974: Povaha dvojhlasok v slovenčine, *Jazykovedné štúdie XII. Peciarov zborník*, red. J. Ružička, Veda – SAV, 49–52.
- Hrvatski nacionalni korpus – HNK v20*. (2005), Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta, Zagreb; WWW: < <http://hnk.ffzg.hr> >. = HNK
- Hudeček, L., Mihaljević, M., 1997: Frazeologija u općem rječniku (leksikografske dvojbe i mogućí odgovori), *Filologija* 28, 21–34.
- Istorija ukrajins'koji movu* 1978 = *Історія української мови. Морфологія* 1978, Наукова думка, Київ.
- Istorija ukrajins'koji movu* 1996 = *Історія української мови: Хрестоматія*, 1996, red. С. Я. Срмоленко, А. К. Мойсієнко, Либідь, Київ.
- Ivanova 2000 = Иванова, В. Ф., 2000: Орфография u: *Большой энциклопедический словарь. Языкознание*, Большая Российская энциклопедия, Москва, 350–351.
- Ivanović, Petranović 1967 = Иванович, С., Петранович, Ї., 1967: *Русско-сербскохрватский словарь / Руско-српскохрватски речник*, Издательство Советская энциклопедия, Москва.
- Ivir, V., 1985: *Teorija i tehnika prevodenja*, Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad.
- Ivšić, S., 1970: *Slavenska poredbena gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Jakobson, R., 1931: Z fonologie spisovné slovenštiny, *Slovenská miscellanea*, red. J. Jirásek, F. Tichý, Universum, Bratislava, 155–163.
- Jedlička, A., 1971: Praška škola i problematika standardnih jezika, osobito slavenskih, *Zadarska revija* 20, br. 2, 81–95.
- Jelaska, Z., 2004: *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

- Jelaska, Z., 2005: Dvoglasnik ili dva glasa? u: *Od fonetike do etike*, red. I. Pranjković, Disput, Zagreb, 83–97.
- Jelínek, M., 2000: Der Purismus in der Entwicklung der tschechischen Schriftsprache im 19. und 20. Jahrhundert, u: *Deutsch-tschechische Sprachbeziehungen: Germanismen – Personennamen – Ortsnamen*, S. Roderer Verlag, Regensburg, 9–63.
- Jernej, J., 1992–1993: O klasifikaciji frazema, *Filologija* 20–21, 191–197.
- Jeruzalemska Biblija*, 1996, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Jezični savjetnik s gramatikom*, 1971, Matica hrvatska, Zagreb. = JS
- Język a Kultura 13, Językowy obraz świata i kultura*, 2000, red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Językoznawstwo kognitywne II. Zjawiska pragmatyczne*, 2001, red. W. Kubiński, D. Stanulewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Jodłowski, S., 1971: Istota, granice i formy jezykowe modalności, *Studia nad częściami mowy*, Warszawa, 115–146.
- Jodłowski, S., 1976: *Podstawy polskiej składni*, PWN, Warszawa.
- Jonke, Lj., 1954: Šulekova briga o hrvatskoj naučnoj terminologiji, *Zbornik radova*, knj. II: Filozofski fakultet, Zagreb, 67–81.
- Jonke, Lj., 1955: Slavenske pozajmljenice u Šulekovu “Rječniku znanstvenog nazivlja”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta* III, Zagreb, 71–82.
- Jonke, Lj., 1964: *Književni jezik u teoriji i praksi*, Znanje, Zagreb.
- Jonke, Lj., 1965: Češki jezični elementi u hrvatskosrpskom književnom jeziku, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Znanje, Zagreb.
- Jonke, Lj., 1971: Slavenske pozajmljenice u Šulekovu “Rječniku znanstvenoga nazivlja”, *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Jurančić, J., 1982: Konfrontacija slovenačkog i srpskohrvatskog rečničkog fonda u leksikografiji, *Leksikografija i leksikologija*, Zbornik referata, SANU, Filološki fakultet u Beogradu, Matica srpska, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Beograd – Novi Sad, 83–89.
- Kacnel’son 1972 = Качнельсон, С. Д., 1972: *Типология языка и речевое мышление*, Наука, Ленинград.
- Kačala, J., 1976: Gramatická a sémantická perspektíva vety, *Jazykovedný časopis* 27, 9–18.
- Kačić, M., 1994: Hrvatski glagolski sustav, *Suvremena lingvistika* 37, 59–74.
- Kania, S., 1995: *Słownik argotyzmów*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Karolak, S., 1972: *Zagadnienia składni ogólnej*, PWN, Warszawa.
- Katičić, R., 1973–1974: O purizmu, *Jezik*, god. XXI, 3–4, Zagreb, 84–90.
- Katičić, R., 1986: *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, JAZU – Globus, Zagreb.
- Katičić, R., 1994: *Na ishodištu*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Klemensiewicz, Z., 1969: *Zarys składni polskiej*, PWN, Warszawa.
- Kłosińska, A., Sobol, E., Stankiewicz, A., 2005: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, PWN, Warszawa.
- Kluge, F., 1967²⁰: *Etimologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin.
- Koneski 1981 = Конески, Б., 1981: *Граматика на македонскиот литературен јазик I–II*, Култура, Скопје.
- Kopečný, F., 1958: *Základy české skladby*, SPN, Praha.

- Koseska Toszewa, V., Mindak, J., 1984: O dwóch kategoriach modalnych w bułgarskim, polskim i serbochorwackim, *Studia konfrontatywne polsko-południowosłowiańskie, Slavica* 42, 75–102. = KTM
- Kráľ, Á., 1988: *Pravidlá slovenskej výslovnosti*, SPN, Bratislava.
- Kráľ, Á., 2005: *Pravidlá slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník*, Matica slovenská, Martin.
- Kráľ, Á., Sabol, J., 1989: *Fonetika a fonológia*, SPN, Bratislava.
- Kratkaja russkaja grammatika* 1989 = *Краткая русская грамматика*, 1989, Русский язык, Москва.
- Krátky slovník slovenského jazyka*, 2003⁴, red. J. Kačala, M. Pisárčiková, Veda, Bratislava.
- Křížková, H., 1973a: Větná paradigmatica a modalita, *Slavica Slovaca* 8, Bratislava, 15–28.
- Křížková, H., 1973b: Větné typy a tzv. jistotní modalita, *Slavica Pragensia*, Praha, 107–114.
- Крымс'кыж 1996 = Крымський, А., 1996: Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася, *Історія української мови: Хрестоматія*, Либідь, Київ.
- Kučerenko 2003 = Кучеренко, І. К., 2003: *Теоретичні питання граматики української мови*, Поділля, Вінниця.
- Kurczewski, J., 1997: Dom i jego przeciwieństwa. Szkic zagadnienia, u: *Obraz domu w kulturach słowiańskich*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, 7–14.
- Kuznjecova 1999 = Кузнєцова, Т. В., 1999: *Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті*, Київський держ. лінгвістичний університет, Київ.
- Labocha, J., 1995: *Gramatyka polska III, Składnia*, Księgarnia Akademicka, Kraków. = L *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 1979, SN Liber, Kršćanska sadašnjost i Institut za povijest umjetnosti, Zagreb.
- Lewicki, A. M., 1983: Słownik a gramatyka w leksykograficznym opisie związków frazeologicznych, u: *Typy opisów gramatycznych języka. Materiały polsko-czeskiej sesji naukowej*, Jabłonna 15.–17. XI. 1983., 82–85.
- Lisac, J., 2003: Čakavski, kajkavski i štokavski glagolski sustav, *Zagrebačka slavistička škola. Zbornik radova 2002*, HFD, Zagreb, 64–69.
- Lomtev 1971 = Ломтев, Т. П., 1971: Система модальных грамматических категорий предложения, *Sesja naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich w Krakowie w dniach 3–5 grudnia 1969*, Wrocław, 101–111.
- Lyons, J., 1977: *Semantics*, sv. II, London.
- Maćkiewicz, J., 1999: Co to jest “językowy obraz świata”, *Etnolingwistyka nr. 11*, Wydawnictwo Uniwersytatu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 7–24.
- Malczewski, J., 1991: Ortografia, u: *Szkolny słownik nauki o języku*. Warszawa, 138.
- Mały słownik języka polskiego*, 1999, red. E. Sobol, PWN, Warszawa.
- Maretić, T., 1892: Ruske i češke riječi u kniževnom hrvatskom jeziku, *Rad JAZU* 108, Zagreb, 68–98.
- Maretić, T., 1924: *Jezični savjetnik*, Znanstvena djela za opću naobrazbu 7, Zagreb.
- Maretić, T., 1931: *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, sv. X., JAZU, Zagreb.
- Маршэўская, Піваварчык, Садоўская 2006 = Маршэўская В. В., Піваварчык І. В., Садоўская А.С., 2006: Білінгвізм і моўная інтэрферэнцыя, *Беларуская мова. Прафесійная лексіка: дапам.: аўт.-склад.*, ГрДУ, Гродна.

- Matešić J., 1992–1993: Frazemi s komponentom vlastitog imena u hrvatskom jeziku, *Filologija* 20–21, 293–297.
- Matešić, J. et al., 1989: *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb – Verlag Otto Sagner, München.
- Matešić, J., 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb. = FRHSJ
- Matešić, M., 2009: Odras globalizacije u najnovijem hrvatskom pravopisu, u: *Lice i naličje globalizacije*, red B. Kryžan-Stanojević, Zagreb, 103–110.
- Medvedjev 1964 = Медведєв, Ф. П., 1964: *Нариси з української історичної граматики*, ХДУ, Харків.
- Menac, A., 1970–1971: O strukturi frazeologizma, *Jezik XVIII*, 1, 1–4.
- Menac, A., 1972: Svoje i posuđeno u frazeologiji, *Strani jezici* 1, 9–18.
- Menac, A., 1978: Neka pitanja u vezi s klasifikacijom frazeologije, *Filologija* 8, 219–226.
- Menac, A., 1994: Frazeologija u različitim tipovima jednojezičnih hrvatskih rječnika, *Filologija* 22–23, 161–168.
- Menac, A., 2005: Element smiješnoga u frazeologiji, u: *Грани слова, сборник научных статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенка*, Москва, 227–229.
- Menac, A., 2007: *Hrvatska frazeologija*, Knjigra, Zagreb.
- Menac, A., Fink-Arsovski, Ž., Venturin, R., 2003: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Naklada Ljevak, Zagreb. = HFR
- Menac, A., Pintarić, N., 1986: *Hrvatskosrpsko-poljski frazeološki rječnik*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta, Zagreb.
- Menac, A., Sesar, D., Kuchar, R., 1986: *Hrvatskosrpsko-češko-slovački frazeološki rječnik*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta, Zagreb.
- Menac, A., Sesar, D., Kuchar, R., 1998: *Hrvatsko-češko-slovački frazeološki rječnik s indeksom čeških i slovačkih frazema*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta, Zagreb.
- Menac, A., Trostinska, R. I., 1985: *Hrvatskosrpsko-rusko-ukrajinski frazeološki rječnik*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta, Zagreb.
- Menac-Mihalić, M., 2005: *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj*, Školska knjiga i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Mikić, P., Škara, D., 1992: *Kontrastivni rječnik poslovice*, August Cesarec – Školska knjiga, Zagreb.
- Mirowicz, A., 1948: O partykułach, ich zakresie i funkcji, *Biuletyn PTJ* 8, 134–148.
- Mirowicz, A., 1956: Pojęcie modalności gramatycznej i kwestia partykuł, *Biuletyn PTJ* 15, 81–92.
- Mirowicz, A., 1980: *Wielki słownik rosyjsko-polski*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Mjačkoŭskaja 2007 = Мячкоўская, Н., 2007: Трасянка ў кантынууме беларускіх ідыялектаў: хто і калі размаўляе на трасянцы?, *Веснік БДУ*. Сер. 4, №1, Мінск.
- Mluvnice češtiny 2*, Tvarosloví, 1986, Academia, Praha.
- Mluvnice češtiny 3*, Skladba, 1987, Academia, Praha.
- Moguš, M. et al., 1999: *Hrvatski čestotni rječnik*, Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta i Školska knjiga, Zagreb.
- Moguš, M., Pintarić, N., 2002: *Poljsko-hrvatski rječnik / Słownik polsko-chorwacki*, Školska knjiga, Zagreb.
- Mokienko 1980 = Мокиенко, В. М., 1980: *Славянская фразеология*, Высшая школа, Москва.

- Mokienko, Nikitina 2001 = Мокиенко, В. М., Никитина, Т. Г., 2001: *Большой словарь русского жаргона*, Норинт, Санкт-Петербург.
- Mološnaja 2001 = Молошная, Т. Н., 2001: *Грамматические категории глагола в современных славянских литературных языках*, РАН, Москва.
- Monastyreč'ka 2007 = Монастирецька, Г., 2007: Структурно-семантична специфіка реалізаторів опативності, *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*, sv. 16, Східний видавничий дім, Донецьк, 169–175. = GM
- Mosiółek-Kłosińska, K., Ciesielska, A., 2001: *W kilku słowach. Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa.
- Muhvić-Dimanovski, V., 1992: Prevedenice – jedan oblik neologizama, *Rad HAZU*, knj. 446, Zagreb, 93–205.
- Muhvić-Dimanovski, V., 1993: Neki problemi prezentacije frazeologizama u frazeološkim i općim rječnicima, *Filologija* 20–21, 323–329.
- Müldner-Nieckowski, P., 2003: *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Świat Książki, Warszawa.
- Muljačić, Ž., 1968a: Teorija jezičnog kalka, *Radovi Filozofskog fakulteta* 7, Zadar, 5–19.
- Muljačić, Ž., 1968b: Tipologija jezičnoga kalka, u: *Radovi – Razdio lingvističko-filološki* (4), sv. 7., Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, poseban otisak.
- Muljačić, Ž., 1971: Sui veri e sui presunti romanismi del serbo-croato, *Die Welt der Slaven*, 42–46.
- Nagórko, A., 2004: Ekolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru, u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 30, 131–143.
- Newerkla, S. M., 2004: *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch*. Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main.
- Niewiadomski, D., 1988: I. Kubiak, K. Kubiak: *Chleb w tradycji ludowej*, Warszawa 1981, u: *Etnolingwistyka 1*, Uniwersytet M. Curie-Skłodowskiej, Lublin, 185–190.
- Nikolajeva 1985 = Николаева, Т. М., 1985: *Функции частиц в высказывании – на материале славянских языков*, Наука, Москва.
- Nimčuk 2002 = Німчук, В. В., 2002: Проект змін в українському правописі, *Мовознавство. Міжнародний конгрес українців*, Київ.
- Obraz domu w kulturach słowiańskich*, 1997, red. T. Dąbek-Wirgowa, A. Makowiecki, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Oravec, J., Bajzíkóvá, E., 1982: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax*, SPN, Bratislava.
- Osmojezični enciklopedijski rječnik*, 1987, red. T. Ladan, JLZ Miroslav Krleža, Zagreb. = OER
- Ostaszewska, D., Tambor, J., 1997: *Podstawowe wiadomości z fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego*, Katowice.
- Otázky slovanské syntaxe III*, 1973, Universita J. E. Purkyně, Brno.
- Panevova, J., Benešova, E., Sgall, P., 1971: *Čas a modalita v češtině*, UK, Praha.
- Panevová, J., 2002: Pravopis, u: *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha, 337.
- Pauliny, E., 1943: *Štruktúra slovenského slovesa. Štúdia lexikálno-syntaktická*, SAVU, Bratislava.
- Pauliny, E., 1968: *Fonológia spisovnej slovenčiny*, SPN, Bratislava.
- Pauliny, E., Ružička, J., Štolc, J., 1968: *Slovenská gramatika*, SPN, Bratislava. = PRŠ
- Pennick, N., 1994: *Rok, tradice a svátky*, Dita, Praha.

- Pintarić, N., 1991: Gestosłowy pozdrowieniowe w języku chorwackim i polskim, u: *Język, literatura, kultura Słowian dawniej i dziś*, red. J. Świdziński, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, 151–164.
- Pintarić, N., 2002: *Pragmemi u komunikaciji*, Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, FF press, Zagreb.
- Pintarić, N., 2003: Языковая картина дома в хорватском, польском и русском языках, *Filologija* Nr. 8, Šiaulių Universitetas, Šiauliai, 86–92.
- Pintarić, N., 2004: Значение хлеба в хорватской, польской и русской фразеологии, u: *Istorinai tekstai ir vietos kultura*, Šiauliai, Ryga, 107–116.
- Pintarić, N., 2005: Pragmemi i frazopragmemi sa sastavnicom *Bog, Riječ* br. 11 sv. 2, Rijeka, 72–83.
- Pisarkowa, K., 1972: Z historii polskich zdań rozkazująco-proszących (Przykład leksykalizacji i gramatykalizacji), *Z polskich studiów slawistycznych, ser. IV, Językoznawstwo*, 35–41. = P
- Pitřa, P., 1992: *Čechy a jejich svatí*, AVED, Praha.
- Pivtorak, Skopnenko 2006 = Півторак, Г. П., Скопненко, О. І., 2006: *Білорусько-український словник*, Довіра, Київ. = PS
- Польско-српски речник / Słownik polsko-serbski*, 1999., red. Ђ. Живановић et al., САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Porov 1974 = Попов, К., 1974: *Съвремен български език. Синтаксис*, Наука и изкуство, София.
- Popović, M., 1982: Što je *-te* u 2. licu množine imperativa u ruskom i hrvatskosrpskom jeziku?, *Filologija* 10, 221–232.
- Popović, M., 1985: Jednomorfemske riječi i korijenski morfem. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 20, 55–59.
- Popović, M., Trostinska, R. I., 1987: Pokušaj određivanja tipoloških i genetskih podudarnosti u petnaest frazeologizama hrvatskosrpskog, ruskog, ukrajinskog, poljskog, češkog i slovačkog jezika, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 22, 67–83.
- Popović, M., Trostinska, R. I., 1988: O međujezičnoj (hrvatskosrpsko-ruskoj) homonimiji, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 23, 53–62.
- Popović, M., Trostinska, R. I., 1989: O međujezičnoj hrvatskosrpsko-ukrajinskoj homonimiji, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 24, 71–80.
- Popović, M., Trostinska, R. I., 1990: Morfologija imenica ukrajinskoga jezika, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 25, 49–72.
- Popović, M., Trostinska, R. I., 1991: O glagolskom *se* u hrvatskom (i analogu u ruskom i ukrajinskom), *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 26, 23–26.
- Popović, M., Trostinska, R. I., 1992–1993: Tvorba budućeg vremena u hrvatskom, ruskom i ukrajinskom književnom jeziku, *Filologija* 20–21, 263–273.
- Popović, M., Trostinska, R. I., 1993: Hrvatsko-ukrajinsko-ruske jezične paralele: O morfemu-satelitu i morfemoidu-satelitu, *Croatica* 37/38/39, 303–309.
- Popović, M., Trostinska, R. I., 1993a: O međujezičnoj homonimiji hrvatskosrpsko-ruskoj i hrvatskosrpsko-ukrajinskoj, *Rječnik i društvo* (Zbornik radova HAZU), Zagreb, 299–305.
- Popović, M., Trostinska, R. I., 1997: Glagoli u hrvatskom prema glagolima u ruskom i ukrajinskom jeziku, *Prvi hrvatski slavistički kongres 1* (Zbornik radova), Zagreb, 355–364.

- Popović, M., Trostinska, R. I., 1999: O grafemu (na primjerima hrvatske, ruske i ukrajinske grafije), *Studia Savariensia 1*, Zagreb – Szombathely, 5–20.
- Popović, M., Trostinska, R. I., 2001: O morfemu satelitu u slavenskim jezicima, u: *Drugi hrvatski slavistički kongres* (Zbornik radova I), HFD, Zagreb, 573–575.
- Popović, M., Trostinska, R. I., 2003: Frazеологизми: 1. inverzivni ili reverzibilni, 2. међујезична frazeološka homonimija, 3. homoleksija, *Zbornik Psiholingvistika i kognitivna znanost u hrvatskoj primijenjenoj lingvistici*, red. D. Stolac, N. Ivanetić, B. Pritchard, Zagreb – Rijeka, 625–634.
- Popović, M., Trostinska, R. I., 2005: I fonem je znak, *Od fonetike do etike* (Zbornik radova), Zagreb, 75–81.
- Поповућ, Тростинска 2007 = Попович, М., Тростинська Р., 2007: Українська й хорватська літературні мови (фонологічні, морфонологічні, морфологічні проблеми), *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур (Пам'яті академіка Леоніда Булаховського)*, Збірник наукових праць (2006), Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київ, 167–177.
- Praktični biblijski leksikon*, 1997, red. A. Grabner-Heider, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Pranjković, I., 1993: *Hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Pranjković, I., 1995: *Sintaksa hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Pranjković, I., 1997–1998: Je li dugi refleks jata fonem ili morfonem, *Jezik 45*, 192–195.
- Pranjković, I., 2003: Glagolske kategorije prema imenskima, *Zagrebačka slavistička škola, Zbornik radova 2002*: HFD, Zagreb, 9–15.
- Pranjković, I., 2006: Hrvatski jezik i biblijski stil, *Raslojavanje jezika i književnosti*, Zbornik 34. seminara Zagrebačke slavističke škole, red. K. Bagić, Zagreb, 23–32.
- Pravidla českého pravopisu*, 1998, Academia, Praha. = PČP
- Pravidlá slovenského pravopisu*, 1991, Veda, Bratislava. = PSP
- Průruční mluvnice češtiny*, 1995, Masarykova Univerzita v Brně, Nakl. Lidové noviny, Praha.
- Průruční mluvnice češtiny*, 2000, Masarykova Univerzita v Brně, Nakl. Lidové noviny, Praha.
- Putanec, V., 1991: Etimološki zahvati u djelu Matije Antuna Reljkovića (1732–1798), *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića* (Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984), JAZU, Zavod za znanstveni rad Osijek, Osijek, 171–182.
- Putanec, V., 1992: *Priručnik za proučavanje povijesti leksikografije*, Članak *Leksikografija iz Enciklopedije Jugoslavije* (sv. V, 1962), umnoženo kao rukopis, Zagreb.
- Ramač 2002 = Рамач, Ю., 2002: *Грамматика русского языка*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Rammelmeyer, M., 1975: *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden.
- Rečnik na makedonskiot jazik 1961–1966* = *Речник на македонскиот јазик*, 1961–1966, red. Б. Конески, Просветно дело, Скопје. = RMJ
- Rečnik na sãvremennija bãlgarski knižoven ezik 1955–1959* = *Речник на сãвременноя bãлгарски книжовен език*, 1955–1959, red. С. Романски, Софија. = RSBJ
- Reiter, N., 1953: Die deutschen Lehnübersetzungen im Tschechischen, *Slavistische Veröffentlichungen 3*, Osteuropa-Institut, Berlin.
- Rejzek, J., 2001: *Český etymologický slovník*, Leda, Praha. = ČES
- Ribarova, S., Vidović Bolt, I., 2005: Biblijski frazemi sa zoonimskom sastavnicom u hrvatskom, češkom i poljskom jeziku, u: *Semantika prirodnog jezika – metajezik seman-*

- tike*, Zbornik Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku, red. J. Granić, Zagreb – Split, 643–654.
- Ribarova, S., 2008: Nakolik jsou svatí „svatí“ ve frazeologii, u: *Slowo. Tekst. Czas – IX – Człowiek w przestrzeni słownika i tekstu*, Szczecin, 486–494.
- Rječnik hrvatskoga jezika*, 2000, red. J. Šonje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–XXIII*, 1880–1976, JAZU, Zagreb. = ARJ
- Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika*, 1967, sv. I–II, Matica hrvatska i Matica srpska, Zagreb – Novi Sad.
- Rozental' 1976 = Розенталь, Д. Э., 1976: *Современный русский язык I*, Высшая школа, Москва.
- Rozental' 2002 = Розенталь, Д. Э. et al., 2002⁴: *Современный русский язык*, Айрис Пресс, Москва.
- Rozental', Golub, Telenkova 1995 = Розенталь, Д. Э., Голуб, И. Б., Теленкова, М. А., 1995: *Современный русский язык*, Международные отношения, Москва.
- Rusanivs'kuj 1971 = Русанівський, В. М., 1971: *Структура українського дієслова*, Наукова думка, Київ.
- Rusanivs'kuj 1986 = Русанівський, В. М. et al., 1986: *Українська грамматика*, Наукова думка, Київ.
- Rusanivs'kuj 2002 = Русанівський, В. М., 2002: Причини занепаду староукраїнської літературної мови, Народнорозмовне джерело як матеріал художньої творчості, *Історія української літературної мови*, АртЕк, Київ, 129–148.
- Russkaja grammatika II* 1980 = *Русская грамматика II. Синтаксис*, 1980, АН СССР, Москва.
- Russkaja grammatika I* 1982 = *Русская грамматика I*, 1982, АН СССР, Наука, Москва.
- Russkij jazyk. Enciklopedija* 1979 = *Русский язык. Энциклопедия*, 1979, Советская энциклопедия, Москва.
- Russkij jazyk* 1997 = *Русский язык*, 1997, red. Е. Ширяев, Uniwersytet Opolski, Opole.
- Russkij sintaksis v sopostavlennii s češkim* 1982 = *Русский синтаксис в сопоставлении с чешским*, 1982, red. М. Kubík, SPN, Praha.
- Rusko-český slovník lingvistické terminologie*, 1960, SPN, Praha.
- Rybczyński, W., 1996: *Dom. Krótka historia idei*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Gdańsk – Warszawa.
- Rytel, D., 1982: *Leksykalne śródki wyrażania modalności w języku czeskim i polskim*, PAN, Wrocław.
- Rytel, D., 1982: Frazeologiczne warianty i synonimy ustalonych porównań w języku czeskim i polskim, u: *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, red. А. М. Lewicki, Lublin, 69–77.
- Sabljak, T., 1981: *Šatra. Rječnik šatrovačkog govora*, NZ Globus, Zagreb.
- Sabol, J., 1977: *Prozodická sústava slovenčiny*, Metodicko-výskumný kabinet československého rozhlasu, Bratislava.
- Sabol, J., 1989: *Syntetická fonologická teória*, Jazykovedný ústav E. Štúra SAV, Bratislava.
- Saloni, Z., Świdziński, M., 1985: *Składnia współczesnego języka polskiego*, PWN, Warszawa.
- Sandomirskaja, I. 1999 = Сандомирская, И., 1999: Родина, Отечество, Отчизна в дискуссионных практиках современного русского языка. Опыт анализа культурной

- идиомы, *Etnolingwistyka nr. 11*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 51–68.
- Schumann, K., 1958: Die griechischen Lehnbildungen und Lehnübersetzungen im Altbulgarischen. *Slavistische Veröffentlichungen* 16, Osteuropa-Institut Berlin, Berlin.
- Schumann, K., 1965: Zur Typologie und Gliederung der Lehnübersetzung, *Zeitschrift für slavische Philologie*, Band XXXII, Heft I, Heidelberg.
- Sesar, D., 1992: O mogućnostima kategorizacije partikula u hrvatskom jezičnom standardu, *Suvremena lingvistika*, god. 18., br. 34., 251–262.
- Sesar, D., 1992–1993: Modalni indikatori emocionalnosti na primjeru češko-hrvatskih sintaktičkih usporedbi, *Filologija* 20–21, 389–401.
- Sesar, D., 1994: O modalnim predikativima (na češkim i hrvatskim primjerima), *Primijenjena lingvistika danas*, Zbornik Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku, red. J. Mihašević Djigunović, N. Pintarić, Zagreb, 111–116.
- Sesar, D., 1996: *Putovima slavenskih književnih jezika. Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta, Zagreb.
- Sesar, D., 1996a: O modalnim aspektima nijekanja (na primjeru hrvatsko-čeških usporedbi), *Jezik i komunikacija*, Zbornik Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku, red. M. Andrijašević, L. Zergollern Miletić, Zagreb, 383–389.
- Sesar, D., 1996b: O deziderativnim iskazima u slavenskim jezicima, *Suvremena lingvistika* god. 22, br. 41–42, 561–569.
- Sesar, D., 1997: Novije hrvatske, češke, poljske i ruske sintakse u kontekstu pripadnih gramatičarskih tradicija, *Riječ* god. 3., sv. 2., 87–97.
- Sesar, D., 1998: On Interrogative Utterances in Croatian and Czech, *Dialoganalyse VI, Prag 1996., Dialogue Analysis VI, Prague 1996., Teil 1*, red. S. Čmejrková, J. Hoffmannová, O. Müllerová, J. Světlá, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 473–480.
- Sesar, D., 1998a: O mjestu i ulozi krilatica u frazeološkim rječnicima, *Filologija* 30–31, 305–312.
- Sesar, D., 2001: Modalni modeli u hrvatskom i drugim slavenskim jezicima, *Suvremena lingvistika* 1–2, 51–52, 203–218.
- Sesar, D., 2004: Slavenski jezici u XVIII. stoljeću, *Fluminensia* 1–2, 65–76.
- Silić, J., 1991: Ustrojstvo glagolske osnove, *Suvremena lingvistika* 31–32, 3–12.
- Silić, J., 1995: *Morfologija hrvatskoga jezika, udžbenik za drugi razred gimnazije*, Školska knjiga, Zagreb.
- Silić, J., Pranjković, I., 2005: *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Simeon, R., 1969: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Skok, P., 1970–1974: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb.
- Skorpenko = Скопненко, О., Мовна ситуація в Білорусі і проблеми норм білоруської літературної мови, *Державність української мови і мовний досвід світу*, <http://ruthenia.info/txt/konf/derzh2000/09.html>
- Skorupka, S., 1952: *Z zagadnień frazeologii*, PWN, Warszawa.
- Skorupka, S., 1989: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Sławski, F., 1974: *Słownik prasłowiański*, sv. I., A–B, Ossolineum, PAN, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

- Slovar' ruskogo jazyka* 1999 = *Словарь русского языка*, 1999, sv. I, red. A. П. Евгеньева, Русский язык, Москва.
- Slovenski pravopis I, Pravila*, 1997, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Slovník slovanské lingvistické terminologie*, 1977–1979, Academia, Praha.
- Slovník slovenského jazyka*, 1959–1968, SAV, Bratislava. = SSJ
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, 2006, Academia, Praha.
- Slovník spisovného jazyka českého I–IV*, 1960–1971¹, *I–VIII*, 1989², ČSAV, Praha.
- Slovník ukrajinskoi mowy* 1970–1978 = *Словник української мови*, 1970–1978, Наукова думка, Київ. = SUM
- Słownik języka polskiego*, 1978–1981, red. M. Szymczak, PWN, Warszawa. = SJP
- Słownik języka polskiego*, 1994⁹, red. M. Szymczak, PWN, Warszawa.
- Słownik ortograficzny języka polskiego*, 1994, PWN, Warszawa.
- Słownik polskich leksemów potocznych*, 2001, sv. I., red. W. Łubaś, DWN, Kraków.
- Słownik synonimów*, 1993, red. A. Dąbrówka et al., MCR, Warszawa.
- Słownik współczesnego języka polskiego*, 1996, red. B. Dunaj, Wilga, Warszawa.
- Solncev, V. M., 1981: *System a struktura v jazyce* (prev. B. Palek, Z. Palková), Academia, Praha.
- Sovremennyy russkiy jazyk* 1984 = *Современный русский язык*, 1984⁴, Высшая школа, Москва.
- Sovremennyy russkiy jazyk II* 2002 = *Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц II*, 2002, Academia, Москва.
- Spagińska-Pruszk, A., 1998: Frazeologizmy onomastyczne związane z Biblią i tradycją antyczną oznaczające sferę intelektu w języku polskim, rosyjskim i chorwackim, *Riječ* 4, 78–91.
- Stavyc'ka, Trub 2007 = Ставицька, Л. О., Труб, В. М., 2007: Суржик: суміш, мова, комунікація, *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти*, Зб. наук. пр., Ін-т укр. мови НАН України. Відділ соціолінгвістики; red. Л. Ставицька, Пульсари, Київ, 31–120.
- Stěpanova, L., 1998: *Historie a etymologie českých rčení*, Karolinum, Praha.
- Stěpanova, L., 2004: *Česká a ruská frazeologie. Diachronní aspekty*. Univerzita Palackého, Olomouc. = SČRF
- Stępnia, K., 1993: *Słownik tajemnych gwar przestępczych*, Puls, London.
- Strutyński, J., 1997: *Gramatyka polska*, Wydaw. T. Strutyński, Kraków.
- Stypuła, R., Kowalowa, G., 1976: *Podręczny słownik polsko-rosyjski*, Wiedza Powszechna – Russkij Jazyk, Warszawa – Moskva.
- Sučasna ukrajins'ka literaturna mova* 1969 = *Сучасна українська літературна мова*, 1969, Вступ. Фонетика, red. І. К. Білодід, Наукова думка, Київ.
- Sučasna ukrajins'ka literaturna mova* 1997 = *Сучасна українська літературна мова*, 1997, red. А. П. Грищенко, Вища школа, Київ.
- Sučasna ukrajins'ka literaturna mova* 2000 = *Сучасна українська літературна мова 2000²*, red. М. Я. Плющ, Вища школа, Київ.
- Svirac, M., 1998: *Darivanje kruhom u običajima Hrvata*, Družina, Zagreb.
- Szober, S., 1962: *Gramatyka języka polskiego*, PWN, Warszawa. = Sz
- Szymczak, M., 1978: *Słownik języka polskiego*, sv. I., PWN, Warszawa.
- Szymczak, M., 1993: *Słownik języka polskiego I-III*, PWN, Warszawa.

- Šahmatov, Kryms'kuj 1924 = Шахматов, О., Крымский, А., 1924: *Нариси з історії української мови*, Київ.
- Šanski 1972 = Шанский, Н. М., 1972², *Лексикология современного русского языка*, Просвещение, Москва.
- Ševel'ov 1996 = Шевельов, Ю., 1996: Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова?, *Історія української мови: Хрестоматія*, Либідь, Київ, 199.
- Ševel'ov 2002 = Шевельов, Ю., 2002: *Історична фонологія української мови*, Акта, Харків.
- Ševel'ov 2003 = Шевельов, Ю., 2003: Галицькі мовні елементи, інкорпоровані в систему сучасної української літературної мови, *Внесок Галичини у формування української літературної*, Вид. дім КМ Академія, Київ, 94–120.
- Šipka, D., 2000: *A Bibliography of Serbo-Croatian Dictionaries: Serbian, Croatian, and Bosnian Muslim*, Dunwoody Press, Springfield (Virginia, SAD).
- Škaljić, A., 1989: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.
- Škarić, I., 1985: Slovo, glas i fonem j, *Jezik* 32, br. 5, 131–138.
- Škarić, I., 1991: Jezik u pravopisu, *Jezik* 39, br. 2, 33–45.
- Škarić, I., 1996: Što s hrvatskim standardnim refleksom dugoga staroga jata? *Govor* XIII, 1–23.
- Škarić, I., 2000: Ć i Đ, *Govor* 17, br. 2, 77–104.
- Škarić, I., 2001: Kakav pravopis (između fonetike i fonologije), *Govor* 18, br. 1, 1–31.
- Škiljan, D., 1998: *Javni jezik*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Šlosar, D., 2001: Deutsch-tschechische Sprachkontakte, u: Koschmal, W., Nekula, M., Rogall, J. (Hrsg.): *Deutsche und Tschechen: Geschichte – Kultur – Politik*, Beck, München, 148–155.
- Šmilauer, V., 1966: *Novočeská skladba*, SPN, Praha. = Š
- Šulek, B., 1874–1875: *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja I–II*, Zagreb.
- Tabakowska, E., 1995: Językoznaństwo kognitywne w teorii i praktyce przekładu: oleodruk i symfonia na dwa fortepiany, u: *Między originałem a przekładem*, Kraków.
- Tabakowska, E., 2001: *Językoznaństwo kognitywne a poetyka przekładu*, Uniwersitas, Kraków.
- Tafra, B., 1995: Razgraničavanje opisnih i odnosnih pridjeva (leksikološki i leksikografski problem), u: *Jezikoslovna razdvojba*, Zagreb, 42–63.
- Tafra, B., 1997–1998: Povijesna načela normiranja leksika, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 23–24, Zagreb, 325–343.
- Tafra, B., 2005: *Od riječi do rječnika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Tafra, B., 2005a: Frazeološki izazovi, *Jezik* 52, 48–61.
- Tafra, B., 2007: Хорватско-славянские лексикографические контакты, u: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 42, Warszawa, 225–245.
- Težak, S., Babić, S., 1992: *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Tibenská, E., 1989: Kauzativne konštrukcie z hľadiska sémantickej štruktúry, *Jazykovedný časopis* 40, 21–32.
- Tibenská, E., 1991: Subjekt a jeho aktívne (činiteľské) špecifikácie, *Jazykovedný časopis* 42, 39–52.
- Tibenská, E., 2007: Vzťah lexikálnej a syntactickej sémantiky, u: *Lexikálna sémantika a derivatológia*; Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc., Prešov 5. decembra 2000., Vydavateľstvo LG, Košice, 118–124.

- Timko Đitko, O., 2008: Glagolski oblici kao izraz gramatičkih kategorija (na primjerima hrvatskog, ukrajinskog i rusinskog jezika), *Riječ* 2, 74–80.
- Toporišič, J., 1982: *Nova slovenska skladnja*, Državna založba Slovenije, Ljubljana. = T
- Toporišič, J., 1984: *Slovenska slovnica*, Obzorja, Maribor. = T
- Tošović, B., 2001: *Korelaciona sintaksa*, Institut für Slawistik, Graz.
- Trost, P., 1965: Deutsch-tschechische Zweisprachigkeit, u: *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur*. Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Akademie – Verlag, Berlin, 21–28.
- Trostyn'ska 1982 = Тростинська, Р. І., 1982: Фразеологічні паралелі в українській і хорватськосербській мовах, *Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами*, Ужгород.
- Trostyn'ska 1985 = Тростинська, Р. І., 1985: Внутрішня форма як ознака номінації вторинного іменування, *Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філологічні науки*, Харків.
- Trubeckoj 1960 = Трубецкой, Н. С., 1960: *Основы фонологии*, Издательство иностранной литературы, Москва.
- Turk, M., 1996: Jezični purizam, *Fluminensia* 1–2, Rijeka, 63–79.
- Turk, M., 1997: Modeli kalkiranja u slavenskim jezicima određeni povijesnim kontaktom, *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova* I, HFD, Zagreb, 381–392.
- Turk, M., 1998: Prevedeno nazivlje u Šulekovu rječniku, *Zbornik o Bogoslavu Šuleku*, HAZU, Zagreb, 177–190.
- Turk, M., 2001: Poluprevedenice – jedan oblik neologizama, u: *Zbornik radova – Drugi hrvatski slavistički kongres*, HFD, Zagreb, 643–649.
- Turk, M., 2005: Kalkovi: jezične inovacije i normativni problemi, u: *Od fonetike do etike: Zbornik o sedamdesetgodišnjici prof. dr. Josipa Silića*, Zagreb, 273–288.
- Turk, M., Sesar, D., 2003: Kalkovi njemačkoga podrijetla u hrvatskome i u nekim drugim slavenskim jezicima, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 29, 325–338.
- Ukrajins'ka mova* 2001 = *Українська мова*, 2001, red. С. Я. Єрмоленко, Либідь, Київ.
- Ukrainskaja grammatika* 1986 = *Украинская грамматика*, 1986, АН УССР, Наукова думка, Киев.
- Unbegaun, B., 1932: Le calque dans les langues slaves litteraires, *RES*, 12, 19–48.
- Vaitkevičiute, V., 2001: *Lenku-lietuviu kalbu žodynas (Słownik polsko-litewski)*, Vilnius.
- Valgina 1978 = Валгина, Н. С., 1978: *Синтаксис современного русского языка*, Высшая школа, Москва. = V
- Vasilev, Chr., 1974: Lehnprägungen im Polnischen und Slovenischen. *Festschrift für Alferd Rammelmeyer*. Hrsg. Harder, München, 405–438.
- Važnik 2006 = Важник, С., 2006: Беларуская мова ў Інтэрнэце, *Acta Neophilologica*, VIII, Wydawnictwo Uniwersytetu Wamińskiego-Mazurskiego, Olsztyn, 79–90.
- Veatch, Thomas C., 1998: *A Theory of Humor*. HUMOR: International Journal of Humor Research 11. 02. 1998., 161–216. = VTTH
- Vidović Bolt, I., 2004: *Frazemi sa zoonimskom sastavnicom u poljskom i hrvatskom jeziku*, doktorska disertacija (rukopis).
- Vidović Bolt, I., 2006: Poteškoće u prevodenju frazema (na primjerima hrvatskih i poljskih frazema), *Strani jezici* 35, 63–70.

- Vinogradov 1947 = Виноградов, В. В., 1947: *Русский язык*, УЧПЕДГИЗ, Москва – Ленинград.
- Vinogradov 1950 = Виноградов, В. В., 1950: О категории модальности и модальных словах в русском языке, *Труды института русского языка*, sv. II, Москва, 38–79.
- Vinogradov 1967 = Виноградов, В.В., 1967: Исследования путей формирования разных национальных языков в 50-е и последующие годы, *Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития*, Наука, Москва, 54–68.
- Vinokur 2001 = Винокур, Г. О. et al.: *Толковый словарь русского языка*, Вече – Мир книги, Москва.
- Vinja V., 1951: Calque linguistique u hrvatskom jeziku Marka Marulića, *Zbornik radova I. Filozofski fakultet, Zagreb*, 547–566.
- Visković, N., 1996: *Životinja i čovjek. Prilog kulturnoj zoologiji*, Književni krug, Split.
- Vojnova 1967 = Войнова, Л. А. et al., 1967: *Фразеологический словарь русского языка*, Издательство Советская Энциклопедия, Москва.
- Voloh 1976 = Волох, О. Т. et al., 1976: *Сучасна українська літературна мова*, Вища школа, Київ.
- Vrgoč, D., Fink-Arsovski, Ž., 2008: *Hrvatsko-engleski frazeološki rječnik*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Vuković, P., 2002: О писанju izvedenica od stranih vlastitih imena u hrvatskome, *Fluminensia* 14, 85–104.
- Vuhovaneć 1988 = Вихованець, І. П., 1988: *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Наукова думка, Київ.
- Vuhovaneć, Gorodens'ka 2004 = Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г., 2004: *Теоретична морфологія української мови*, Пульсари, Київ.
- Walczak, B., 1999: *Zarys dziejów języka polskiego*, Wrocław.
- Wierzbicka, A., 1971: Kategoria semantyczna “ramy modalnej”, *Sesja naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich w Krakowie w dniach 3–5 grudnia 1969*, Wrocław, 179–183.
- Wójcik, T., 1973: *Gramatyka języka rosyjskiego – studium kontrastywne*, PWN, Warszawa.
- Zagnitko 1990 = Загнітко, А. П., 1990: *Система і структура граматичних категорій дієслова*, НМК ВО, Київ.
- Zaorálek, J., 1963: *Lidová rčení*, ČSAV, Praha. = ZLČ
- Zett, R., 1970: Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen, *Slavistische Forschungen* 9. Hrsg. R. Olesch, Köln, 368.
- Zimek, R., 1980: *Sémantická výstavba věty*, SPN, Praha.
- Zolotova 1962 = Золотова, Г. А., 1962: О модальности предложения в русском языке, *Научные доклады высшей школы – Филологические науки* br. 6, 2–65.
- Zolotova 1973 = Золотова, Г. А., 1973: *Очерк функционального синтаксиса русского языка*, Наука, Москва.
- Žaža, S., 1972: K výrazovým prostředkům tzv. jistotní modality, *Slavica Slovaca* VII, Bratislava, 54–57.
- Žaža, S., 1979: K úloze tzv. větných adverbii při vyjadřování postoje mluvčího k propozičnímu obsahu, *Slovo a slovesnost* XL, 135–138.
- Žiteckij 1889 = Житецкий, П., 1889: *Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке*, Киев.

KRATICE U TEKSTOVIMA

(prema Literaturi)

- ARJ = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–XXIII*, 1880–1976
 BG = Bauer, J., Grepl, M., 1970
 BMŽ = Bauer, J. Mrázek, R., Žaža, S., 1960
 BRS = *Belaruska-ruski slovník* 1962
 BTR = *Bálgarski tálkoven rečnik* 2004
 ČBR = Čukalov 1960
 ČES = Rejzek, J., 2001
 ČL = Filipec, J., Čermák, F., 1985
 ČNK2000 = *Český národní korpus – SYN2000* (2005)
 ČNK2005 = *Český národní korpus – SYN2005* (2005)
 ČNK2006 = *Český národní korpus – SYN2006pub* (2005)
 ČRB = Čukalov 1972
 EJP = *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, 1978
 FRHSJ = Matešić, J., 1982
 GM = Monastyrec'ka 2007
 GRJ = *Grammatika russkogo jazyka* 1980
 GSRLJ = *Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka* 1970
 HFR = Menac, A., Fink-Arsovski, Ž., Venturin, R., 2003
 HG = Barić, E., Lončarić, M., Malić, D. ... 1995
 HNK = *Hrvatski nacionalni korpus – HNK_v20*. (2005)
 HSRPF = Fink-Arsovski, Ž. et al., 2005
 JS = *Jezični savjetnik s gramatikom*, 1971
 KTM = Koseska Toszewa, V., Mindak, J., 1984
 L = Labocha, J., 1995
 OER = *Osmojezični enciklopedijski rječnik*, 1987
 P = Pisarkowa, K., 1972
 PČP = *Pravidla českého pravopisu*, 1998
 PF = Fink-Arsovski, Ž., 2002
 PRŠ = Pauliny, E., Ružička, J., Štolc, J., 1968
 PS = Pivtorak, Skopnenko 2006
 PSFJP = Bąba, S., Dziamka, G., Liberek, J., 1995
 PSP = *Pravidlá slovenského pravopisu*, 1991
 RBK = Fouilloux, D. et al., 1999
 RMJ = *Rečnik na makedonskiot jazik* 1961–1966
 RS = Chevalier, J., Gheerbrant, A., 1987
 RSBJ = *Rečnik na sávremennija bálgarski knižoven ezik* 1955–1959
 SČFI = Čermák, F., Hronek, J., Machač, J., 1983
 SČRF = Stěpanova, L., 2004
 SJP = *Słownik języka polskiego*, 1978–1981

SSJ = *Slovník slovenského jazyka*, 1959–1968

SUM = *Slovnyk ukrajinskoji movy* 1970–1978

Sz = Szober, S., 1962

Š = Šmilauer, V., 1966

T = Toporišič, J., 1982; Toporišič, J., 1984

V = Valgina 1978

VTTH = Veatch, Thomas C., 1998

ZLČ = Zaorálek, J., 1963

